

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nationalmuseets Arbejdsmark 1986

Nationalmuseets Arbejdsmark 1986
Tryk: Poul Kristensen Grafisk Virksomhed
Kongelig Hofleverandør
Sats: Text Fotosats 1/S, Herning
Skrift: Baskerville 10/12
Papir: 115 g Unomatt
Reproduktion: Bernh. Middelboes Reproduktionsanstalt
Tilrettelæggelse: Mia Okkels
© Nationalmuseet, København 1986
ISBN 87-480-0588-6

*Nationalmuseet skal hermed sige foreningen Nationalmuseets Venner
tak for godt samarbejde ved udgivelsen af denne bog.*

*Omslaget er udført af maleren Hans Berg
over temaet De europæiske paladser i Peking.*

Indhold

- JOAN HORNBY: De »Europæiske Paladser« i Peking
Kinas svar på 1700-tallets europæiske kineserier 5
- GERT POSSELT: Borgerkrig, dyrtid og underlødige mønt
Træk af reformationstidens danske møntforhold 26
- FINN OLE NIELSEN og POUL OTTO NIELSEN:
Stenalderhuse ved Limensgård på Bornholm 36
- GRETHE JØRGENSEN: De fynske haver på Frilandsmuseet 49
- JØRGEN JENSEN: Hjortspringbåden – gemt men ikke glemt 62
- CARL ERIK ANDRESEN: Murermesterens egen villa 72
- JOHS. HERTZ: Brundlund – et næsten ukendt slot 84
- CARSTEN U. LARSEN: Et spørgsmål om indgang 104
- PETER LUDVIGSEN og JØRGEN HØJ-MADSEN:
Restaureringen af festsalen i Arbejdermuseet 116
- TORBEN HOLM-RASMUSSEN: »Vogt dig for vin og kvinder!«
Om uddannelsen til skriver i det gamle Ægypten 125
- HENRIK A. BENGTSEN: Skipper Clements Filmgruppe præsenterer ...
Brik til en mosaik om det illegale Dansk Samling 134
- PETER PENTZ: Iver Akselsen og Henrik Nielsen 149
- HENRIK GRÆBE, KIRSTEN TRAMPEDACH og METTE JENSEN:
Kalkmalerierne i Mårslet kirke 164
- BIRGIT VORRE: Skal det virkelig på museum?
– om indsamling fra nutiden 182
- ANNE KROMANN og JØRGEN STEEN JENSEN: Christian VIII's møntsamling 194
- MORTEN GØTHICHE: Uggerbyvraget
Et eksempel på Nationalmuseets skibsarkæologiske udrykningstjeneste 209
- Medarbejderfortegnelse 223

De »Europæiske Paladser« i Peking – Kinas svar på 1700-tallets europæiske kineserier

Af JOAN HORNBY

Figur 1. Kinesiske hofdamer i færd med at spille dam.
Ligesom Ludvig XV af Frankrig havde moret sig ved at lade sit hof
iføre sig kinesiske kostymer, foreskrev den kinesiske kejser undertiden sine hofdamer
europæiske dragter, når de opholdt sig i de »europæiske paladser« i Yuan Ming Yuan.
Maleri på silke tillagt Giuseppe Castiglione (1688-1766).
Museum für Völkerkunde, Hamburg.

Samtidig med at Kina-moden greb om sig i Europa og satte sit præg på 1700-tallets arkitektur og landskabshaver, blev den kinesiske kejser efter sigende så betaget af et billede af et europæisk springvand, at han i et hjørne af sommerpaladset *Yuan Ming Yuan* lod opføre et helt springvandsanlæg omgivet af bygninger i vesterlandsk stil.

Disse »europæiske paladser« eller »Pekings Versailles«, som anlægget undertiden også er blevet kaldt, blev opført i midten af 1700-tallet under Kinas sidste store kejser, *Qianlong* (1736-95), og bestod frem til den 18. oktober 1860, da hele *Yuan Ming Yuan* blev plyndret og ødelagt under en hævnaktion fra fransk-britiske troppers side. I modsætning til det egentlige sommerpalads, som efter kinesisk bygningstradition var opført i træ og derfor brændte ned til grunden, stod dele af de »europæiske paladser« – murstensmure, marmorsøjler og lignende – tilbage, således som det kan ses på fotografier taget umiddelbart efter ødelæggelsen og i perioden frem til begyndelsen af vort århundrede.

Ud over de oplysninger, der kan udtrages af det fotografiske materiale, er det i dag muligt at danne sig et indtryk af disse paladser og baggrunden for deres tilblivelse gennem en række missionærberetninger, som i sidste halvdel af 1700-tallet blev sendt hjem til Europa fra Peking. Der er desuden bevaret et enkelt kort over hele sommerpaladset samt nogle få grundplaner til enkelte bygninger, tegnet af en kineser, hvis familie havde deltaget i opførelsen. Hertil kommer endelig en meget vigtig kilde til de »europæiske paladser« udseende: en serie på tyve kobberstik, som blev fremstillet på kejserlig befaling i 1783 (fig. 5-16). Sammen med grundige efterforskninger i marken indgår alt dette materiale nu som et led i en større undersøgelse, der foretages af en særlig kommission i Peking, med det formål at rekonstruere de enkelte bygningers og parkers placering i hele det gamle sommerpalads.

Atten af de nævnte tyve kobberstik blev i 1960 – altså præcis hundrede år efter sommerpaladsets ødelæggelse – erhvervet til Etnografisk Samling med støtte fra Ny Carls-

bergfondet. De hidrører alle fra telegrafbestyrer *Sophus Blacks* samling og er blandt de meget få kinesiske kobberstik fra denne serie, som har fundet vej til Europa. Så vidt vides, findes der kun én komplet serie i Vesten, nemlig på Kunstbiblioteket i Berlin. Herudover er British Museum i besiddelse af tolv stykker, medens der på Nationalbiblioteket i Paris befinder sig nitten eftertegninger af serien.

Sophus Black, der var ansat i Det Store Nordiske Telegraf-Selskab, opholdt sig i Kina fra 1902 til 1930. Han var en af de forholdsvis få europæere, der dengang lærte sig kinesisk, og som tilegnede sig et mere dybtgående kendskab til kinesisk kultur og levevis, et forhold, som Nationalmuseet senere fik megen glæde af gennem den store og alsidige samling, som han opbyggede i Kina sammen med sin hustru Minna Black, og som i dag befinder sig på Etnografisk Samling.

De atten kobberstik fra *Sophus Blacks* samling opbevares i en original kinesisk trækasse med skrifttegnene *Xie Qi Qu shuifa tu* eller »Billeder fra vandanlægget i *Xie Qi Qu*» udskåret i låget. Denne titel er imidlertid noget misvisende, idet *Xie Qi Qu* (fig. 5) blot var navnet på et enkelt af de »europæiske paladser«, omend det første, som kejseren lod opføre. Almindeligvis kaldes hele anlægget da også for *Xi Yang Lou*, et navn, der mere dækkende kan oversættes som »de europæiske paladser«.

Hvert kobberstik måler ca. 87×50 cm og er monteret på papir omgivet af en bred kant af hvidlig silkebrokade. I et hjørne af hvert blad angiver de kinesiske skrifttegn navnet på det pågældende palads, springvandsanlæg eller sceneri, hvilken verdensretning det ses fra, samt kobberstikkets nummer i serien. Af nummereringen fremgår det, at de to stik, som manglede, allerede da *Sophus Black* erhvervede resten af serien, er blad nummer otte med parkens »Belvedere« og blad nummer ti, som viser pragtfacaden af den største paladsbygning, *Hai Yan Tang* eller »De fredfyldte Haves Hal«.

Medens træsnitsteknikken havde været anvendt i Kina i flere århundreder, inden den blev taget i brug i Europa, fik kineserne først

kendskab til kobberstik gennem de jesuitiske missionærer i Peking. Gengivelsen af »de europæiske paladser« er formodentlig det første kinesiske forsøg med denne teknik, og serien menes at være udført af den italienske missionærkunstner *Giuseppe Castiglione* (1688-1766) kinesiske elever. Fader Castiglione – som i kinesisk kunsthistorie kendes under navnet *Lang Shining* – fungerede som hofmaler i Peking fra 1715 til sin død i 1766 og var en af de jesuitiske missionærer, der var med til at introducere europæisk malerkunst ved kejserhoffet (fig. 1). Som det senere vil fremgå, spillede han desuden en ganske særlig rolle i forbindelse med de »europæiske paladser« som den ene af hovedpersonerne bag projektets tilblivelse.

Et af forbillederne til denne første serie kinesiske kobberstik var uden tvivl seksten store gengivelser af Qianlong-kejserens grænsekrige i Centralasien, som efter forlæg af Castiglione og tre andre europæiske malere ved det kinesiske kejserhof var blevet stukket i Paris i årene mellem 1767 og 1774, og som sammen med kobberpladerne var sendt tilbage til Peking. Slagsscenerne på disse stik var inspireret af den tyske kobberstikker og maler *Georg Philipp Rugendas'* (1666-1742) skildringer af Den spanske Arvefølgekrig, og også fra denne serie af de centralasiatiske grænsekrige findes der på Etnografisk Samling fire kobberstik, som er hjembragt af Sophus Black.

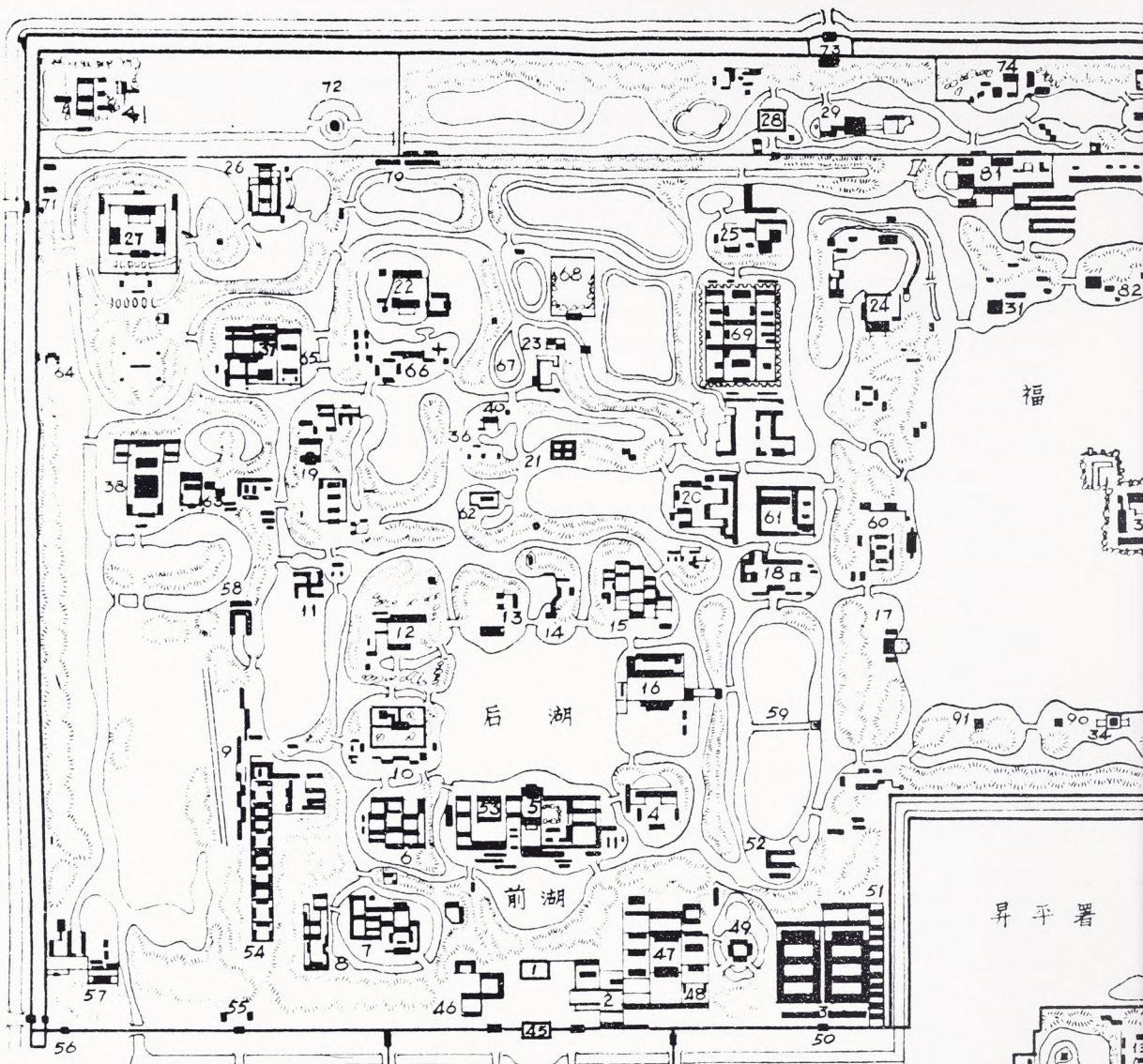
Næsten alle motiver fra de »europæiske paladser« er gengivet symmetrisk omkring bladets foldekant, og ligesom de seksten slagscener er den kunstneriske udformning også her grundlæggende europæisk med anvendelse af skyggevirkning og vestligt perspektiv. Kun i baggrunden – i træer og klippeformationer – genkendes elementer fra den kinesiske malertradition.

De jesuitiske fædre var blandt de få europæere, som i 1600- og 1700-tallet fik tilladelse til at rejse ind i landet fra den lille portugisiske koloni Macao og fra handelscentret i Kanton. Årsagen hertil var ikke de kinesiske myndigheders interesse for den kristne tro – faktisk var det meget begrænset, hvad de katolske fædre opnåede på missionens område – men

snarere jesuitternes kundskaber inden for videnskaber som matematik og astronomi. Nogle opnåede som følge heraf ansættelse i kejserlig tjeneste bl.a. med det formål at revidere den kinesiske kalender, som var af stor betydning for statskultens udøvelse. Jesuitterne gjorde sig imidlertid også gældende inden for andre discipliner som malerkunst, arkitektur, historie og kinesisk sprog og kom på denne måde til at danne bindeled mellem Kina og Europa. Det var nemlig først og fremmest gennem deres rapporter hjem, deres beskrivelser af det kinesiske samfund og oversættelser af kinesisk litteratur og filosofi, at man i Europa fik kendskab til forholdene i Kina. Disse skrifter blev udgivet og kom bl.a. til at påvirke flere af datidens største europæiske tænkere som Leibniz, Montesquieu og Voltaire, der hentede inspiration herfra i religiøse og filosofiske spørgsmål.

Gennem disse beretninger nåede også kendskabet til de kejserlige sommerpaladser til Vesten. De kinesiske herskere havde siden tidlig tid bygget storslåede lystpaladser og vidtstrakte parkområder, hvor de kunne slappe af fra den strenge hofetikette i hovedstaden, og denne tradition blev videreført af manchuerne, der under dynastinavnet *Qing* regerede Kina fra 1644 til 1911. Ud over sommerresidensen i Chengde (Jehol) ca. 200 km nordøst for Peking opførte de en række paladshaver i det natursmukke område ved foden af De vestlige Bjerge kun 10 km nordvest for Pekings bymur. Her fandtes et afvekslende landskab med småsøer og talrige vandløb, hvor allerede tidligere kejsere havde opført templer og anlagt mindre haver. Under Qing-kejserne blev området udbygget med nye parkområder, og til beskyttelse af disse blev der i en kreds udenom anlagt otte garnisons-landsbyer, hvor 3000 soldater fra manchu-hærens otte bannertropper blev bosat med deres familier. Ud til området anlagdes veje brolagt med granit, og når kejseren med sit store følge drog ud til sine parker, blev vejene gjort i stand og ryddet for folk, for almindelige mennesker måtte ikke se Himlens Søn.

Yuan Ming Yuan – i hvis fjerne ende de »europæiske paladser« blev opført – var det

- 1 正大光明
- 2 勤政亲贤
- 3 洞天深处
- 4 蝶月开云
- 5 九州清望
- 6 茹古涵今
- 7 长春仙馆
- 8 四宜书屋
- 9 山高水长
- 10 坦：涵：
- 11 万寿安和
- 12 杏花春馆
- 13 上下天光
- 14 慈云普护
- 15 碧桐书院
- 16 天然图画
- 17 濠身浴德
- 18 镜院凤荷
- 19 武陵春色
- 20 坐石临流
- 21 澹泊宁静
- 22 澹远自处
- 23 水木明瑟
- 24 廓然大公
- 25 西峰秀色
- 26 蔚岩书院
- 27 涵慈永祐
- 28 鱼跃鸢飞
- 29 北远山村
- 30 方壑胜景
- 31 平湖秋月
- 32 涵虚朗壑
- 33 别有洞天
- 34 夹镜鸣琴
- 35 蓬岛瑶台
- 36 映水兰香
- 37 日天琳宇
- 38 月地云居
- 39 接秀山房
- 40 多稼如云

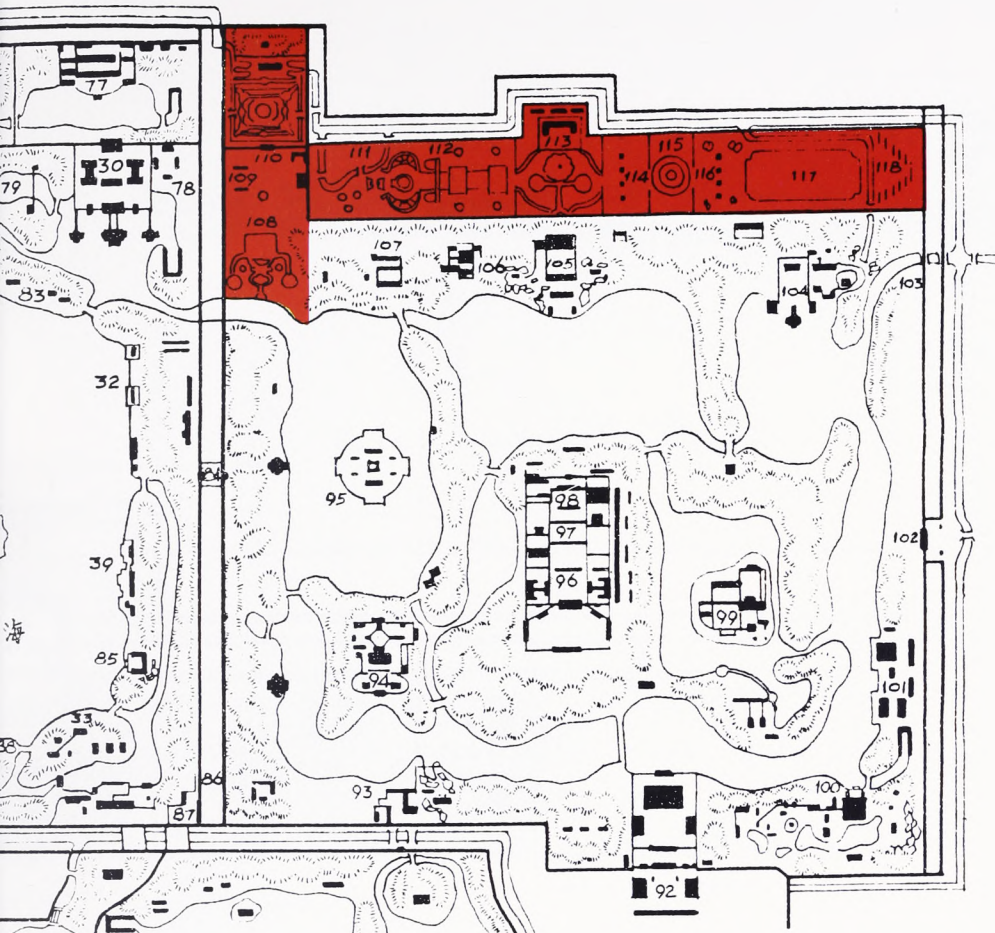
- 41 紫碧山房
- 42 晚壁
- 43 转角朝房
- 44 大宫门
- 45 出入贤良门
- 46 翻石房茶膳房
- 47 保台大和殿
- 48 吉祥所
- 49 前垂天庑
- 50 福因门
- 51 如意馆
- 52 南船坞
- 53 德德生
- 54 十三所
- 55 西南门
- 56 藻因门
- 57 藻因
- 58 西船坞
- 59 九孔桥
- 60 延真院
- 61 同乐园
- 62 天神台
- 63 法流榭
- 64 刘猛将庙
- 65 瑞应宫
- 66 汇总万春之庙
- 67 柳浪闻莺

- 68 文流阁
- 69 舍卫城
- 70 菱荷香
- 71 西北门
- 72 顺木天
- 73 大北门
- 74 若帆之阁
- 75 清时榭
- 76 关帝庙
- 77 天竺宝鼎
- 78 祭珠宫
- 79 三潭印月
- 80 大船坞
- 81 安澜园
- 82 君子轩
- 83 藏密榭
- 84 明春门
- 85 观鱼跃
- 86 稼油门
- 87 秀清村
- 88 南屏晚钟
- 89 广善宫
- 90 一碧万顷
- 91 湖山任晓

圆明园

翰林花园

长春园

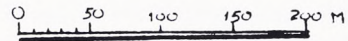
- 92 大宫门
- 93 倩园
- 94 恩承斋
- 95 海嶽开襟
- 96 含经堂
- 97 澹化轩
- 98 福真斋
- 99 玉玲珑馆
- 100 茹园
- 101 建园
- 102 大东门
- 103 七孔洞
- 104 狮子林
- 105 泽兰堂
- 106 保春寺
- 107 法慧寺
- 108 偕趣楼
- 109 储水榭
- 110 万花阵
- 111 方外观
- 112 海棠室
- 113 述漏观
- 114 钱法山正门
- 115 钱法山
- 116 蜘蛛牌楼
- 117 方河
- 118 钱法洋

绮春园

- 119 绮春园大宫门
- 120 凝晖殿
- 121 中和堂
- 122 集禧堂
- 123 天地一家春
- 124 蔚藻堂
- 125 凤麟洲
- 126 涵秋馆
- 127 展诗应律
- 128 严荃法界
- 129 生冬室
- 130 春泽斋
- 131 四宜书屋
- 132 假表盎
- 133 延寿寺
- 134 清夏堂
- 135 含晖榭
- 136 流杯亭
- 137 远舫门
- 138 振藻轩
- 139 鞠和堂
- 140 河神庙
- 141 点景房
- 142 沉心堂
- 143 正觉寺
- 144 儒碧亭
- 145 西爽村门

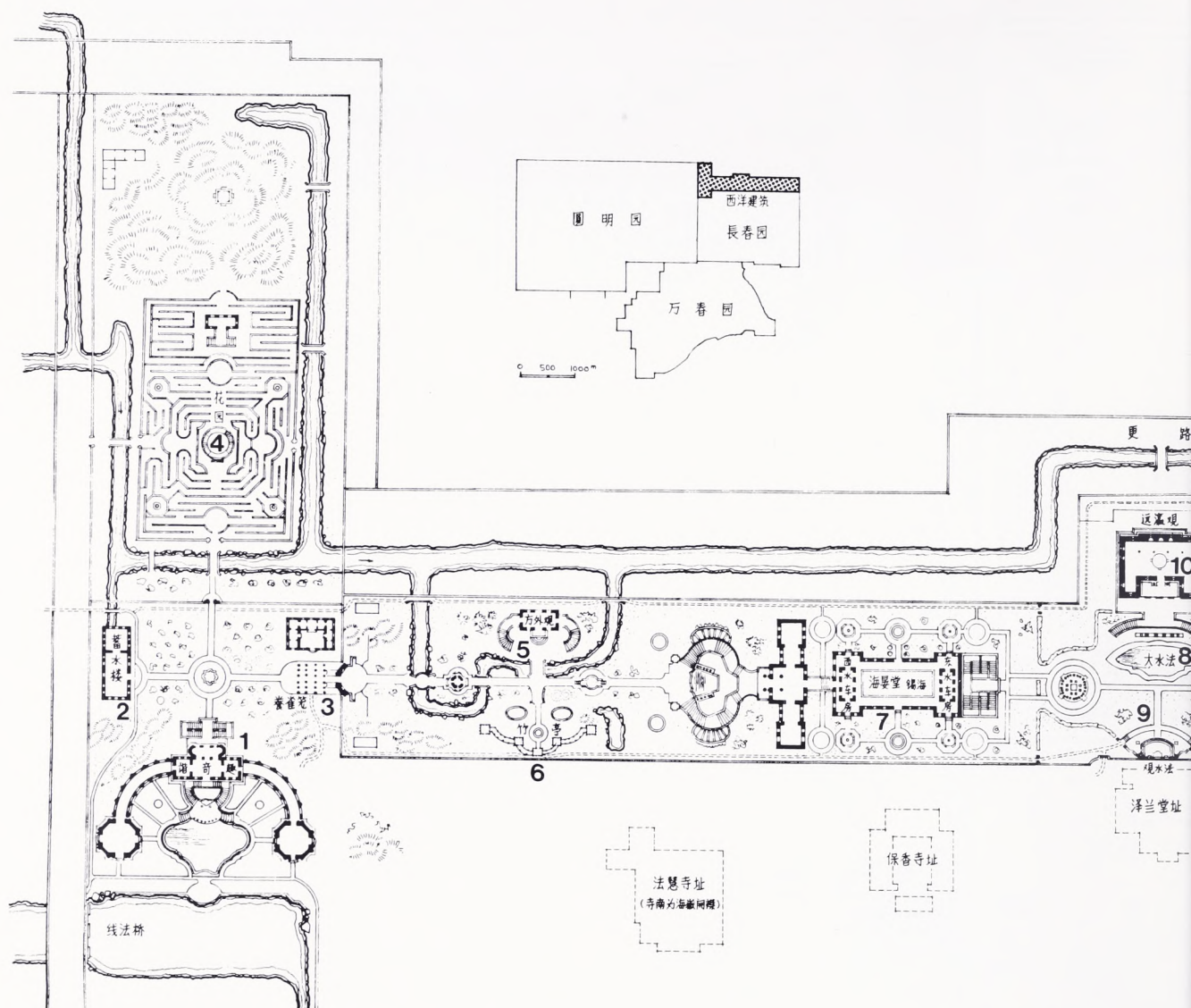
北

注——1至40为圆明园四十景

圆明长春绮春三园总平面图(清)

Figur 2. Navnet Yuan Ming Yuan bruges i reglen som en fællesbetegnelse for hele det gamle sommerpalads. Som det fremgår af kortet her, omfattede anlægget i virkeligheden tre adskilte parker, nemlig det egentlige Yuan Ming Yuan mod vest, »Det lange Forårs Have« mod øst og »Det smukke Forårs Have« mod syd. Placeringen af de »europæiske paladser« er angivet med rødt. Yuan Ming Yuan. Yuanshi jianjie. (En kort introduktion til Yuan Ming Yuans historie). Peking 1980.

smukkeste og mest navnkundige af Qing-kejsernes sommerpaladser (fig. 2). Dets historie går tilbage til år 1709, da Kangxi-kejseren (1662-1722) lod et havepalads opføre til sin fjerde søn, den senere Yongzheng-kejser (1723-35). Han navngav selv stedet og kalligraferede forlægget til de tre skrifttegn, som blev udskåret i trætavlen over havens hovedport. Ordret betyder Yuan Ming Yuan »rund-strålende-have«, et navn som ifølge Yongzheng-kejserens senere forklaring skulle hentyde til havens fuldkommenhed, idet »rund« refererede til den fuldendte gentleman's egenskaber og »strålende« til hans evne til at få andre mennesker til at stråle.

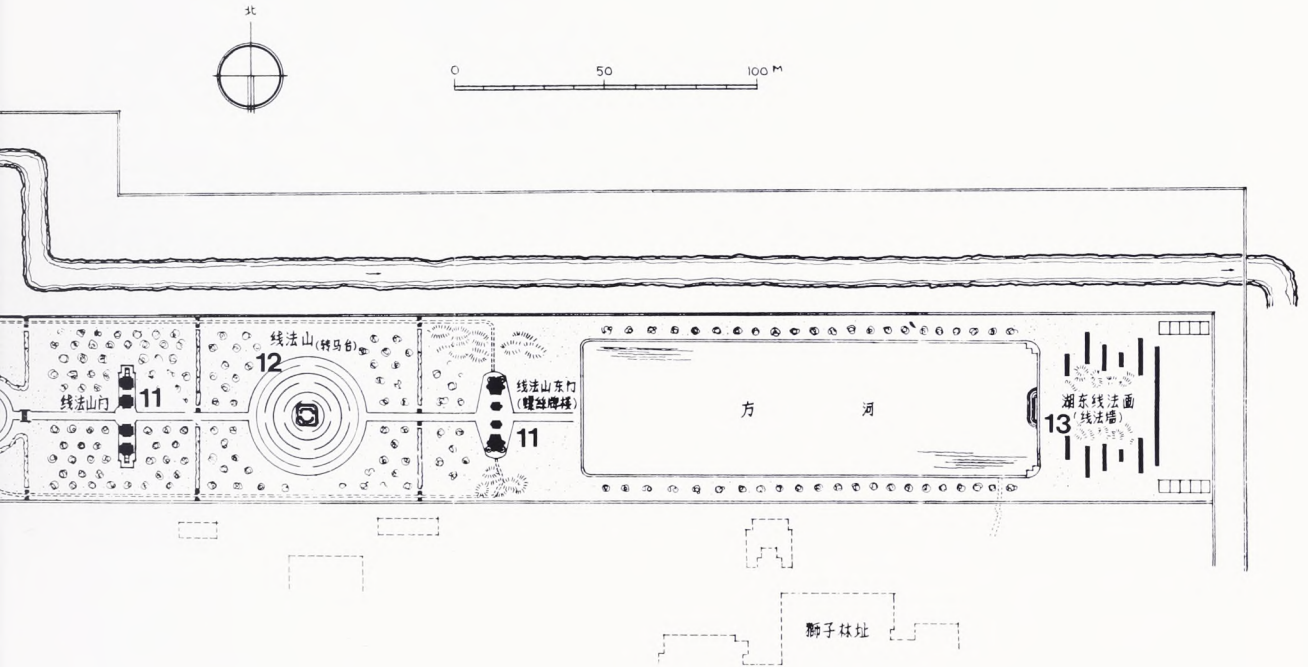
Med Qianlong-kejseren nåede manchudynastiet et sidste højdepunkt, som også skulle blive sommerpaladsernes største og mest

Fig. 3. Plan over parkanlægget med de »europæiske paladser«:

1. »Paladset for De harmoniske Glæder« (fig. 5-6).
2. »Bygningen for Vandopsamling« (fig. 8).
3. »Volièren« (fig. 10-11).
4. »Blomsterhaven« (fig. 9).
5. »Belvedere«.
6. »Bambuspavillonerne« (fig. 7).
7. »De fredfyldte Haves Hal« (fig. 12).
8. »De store Fontæner« (fig. 13).
9. »Udsigt til Fontænerne« (fig. 14).
10. »Udsigt over Fjerne Have« (fig. 15).
11. Triumfbuer.
12. »Perspektivhøjen«.
13. »Perspektivbilledet øst for Søen« (fig. 16).

Yuan Ming Yuan lijie yibainian zhounian jinian zhuanhao. (Mindeskrift i anledning af 120-året for Yuan Ming Yuan's ødelæggelse). Nr. 1, Peking 1981.

長春園西洋建築總平面布置圖

glorværdige periode. Den begavede Qianlong, der var levende interesseret i litteratur, kunst og arkitektur, gjorde Yuan Ming Yuan til sit foretrukne opholdssted. Han udbyggede paladset med flere haver og opførte en mængde nye pragtbygninger til sit store følge af hoffolk, embedsmænd og lærde. Han rejste templer til de kejserlige forfædre og indrettede kostbare biblioteker, og i sommerpaladsets audienshal (fig. 2,1) modtog han tribut-ydere fra nabostaterne og ambassader fra vestlige magter, som jævnlige, men forgæves, anmodede om udvidede handelsrettigheder. Selv skrev han digte om stedet og lod sine kunstnere forevige de smukkeste vuer i maleri og træsnit (fig. 4).

En af de mest entusiastiske og indgående beretninger om Yuan Ming Yuan findes i et

brev fra Peking skrevet af jesuitterkunstneren *Jean-Denis Attiret* i 1743. Heri beskrives sommerpaladsets mange haver, søer og kostbart udstyrede bygninger, men Attiret fortæller også, at der midt i parken lå en hel lille markedsby omgivet af en høj mur (fig. 2,69). Heri fandtes der bl.a. gader med restauranter og tehuse, butikker og boder, hvor hoffets eunukker arrangerede markedsdage til glæde for kejseren og hans konkubiner, som ellers ikke havde mulighed for at blande sig med den almindelige befolkning. Her kunne kejseren altså få et indblik i byernes handelsliv, og skulle han ønske at se bønderne arbejde, ja, så fandtes der i parkens nordlige ende en mindre landsby, hvis indbyggere dyrkede et område, som var udlagt til marker.

Attirets beretning om Yuan Ming Yuan og

Figur 4. Svastika-bygningen eller »De 10.000 Steders Fred og Harmoni« var en af de mere særegne bygninger i Yuan Ming Yuan. Den var opført på et stenfundament i en af parkens mange søer (fig. 2, 11), og i et digt lovpriser Qianlong-kejseren stedets friske brise og fortæller, at hans far yndede at opholde sig her. På kinesisk anvendes svastika-tegnet for 10.000 og som et symbol på Buddhas hjerte. Yuzhi Yuan Ming Yuan tuyun. (Digte til lovprisning af Yuan Ming Yuan). U. st. 1887. Det kongelige Bibliotek, Orientalisk Afdeling.

tilsvarende beskrivelser fra Peking cirkulerede i Europa på et tidspunkt, hvor stadig større mængder af kinesisk silke, porcelæn, lakarbejder, tapeter og andre former for kunsthåndværk nåede med handelsskibene til Vesten, og som et resultat heraf greb Kinamoden om sig. På slotte og herregårde indrettedes særlige »kinesiske« rum med lakerede møbler og kunstfærdige opsætninger af kinesisk porcelæn, og i romantiske landskabshaver opførtes pagoder og små kinesiske tehuse.

En tilsvarende Europa-mode kendtes ikke i Kina. Qianlong-kejserens interesse for europæisk kunst og arkitektur nåede i virkeligheden aldrig uden for sommerpaladsets mure. De »europæiske paladser« var tilsyneladende blot en kuriositet og et resultat af en pludselig

indskydelse. En missionær beretter i 1775 om, hvorledes ideen opstod: »Da den regerende kejser – en fyrste af geni og iver efter kundskab – i 1747 havde set et billede af et springvand, bad han fader Castiglione forklare sig, hvorledes det fungerede, og spurgte ham, om der ved hoffet fandtes en europæer, som ville være i stand til at fremstille et lignende«. Castiglione fandt da frem til den franske jesuiterfader Michel Benoist (1715-74), som – inden han blev sendt til Kina og af den grund var blevet nødsaget til at hellige sig de matematiske og astronomiske studier – i en årrække havde beskæftiget sig med konstruktionen af hydrauliske maskiner og anlæg i Frankrig.

Benoist fremstillede først en model af springvandet, og den glædede kejseren så meget, at han lod den opstille i sine private

gemakker for at studere den nærmere i ledige stunder. Det egentlige springvand blev færdigt samme efterår til kejserens fulde tilfredshed, og »som et resultat heraf besluttede han at bygge et europæisk palads, udvalgte stedet for dets beliggenhed i sine haver og beordrede broder Castiglione at tegne et udkast i samarbejde med fader Benoist«.

Det blev således Michel Benoist, som kom til at planlægge hele det store springvandsanlæg, og gennem de mange år, bygningsarbejdet stod på, overvågede han konstruktionen og vedligeholdelsen af pumpeværker, vandreservoirer og de mange ofte sindrigt udformede springvand.

Som Qianlong-kejseren havde beordret, foregik dette arbejde i nært samarbejde med Giuseppe Castiglione. Han planlagde og tegnede de paladser og haveanlæg, som skulle danne den strålende ramme om springvandene, og som i sin kunstneriske udformning forståeligt nok blev præget af senrenæssansens og barokkens italienske arkitektur og haver. Castiglione havde nemlig forladt Italien allerede i 1710 og havde formodentlig kun begrænset adgang til værker om de nyeste strømninger inden for rokoko-moden i Europa. Umiddelbart kan det nok forekomme lidt paradoksalt, at man i Peking gik i gang med at opføre en serie paladser omgivet af stive, formelle haver, samtidig med at man i Europa netop søgte at frigøre sig herfra som følge af de nye idéer, man havde fundet i den graciøse kinesiske havekunst.

Når kejseren valgte en kunstmaler til at udforme sit europæiske paladsanlæg og ikke en af de arkitekter, som vitterlig fandtes blandt de jesuitiske fædre i Peking, hænger det ikke alene sammen med den særlige vægt, han tillagde Castiglione som vejleder i europæiske kunstspørgsmål, men også med det forhold, at planlægning af haver i Kina traditionelt lå i hænderne på dygtige landskabsmalere. (Både landskabsmaleri og havekunst hedder på kinesisk *shan-shui* – »bjergvand« – eftersom bjerge og vandløb udgør vitale elementer i begge). Den opgave, som Castiglione havde fået pålagt, bestod jo ikke blot i at tegne paladserne, men i høj grad også at skabe et omfattende haveanlæg til de mange springvand.

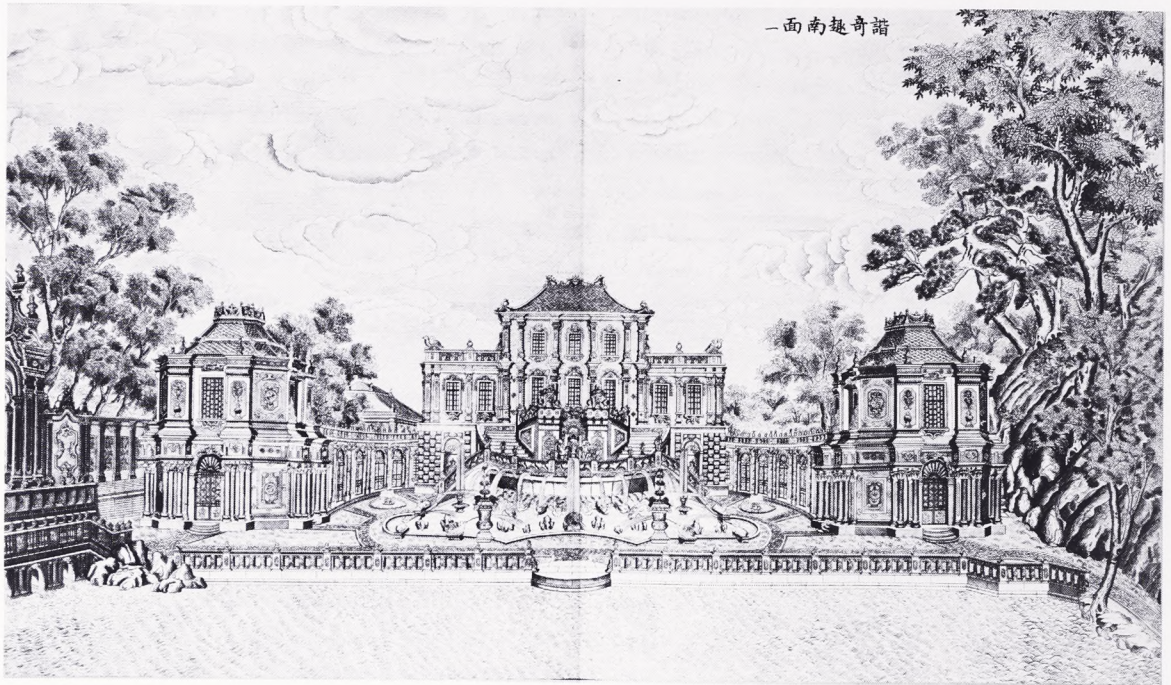
Både de »europæiske paladser« i Peking og de *kineseri*-bygninger, der på samme tid blev opført i Europa, indeholdt en blanding af orientalske og vesterlandske elementer, men ligesom *kineseri*-arkitekturen i sin konstruktion grundlæggende var europæisk, var også de »europæiske paladser« i vid udstrækning opført efter kinesiske konstruktionsprincipper. På flere af de gamle fotografier kan man på murens inderside se en række lodrette og vandrette kanaler, hvor de bærende træ søjler oprindeligt har forløbet. Dette karakteristiske søjle-bjælke system bruges i traditionelt kinesisk byggeri til understøttelse af det store tunge tegtag, medens ydermurene blot er opført som skærmvægge uden bærende funktion.

Et andet typisk kinesisk træk var, at de største »europæiske paladser« var opført på et højt fundament af stampet ler. Dette fundament, som på kinesiske paladsbygninger er beklædt med marmor, var her skjult i bygningernes underetage, som af den grund var ubrugelig og udstyret med falske vinduer og døre. I virkeligheden kunne kun hovedetagen benyttes. Selv om det af kobberstikkene fremgår, at flere paladsbygninger var forsynet med en øverste etage, fandtes der ifølge de grundplaner, der er bevaret, ingen indvendig trappe, og man må derfor antage, at bygningerne også var uden indvendig etageopdeling.

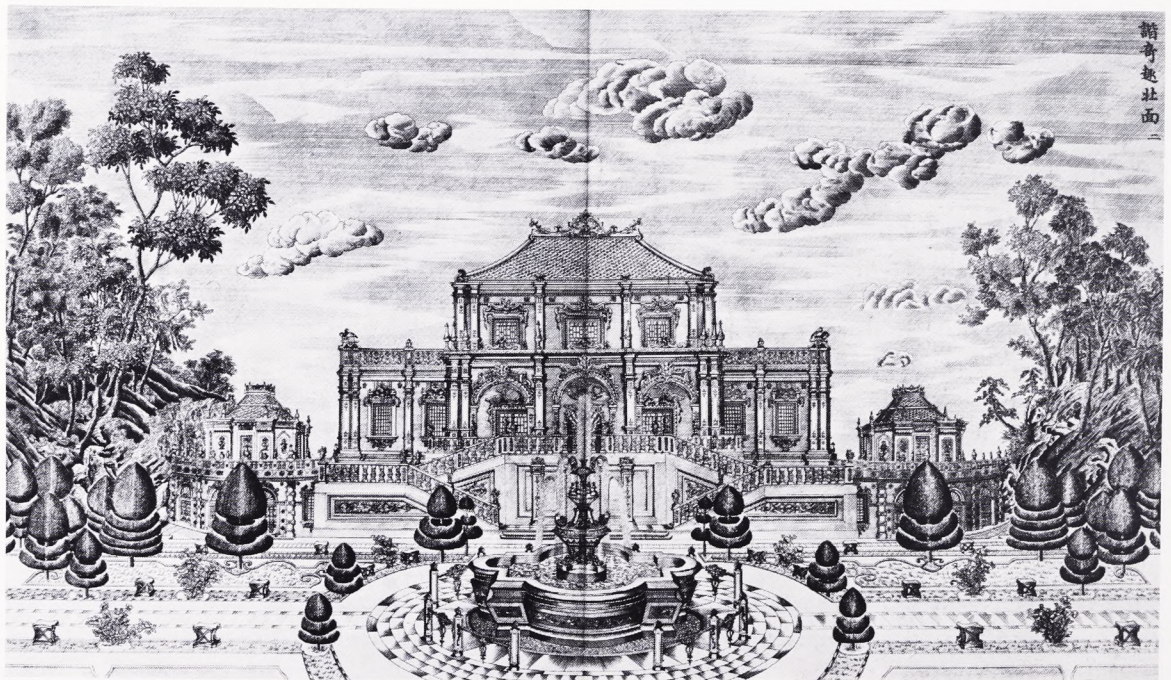
I overensstemmelse med kinesisk tradition var de »europæiske paladser« et farverigt skue. Cinnoberrøde murpudsede flader vekslede med hvide marmorpilastre og -søjler, og tagene var belagt med glaserede teglsten i en strålende blå, grøn, violet eller kejserlig gul farve.

Endelig kan det som et sidste kinesisk træk nævnes, at de skulpturer, som skulle levendegøre kejserens europæiske bygninger og fontæner, forestillede dyr og ikke mennesker. Figurer af mennesker iført sparsomme europæiske haveanlæg, var givetvis lige så uacceptable for den kinesiske kejser som for de jesuitiske fædre.

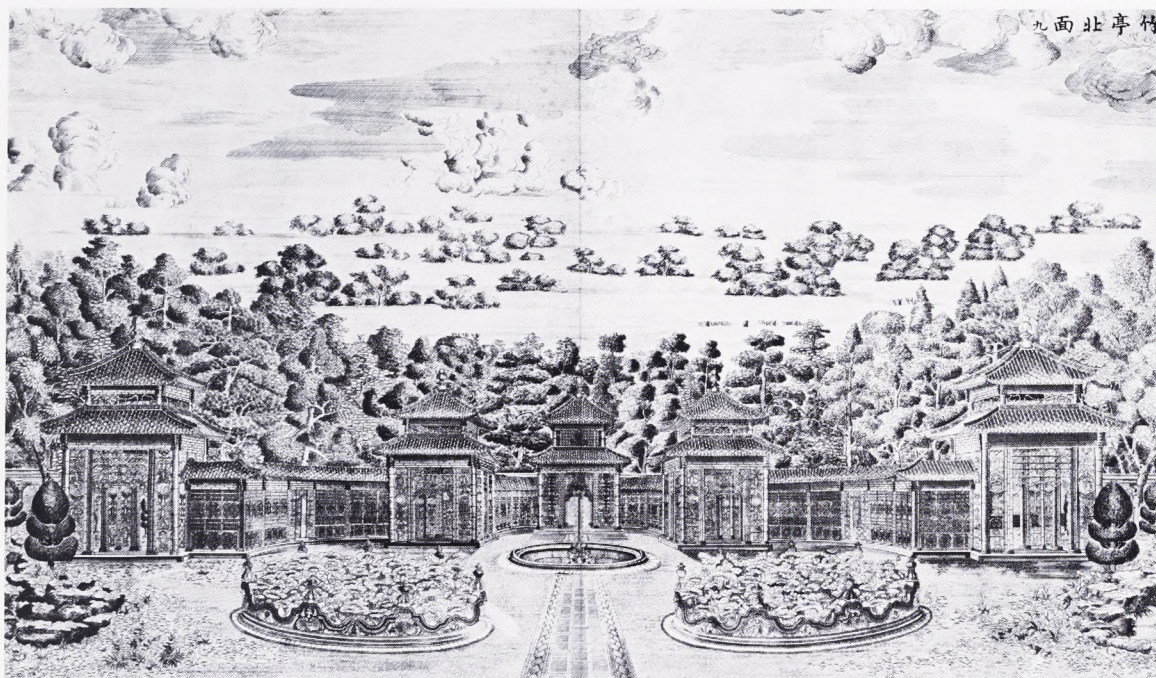
Det sted, Qianlong-kejseren anviste til sine »europæiske paladser«, lå lige uden for Yuan

Figur 5. Sydsiden af »Paladset for De harmoniske Glæder« var en særpræget kombination af en italiensk havevilla og et senbarokt orangeri-slot. Længst til venstre ses »Perspektivbroen« med et rundt europæisk ur for oven i portalen. Her fandtes oprindeligt et billede udført i europæisk perspektiv, som havde givet navn til broen. Bag hovedbygningen skimtes til venstre taget af »Bygningen for Vandopsamling« (fig. 8).

Figur 6. »Paladset for De harmoniske Glæder« set fra nord. Fra fontænen i midten, hvis form er inspireret af de romerske brønde, fører en fliseegang til højre mod »Bygningen for Vandopsamling« (fig. 8) og til venstre mod »Volièren« (fig. 11).

Figur 7. »Bambuspavillonerne« omfattede fem mindre pavilloner, der indbyrdes var forbundet med gallerier. Ydervæggene bestod af slanke bambusstokke formet i forskellige mønstre, der var udfyldt med farvet glas og muslingeskaller.

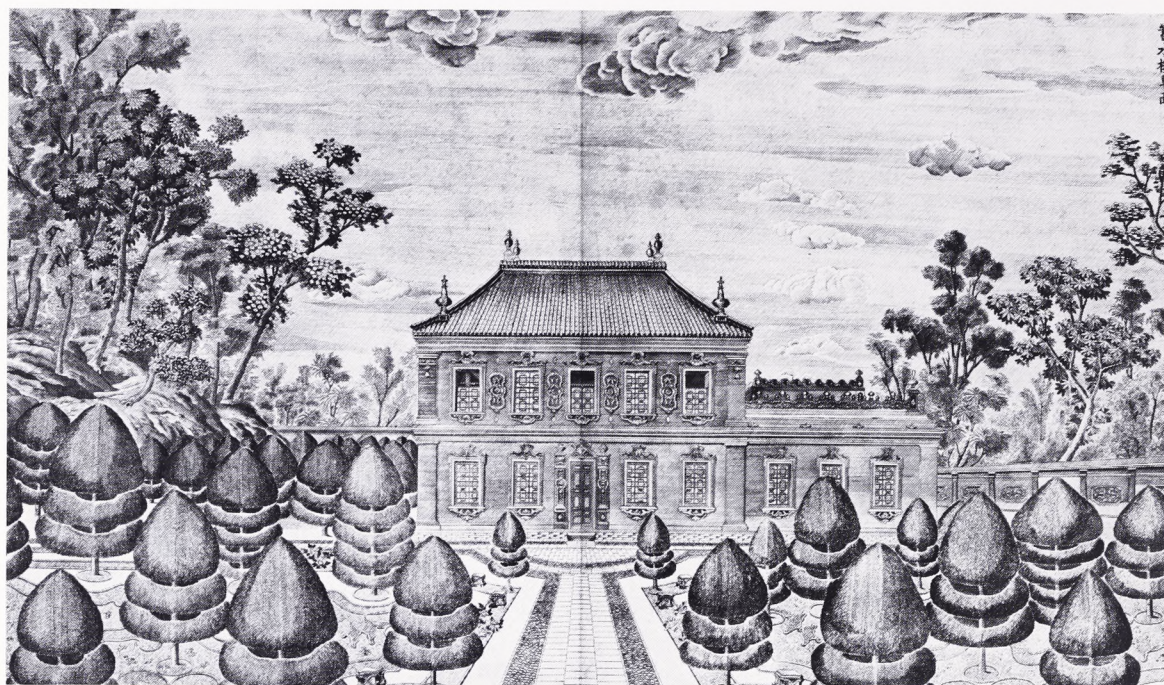
Ming Yuans østmur, i den nordligste ende af »Det lange Forårs Have«, og af det i alt 150 hektar store parkområde dækkede det kun et areal på ca. fire hektar med en grundplan, som nærmest kan sammenlignes med et liggende T (fig. 2). Anlægget var opdelt i to hovedområder, af hvilke det ene strakte sig nord-syd og det andet vinkelret herpå i vest-østgående retning. Begge var omkranset af mure og blev forsynet med vand fra en lang kanal, som løb omkring hele parkområdets ydermure (fig. 3).

Det første hovedområde – det nord-sydgående – blev opført i årene 1749-52. Mod syd ud imod en af søerne i »Det lange Forårs Have« lå hovedpaladset Xie Qi Qu eller »Paladset for De harmoniske Glæder« (fig. 5). Det var det første af de »europæiske paladser«, som blev bygget, og det bestod af en treetages hovedbygning med svungne gallerier mod syd, som afsluttedes af to ottekantede pavilloner. Hovedbygningens underetage – det lerstampede fundament – var beklædt med marmorrustika, medens selve bygningen ovenfor havde pudsede ydermure med syv vinduesfag adskilt af pilastre med »joni-

ske« kapitæler. De tre midterste fag var forhøjet med en mezzanin, som opadtil blev afsluttet af et svungent tag i kinesisk stil.

Fra hovedbygningen førte en imponerende, højbarok trappe ned til en lille have med stenbelagte gangstier og springvand. Haven, som var omsluttet af de to gallerier, domineredes ganske af et bassin med en mængde vandspyende vildgæs, får og fisk. Paladsets have blev endelig afsluttet af en marmorbalustrade ud mod søen, hvorfra vandet mod vest ledtes ind i Yuan Ming Yuan under den såkaldte »Perspektivbro«.

De tunge, ottekantede pavilloner for enden af de svungne gallerier må siges at have dannet en noget stilforvirrende kontrast til hovedbygningens mere afslappede stil, og Castiglione havde da også i denne første paladsbygning ladet sig inspirere af to forskellige europæiske bygningstyper: hovedbygningen med den forhøjede midtersektion havde sin oprindelse i tidlige italienske havevillaer, medens gallerianlægget genspejlede senbarokkens *orangeri*-slotte, i hvis sydvendte gallerier man opbevarede appelsintræer og lignende vækster for vinteren.

Figur 8a. »Bygningen for Vandopsamling« fungerede som vandre-servoir for den nord-sydgående del af parken. De hydrauliske maskiner, som anes gennem de halvt åbne vinduer på første sal, strakte sig over to etager, medens selve reservoiret lå skjult i den lave sidebygning, hvis vinduer af den grund var blændede.

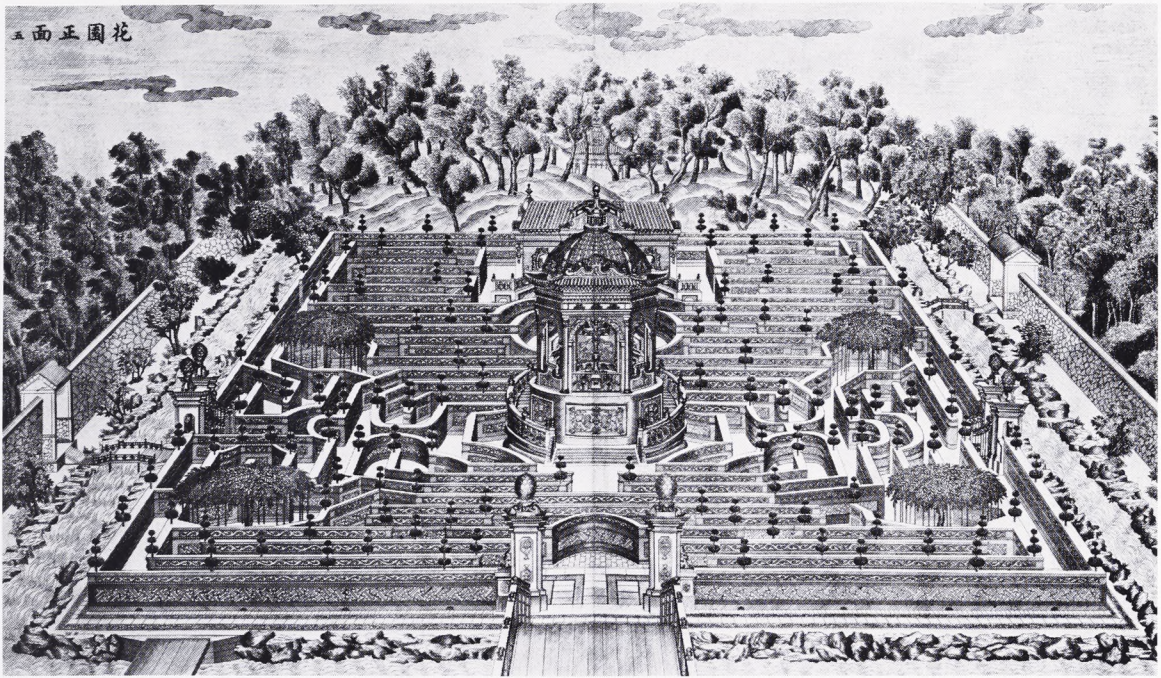

b. Ruinerne af »Bygningen for Vandopsamling« med resterne af det nordlige trappeanlæg til »Paladset for De harmoniske Glæder« i forgrunden. Foto: Sophus Black ca. 1915.

Også ved paladsets nordside (fig. 6) fandtes en større – omend knap så pompøs – marmortrappe. Som det fremgår af grundplanen (fig. 3,1), efterlod disse trappeanlæg ikke megen plads til selve hovedbygningen, og set udefra må paladset da også nærmest have mindet om en stor, flad teaterkulisse. Denne teateragtige virkning var et generelt træk ved de »europæiske paladser«, og den var afgjort tilsigtet, eftersom bygningerne jo først og fremmest var tænkt som en smuk, perspektivgivende ramme omkring anlæggets springvand. Paladsernes indre var da heller ikke beregnet som beboelse og indeholdt kun et enkelt eller blot nogle få rum til kejserens

europæiske samling. Om Xie Qi Qu fortælles det i øvrigt, at kejseren under et af sine besøg i anlægget sad i paladsets have og betragtede springvandet, medens musikere i de to paviljoner underholdt ham med kinesisk og fremmed musik.

Lige nord for dette palads lå oprindelig *Zhu Ting* eller »Bambuspavillonerne« (fig. 7), en bygning som både i udformning og i brug af materialer var meget kinesisk påvirket, men for at give bedre udsyn til paladset fra nord blev denne bygning i 1770 flyttet over i det andet hovedområde (fig. 3,6). Herefter rummede det kvadratiske haveanlæg umiddelbart nord for paladset alene to nyttebyg-

Figur 9. »Blomsterhaven« eller labyrinten, hvor tehuset ses delvist skjult bag den høje pavillon i midten. På en bakke bag labyrinten lå en mindre pavillon i kinesisk stil, hvorfra der var udsyn mod syd ned over labyrinten og frem til »Paladset for De harmoniske Glæder«.

ninger, nemlig dels *Xu Shui Lou* eller »Bygningen for Vandopsamling« (fig. 8), som husede områdets vandreservoir og de hydrauliske maskiner, der holdt springvandene i gang, og dels *Yang Qiao Long* eller »Volièren« (fig. 11), i hvis to store bure sjældne fugle blev opdrættet, og hvorfra en smedjernsport førte ind til det vest-østgående område.

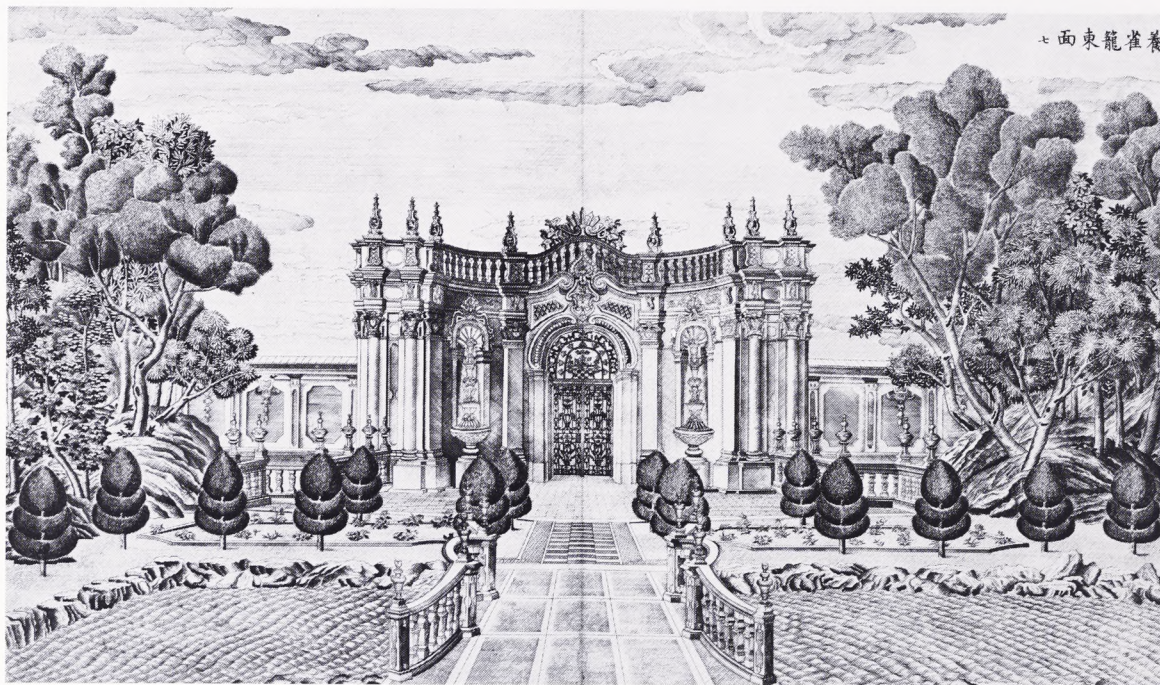
Endelig havde Castiglione i den aller nordligste ende anlagt den såkaldte »Blomsterhave«, *Hua Yuan*, som bag sine mure skjulte en labyrint (fig. 9). Bagest i denne lå et lille tehus, som kun kunne nås gennem labyrinten, og i midten fandtes en høj, åben pavillon, hvorfra kejseren kunne skue ud over hele labyrinten, og hvorfra han ved midsommer siges at have iagttaget sine hofdamer, som under megen morskab og med lanterner formet som store, gule blomster søgte at finde vej frem til pavillonen i midten for at modtage en belønning fra kejseren.

Således var det første område i det europæiske anlæg – især inden »Bambuspavillonerne« blev flyttet – klart opdelt i mindre anlæg bag hinanden og må som sådan have været påvirket af de manieriske (senbarokke)

italienske haver, hvori også labyrinten indgik som et typisk træk.

Qianlong-kejserens hang til det fremmedartede var øjensynlig ikke tilfredsstillet med færdiggørelsen af de første »europæiske paladser«. Kun få år efter besluttede han nemlig at udvide anlægget, hvilket efter sigende ikke skulle være sket uden en vis beklagelse fra de jesuitiske fædres side.

Det andet hovedafsnit blev opført i perioden 1755-59, og også arbejdet hermed blev planlagt og ledet af Giuseppe Castiglione og Michel Benoist. Med udgangspunkt i »Volièrens« smedjernsport udarbejdede Castiglione et nyt og større haveanlæg omkring en vest-østgående midterakse og opdelte det i en række mindre afsnit af stadig vekslende prospekter, som kunne iagttages fra forskellige faste udsigtspunkter. Herved skabte han i virkeligheden et kompromis imellem den symmetrisk opbyggede barokhave og et af grundprincipperne inden for kinesisk havekunst og landskabsmaleri, ifølge hvilket beskueren kun skulle opleve et enkelt vue ad gangen fra faste udsigtspunkter.

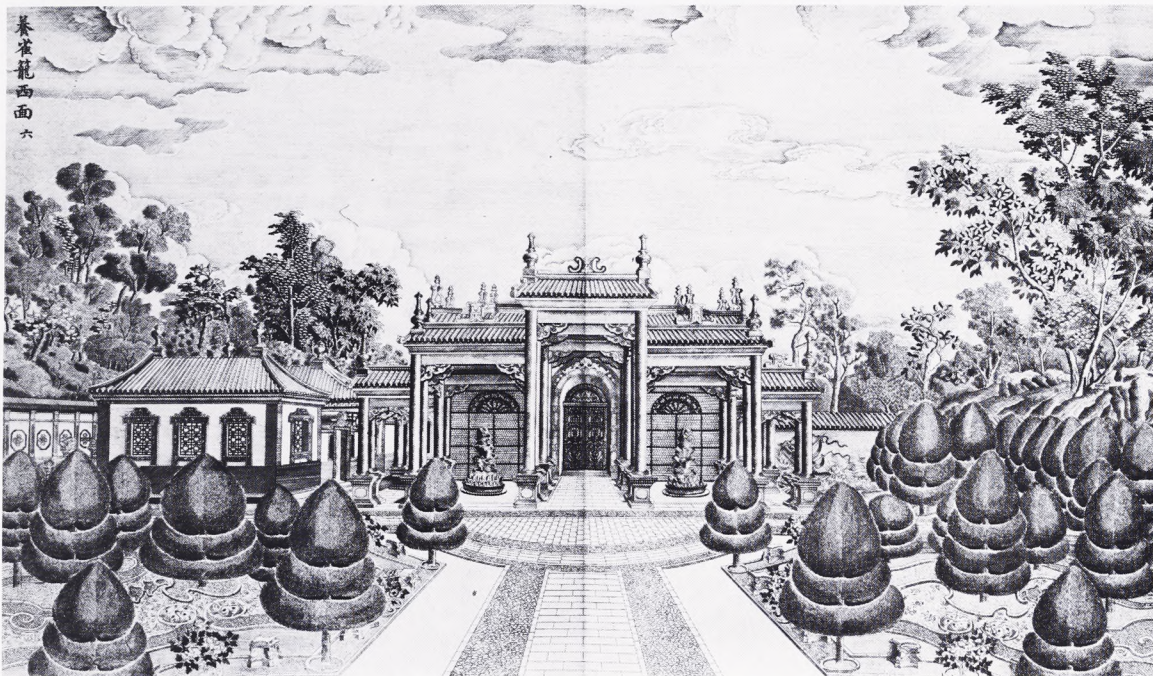
Figur 10. a. »Volièren« set fra øst. Smedejernsporten var den eneste forbindelse mellem de to områder i det europæiske anlæg.

b. Ruinerne af »Volièren«. Foto Sophus Black ca. 1915.

Det første af disse udsigtspunkter var en lille pavillon på midteraksen i områdets vestligste del, hvorfra kejseren kunne beundre volièreportens østvendte barokfacade (fig. 10). Pavillonen var sammen med en mindre, rund marmorplatform længere fremme på midteraksen anbragt symmetrisk foran anlæggets »Belvedere« (fig. 3,5), en mindre bygning, hvorfra han kunne se ind over »Det lange Forårs Have« og senere ned over »Bambuspavillonerne«, som i 1770 blev placeret lige overfor.

En af de mere usædvanlige oplevelser ventede ham imidlertid på marmorplatformen. Herfra kunne han mod øst beundre facaden

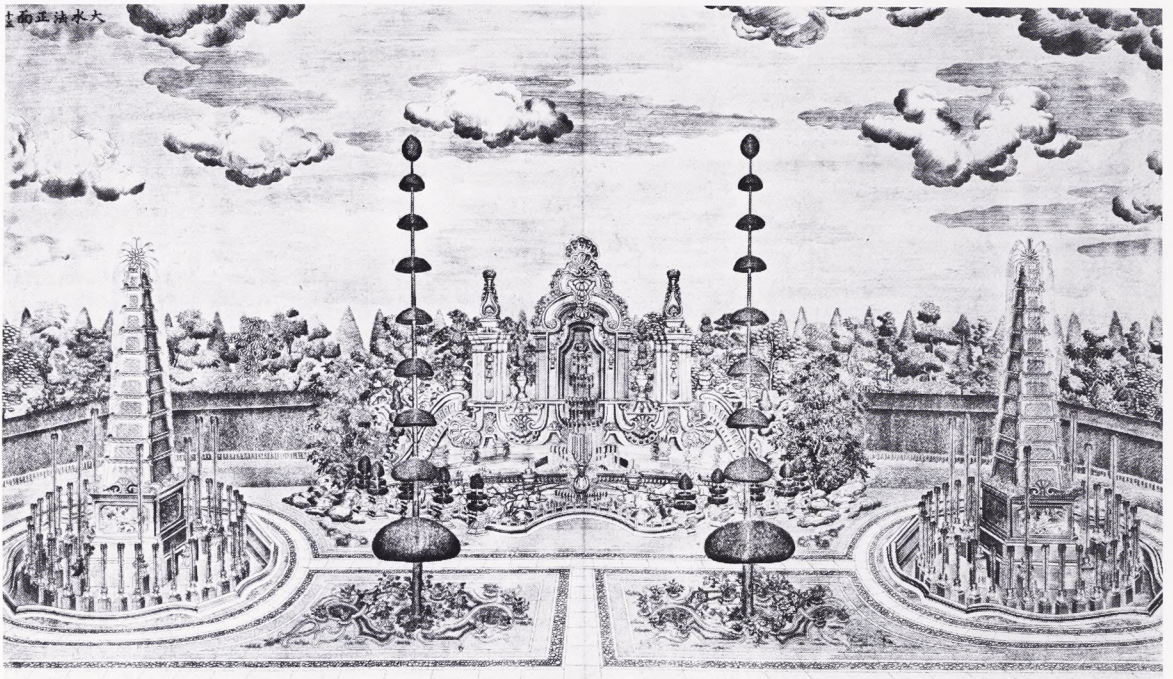
på det største af de »europæiske paladser«, »De fredfyldte Haves Hal«, i hvis kolossale dobbeltrappe Benoist havde indbygget et helt »vandteater«. Desværre mangler kobberstikket heraf i museets samling, men for kuriositetens skyld skal det dog nævnes, at der i dette sindrige springvandsanlæg bl.a. fandtes et vandur bestående af tolv bronzefigurer svarende til de tolv dyr i den kinesiske dyrekreds. Hvert af disse repræsenterede en to-timers periode i den traditionelle kinesiske tidsregning, og dyrene ville derfor på skift sprøjte vand ud af gabet i to timer ad gangen indtil klokken tolv, hvor alle blev aktiveret på en gang.

Figur 11. Bortset fra den østvendte barokfacade (fig. 10) var »Volieren« opført i en overvejende kinesisk stil. Fugleburene var anbragt på hver side af smedjernsporten i midten, og den lave bygning til venstre var beregnet til havens opsyn. På muren bag søjlerne yderst til højre havde Castiglione ladet male et europæisk skib i høj sø.

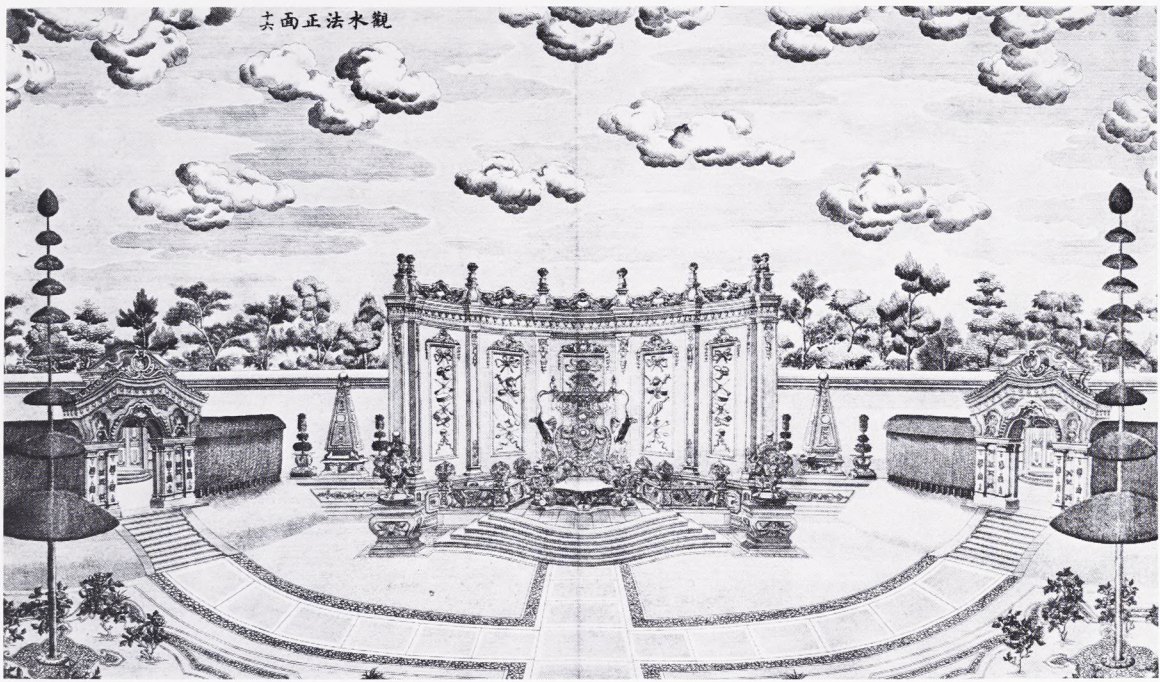
Figur 12. »De fredfyldte Haves Hal« set fra syd. Keiserens spejlgalleri lå på første sal i vestfløjen, medens resten af bygningen tjente som vandreservoir for anlæggets vest-østgående område. Bag de blandede døre og vinduer fandtes »Tinhavet« (et bassin, der var foret med tin og hvori man opdrættede fisk) anbragt mellem to pumpehuse. Podiet i forgrunden var et af de mange udsigtspunkter, hvorfra kejseren kunne nyde springvandene omkring de »europæiske paladser«.

Figur 13. a. »De store Fontæner« i midten af det vest-østgående område (fig. 3, 8). Kronhjorten i midten overøses med vand, der dels strømmer ud gennem dens eget gevir, og dels sprøjtes ud af gabet på de tolv jagthunde, som omringer den. Også de symmetrisk anbragte obelisker er indhyllet i et flor af vand.

b. Ruinerne af »De store Fontæner« med resterne af en paladsbygning – »Udsigt over Fjerne Have« (fig. 15) – bagved. Foto Sophus Black ca. 1915.

c. Resterne af »De store Fontæner«, som endnu står tilbage. Foto Joan Hornby 1986.

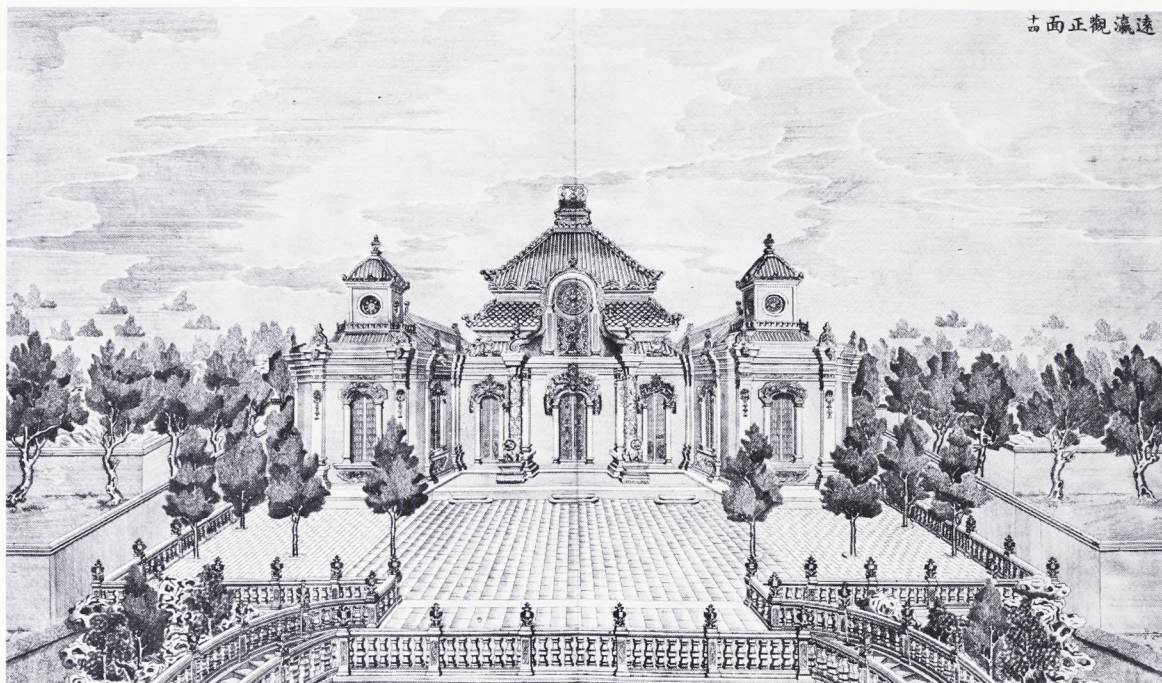

Figur 14. a. »Udsigt til Fontænerne« var navnet på den kunstfærdige marmortrone, hvorfra kejseren kunne iagttage »De store Fontæner« (fig. 13). De to døre, som skimtes i muren bag marmorbuerne, førte ud til »Det lange Forårs Have«.

b. Resterne af skærmen bag marmortronen, som den så ud omkring 1915. Foto Sophus Black.

c. Den kejserlige »Udsigt til Fontænerne« 1986. Foto Joan Hornby.

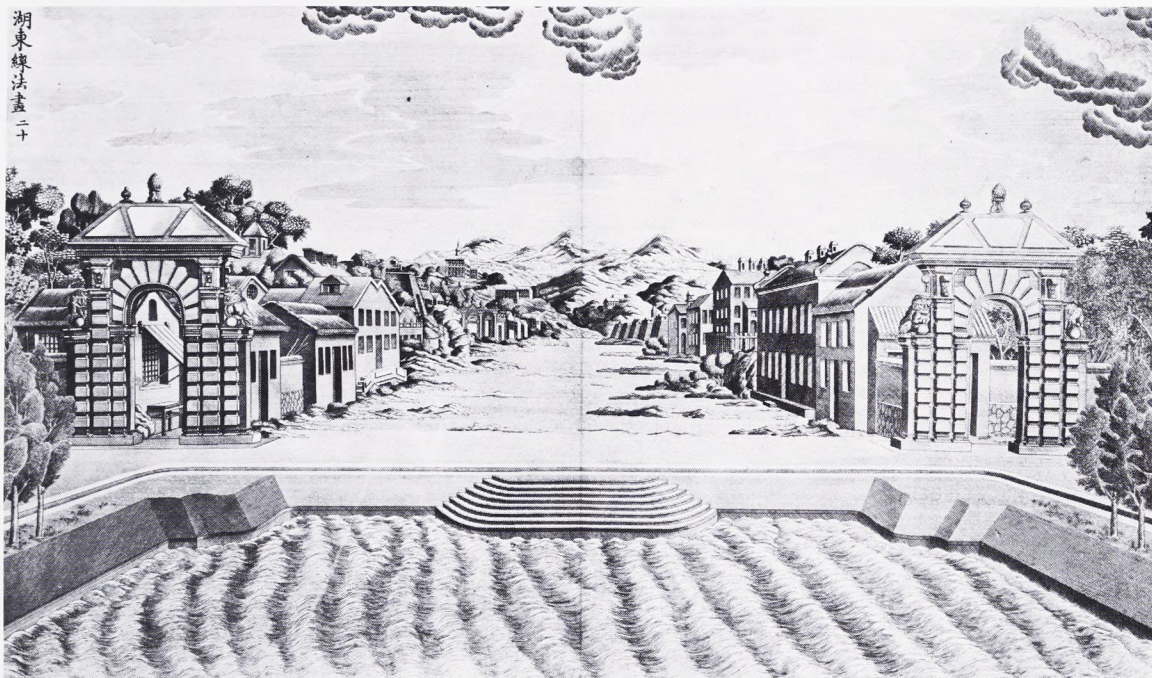

Figur 15. a. Paladsbygningen kaldet »Udsigt over Fjerne Have« blev opført specielt til de gobelinvævede tæpper«, som den kinesiske kejser i 1767 modtog som gave fra det franske hof.

b. Endnu omkring 1915 stod dele af paladsets mure tilbage. Her ses i forgrunden den udhuggede marmorsøjle til venstre for den tidligere hovedindgang. Foto Sophus Black.

c. I dag er murene forsvundet, kun enkelte søjler står tilbage. Foto: Joan Hornby 1986.

Figur 16. »Perspektivbilledet øst for Søen« bestod af en række malede kulisser, som havde til formål at skabe en illusorisk dybdevirkning som afslutning på anlægget med de »europæiske paladser« mod øst.

Trods sin størrelse rummede dette palads kun én stor hal i vestfløjen, hvor kejseren havde ladet et europæisk spejlgalleri indrette. Resten af bygningsværket var optaget af to pumpehuse og det store vandreservoir, der lånte navn til »De fredfyldte Haves Hal« (fig. 12).

Fra trappen ved paladsets østside var der udsyn videre østpå ned over »De store Fontæner« (fig. 13) midt i anlægget. Her fandtes det mest statelige udsigtspunkt af alle: En trone udhugget i marmor, som bar navnet *Guan Shui Fa* eller »Udsigt til Fontænerne« (fig. 14). Marmortronen var anbragt foran en stor skærm dekoreret med panoplier (våbenophæng) udhugget i skærmens marmorfløje, og med en lille obelisk opstillet i hver side. Som navnet angav, var tanken naturligvis den, at kejseren herfra skulle nyde synet af »De store Fontæner«, anlæggets andet »vandteater«, som i kunstnerisk henseende var inspireret af det italienske »teatro d'acqua«.

Lige bag dette »vandteater« tilføjede kejseren i 1767 – året efter Castigliones død og flere år efter at resten af parken var bygget færdig – en lille paladsbygning, som han kaldte for *Yuan Ying Guan* eller »Udsigt over

Fjerne Have« (fig. 15), da den lå på et højt fundament, hvorfra der var udsigt over søerne i »Det lange Forårs Have«. Denne bygning blev opført specielt til en serie gobelinvævede tæpper, som kejseren samme år havde modtaget som gave fra det franske hof, men udviklede sig med årene nærmest til et raritetskabinet for europæiske sager – et kinesisk modstykke til de europæiske fyrsters orientalske samlinger. En af jesuitterfædrene fortæller i 1785, at bygningen da var så pakket med værdifulde ting, bl.a. spejle, ure med bevægelige figurer og andre mekaniske mærkværdigheder, at man kun vanskeligt kunne bane sig vej gennem rummet. Fra samme beretning ved vi også, at alle de »europæiske paladser« var indrettet med møbler og kostbarheder fra Europa. Blandt disse fremhæves især kejserens store samling af venezianske og franske glas.

Længere fremme på midteraksen havde Castiglione anbragt to triumfbuer, en på hver side af den såkaldte »Perspektivhøj« (fig. 3,12), hvis udsigtspunkt på toppen blev nået gennem en labyrint af stier, og gennem den østligste triumfbue nåede kejseren så endelig frem til det sidste sceneri: et rektangulært vandbassin med en række store, malede

LE PALAIS D'ÉTÉ.

Occupation du Yuan-Ming-Yuan (Résidence impériale).

Figur 17. I oktober 1860 blev hele det gamle sommerpalads plyndret og ødelagt af fransk-britiske tropper. En samtidig fransk illustration af »Krigen i Kina« viser plyndringen af »De fredfyldte Haves Hal«. De dansende soldater i forgrunden har iklædt sig kinesiske silkedragter. Bibliothèque Nationale, Paris.

kulisser for enden (fig. 16). Tanken med dette sceneri var at skabe en afsluttende illusorisk dybdevirkning ud fra forestillingen om, at kejseren, hvis han ønskede det, kunne fortsætte sin vandring gennem byen uden for de »europæiske paladser«.

Til denne »friluftsscene« malede Castiglione sammen med en anden jesuitterkunstner, fader *Ignace Sichelbart*, og tre kinesiske hofmalere ti udskiftelige vuer fra byen Aksu i Østturkestan i den nuværende Xinjiang-provins. Herfra stammede den smukke fyrstinde og senere kejserlige konkubine Xiangfei, der ved list var blevet ført til Peking, efter at hendes mand var blevet dræbt under en af Qianlong-kejserens krige i Centralasien. Da Xiangfei ankom til Yuan Ming Yuan i april 1760, lod kejseren hende installere i de »europæiske paladser«, og her levede hun frem til den efterfølgende vinter, hvor hun som

følge af hofintriger begik selvmord. Qianlong-kejseren var uhyre betaget af Xiangfei og lod bl.a. Castiglione portrættere hende iført europæisk hyrdindekostume, og for at lindre hendes hjemve blev de ti prospekter af Aksu malet og anlæggets »Belvedere« indrettet som en moské.

De »europæiske paladser« glansperiode blev kort. Allerede få år efter Michel Benoists død i 1774 blev de hydrauliske pumper beskadiget, og ingen kunne længere sætte dem i stand. Når Qianlong-kejseren under sine stadig sjældnere besøg ønskede at se springvandene i funktion, var det derfor nødvendigt at hejse vand op i spande for at få reservoierne fyldt. Under de efterfølgende kejsere var Yuan Ming Yuan ganske vist stadig hoffets foretrukne opholdssted, men ingen syntes nu længere at nære særlig interesse for den europæiske del af parken.

For de jesuitiske missionærer havde opførelsen af de »europæiske paladser« været en bekræftelse på den velvilje, de havde mødt ved kejserhoffet, og det forekommer derfor som en skæbnens ironi, at anlægget et århundrede senere skulle blive ødelagt af repræsentanter fra det selvsamme Europa. Under Qianlong-kejserens sidste regeringsår var Qing-dynastiet begyndt at smuldre indefra, og i løbet af 1800-tallet blev det muligt for Storbritannien og andre vestlige magter at gennemtrumfe kravet om udvidede handelsrettigheder, først efter Opiumskrigen 1839-42 og igen efter et nyt opgør med Frankrig og Storbritannien 1856-60.

I 1860, da en fransk-britisk hær på 18.000 mand nærmede sig Peking for at gennemtvinge ratifikationen af de såkaldte Tianjin-traktater, blev en mindre fortrop under hvidt flag og med en af de britiske forhandlere taget til fange af kineserne. Det lykkedes efter meget besvær at få enkelte af disse fanger frigivet, og da det viste sig, at flere var blevet underkastet tortur og henved halvdelen var blevet dræbt, besluttede lederen af de britiske styrker, *Lord Elgin*, som en hævnakt at lægge sommerpaladset øde.

Allerede flere dage forinden var den kinesiske kejser flygtet fra Yuan Ming Yuan til sommerresidensen i Chengde, og i to dage havde de franske og britiske soldater herefter brutalt plyndret bygningerne, idet dog de største kostbarheder først var taget fra til Dronning Victoria og Napoleon II (fig. 17).

Nu satte soldaterne systematisk ild til de over to hundrede pavilloner, paladsbygninger og templer, ikke blot i Yuan Ming Yuan, men også i alle de øvrige kejserlige parker i området, og Pekings indbyggere fik et varsel om begivenhedernes forløb gennem den kæmpesky af sort aske, der snart drev ind over byen.

Kineserne var dybt chokerede over kejserens magtesløshed og over den hensynsløse ødelæggelse af en af landets kulturværdier, og også i Europa gav begivenheden genlyd. Nogle mente, at kineserne herigennem havde fået en retfærdig straf for deres brud på krigens etikette ved at tilfangetage, tortere og dræbe udsendte parlamentærer – tilmed fra de civiliserede folk. Andre, som den store franske forfatter *Victor Hugo*, hæftede sig mere ved, at et af Verdens undere, som han kaldte det, hermed var gået tabt. I et langt, skarpt brev til den engelske kaptajn Butler, som over for Victor Hugo havde rost Frankrigs og Storbritanniens fælles hæderværdige indsats i Kina, skriver han om sommerpaladsets udplyndring og ødelæggelse bl.a.: »Vi europæere er de civiliserede, og for os er kineserne barbarer. Dette er, hvad civilisationen har gjort mod barbarerne«.

VIDERE LÆSNING

Carroll Brown Malone: History of the Peking Summer Palaces under the Ch'ing Dynasty. Urbana, Illinois 1934.

Alexander Schultz: Hsi Yang Lou. Untersuchungen zu den »Europäischen Bauten« des Kaisers Ch'ien-lung. Würzburg 1966.

Borgerkrig, dyrtid og underlødige mønt

Træk af reformationstidens danske møntforhold

Af GERT POSSELT

Da den 41-årige kong Christian II i april 1523 forlod Danmark for personligt at hente udenlandsk støtte i kampen for at bevare sin trone, var et åbent opgør mellem kongetro og oprørske kræfter uundgåeligt. Samtidig befandt landet sig i krig med Sverige og Lübeck, og uro gærede på andre felter: bønder rejste sig mod herremænd, og den katolske kirkes stilling undermineredes langsomt, men sikkert. Oprørsbevægelsen mod den landflygtige konge sejrede, men han havde stadig – åbenlyst eller skjult – mange tilhængere i landet, og muligheden for, at han med det habsburgske kejserhus' støtte skulle vende tilbage til Danmark, forblev de næste 21 år en afgørende faktor for de nye magthaveres indenrigs- og udenrigspolitik.

Som altid, når stærke kræfter kæmper om magten, var det den civile befolkning, der blev udsat for krigens rædsel. Dens omkostninger fik menigmand helt bogstaveligt at mærke i form af tunge ekstraskatter, plyndringer og grasserende dyrtid, sørgeligt velkendte følger af al krigsførelse. Efter Christian II's eneste, men fejlslagne forsøg på at generobre magten i 1531, indtraf kulminationen med *Grevens fejde* 1534-36, Danmarks sidste borgerkrig, der bragte den protestantiske Christian III til magten. I 1536 konfiskerede sejrherrene tillige kirkens gods og gennemførte reformationen af den danske kirke efter lutheransk forbillede.

Et tidehverv

Disse dramatiske år er på mange måder en brydningstid mellem middelalderlig tradition og en ny tids strømninger. Et eksempel herpå er statsapparatets højst nødvendige drivkraft: *møntvæsenet*.

Helt fra det danske møntvæsens organisation i tidlig middelalder har prægning af landets mønt været et kongeligt privilegium, et *regale*, håndhævet i sammenhæng med skat-

teudskrivninger og andre statslige indtægtskilder. Det betød, at kongen i princippet havde frihed til, som en yderligere mulighed for at sikre staten indtægter, at udnytte forholdet mellem en mønts indhold af ædelmetal, dens reelle værdi, og den højere værdi, møntherren eventuelt kunne forlange, dens nominelle værdi.

Middelalderen rummer mange eksempler på sådanne møntserier med tvangskurs og regelmæssige afgiftsbelagte omvekslinger af gammel mønt for ny; det krævede imidlertid stor omtanke at administrere møntforringelser som en indtægtskilde, dels på grund af forholdet til udlandet (hvor møntregalet dog ofte blev tilsvarende udnyttet), dels fordi kongen måtte være beredt på siden at modtage sin egen underlødige mønt i sine undersåtters skattebetalinger. Store dele af datidens økonomi har dog bestået af naturaliebetalinger, f.eks. blev mange afgifter til den lokale herremand betalt i korn, smør o.lign.

Penningen var i århundreder den eneste møntværdi, der blev præget, alle andre værdier var blot regneenheder. I slutningen af 1300-tallet indførtes den nordtyske regning med skilling (12 penninge), sechsling (søsling, 6 penninge), witten (hvid, 4 penninge) og blaffert (2 penninge). Første gang daler (= 3 mark) og mark (= 16 skilling) foreligger som konkrete mønter er i 1530'erne. I 1541 blev daleren hovedmønten i Christian III's reform af det danske møntvæsen, der i sine grundtræk forblev uændret helt til krone- og øresystemet indførtes i 1873. Fra et numismatisk synspunkt er 1541 derfor det skelsættende år mellem middelalder og nyere tid i Danmark.

Numismatikens belysning af tidsalderen

I denne artikel vil enkelte hovedtræk af danske møntforhold for ca. 450 år siden blive ridset op. Kilderne til vor viden udgøres af

officielle dokumenter fra samtiden, f.eks. møntmesterregnskaber, der dog kun undtagelsesvis er bevaret, og af mønterne selv. Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings mangeårige leder Georg Galster (1889-1983) har i adskillige større og mindre afhandlinger beskæftiget sig med denne periodes danske mønthistorie; det helhedsbillede, der er fremkommet gennem hans flittige forskning, danner grundlaget for nærværende oversigt.

Det overblik, der afslutningsvis forsøges skitseret over de arkæologiske vidnesbyrd, står i gæld til den omfattende registrering og bearbejdning af middelalderlige skattefund, der for tiden foregår på Nationalmuseet. Dette projekt, der udføres som et samarbejde mellem museets 2. afdeling og Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, skal efter planen resultere i udgivelsen af en publikation, der samler al eksisterende viden om skattefund fra ca. 1050 til middelalderens afslutning, gjort inden for det nuværende Danmarks grænser.

Christian II's klippinge

I sine fem sidste regeringsår udnyttede Christian II sit møntregale til det yderste. Til udrustning og aflønning af lejetropper under felttoget mod Sverige 1520 krævedes store kontante beløb. Mellem 1518 og 1522 vides det fra bevarede regnskaber, at de upopulære *klippinge* er fremstillet i millionvis. De er præget med skillingsstempler, men på alt for små og ujævne blanketter; skønt både stærkt underlødige og undervægtige skulle de gælde for en hel skilling (fig. 1). Udmøntningen fandt sted i Malmø og for de sidste par års vedkommende tillige i Stockholm. Hårde

straffe truede de formastelige, der nægtede at tage imod kongens mønt. Resultatet viste sig hurtigt i helt ukontrollable prisstigninger på alle livsfornødenheder.

I møntmesterregnskabet 1518/19 nævnes også dobbeltskillinge af en bedre lødighed, men det er karakteristisk, at ikke et eneste eksemplar heraf er bevaret til eftertiden. Dårlig mønt fortrænger som regel den gode, der sikkert hurtigt er blevet omsmeltet.

Omsætningen i både Danmark og Sverige har helt frem til foråret 1524 været domineret af denne dårlige krigsmønt. Blandt klagepunkterne over Christian II's regimente fremhævede hans brorsøn og efterfølger Frederik I klippingen som en unyttig mønt, der ikke var andet end kobber. I sin håndfæstning fra 1523 måtte Frederik I love at udstede sine betalingsmidler af en lødighed, der svarede til de nordtyske udmøntninger. Indløsningen af klippingene medførte kraftige protester fra befolkningen, da den i første omgang foregik til en endnu ringere kurs end deres reelle købekraft.

I Sverige blev Gustav Vasa ligeledes nødt til at inddrage klippingene efter sejren over det danske styre 1523. En hel del af dem havde han selv ladet præge som betalingsmidler til sine tropper, camoufleret som elendig fjendemønt!

Klippingene inddrages

Frederik, der var hertug af Slesvig-Holsten, var, kort før Christian II forlod landet, af jyske adelsmænd blevet hyldet som Danmarks konge på Viborg landsting. Midt på sommeren 1523 gjorde han landgang på Sjælland. København og Malmø var loyale

Fig. 1. En af Christian II's fuldgode skillinge fra 1515 og et par klippinge. Det var en hemmelig markering af forskelle i klippingenes lødighed, hvis de tre løver f.eks. var tegnet med eller uden tunger.

mod Christian II og holdt stand i hans navn, men efter en langvarig belejring overgav begge byer sig til kong Frederik den 6. januar 1524.

Klippingene er fortsat blevet udmøntet i København under belejringen, men det blev stadig vanskeligere at få soldaterne til at godtage dem.

Fig. 2. En af Frederik I's såkaldte lejrskillinge fra Københavns belejring; årstallet (15)23 står ved den ukro-nede konges hofler. Mønterne har stor lighed med de dobbeltskillinge, Frederik I lod præge som hertug af Gottorp.

Frederik I lod til sin belejringshær præge dobbeltskillinge (fig. 2) med omskriften *Deo duce milites triumphant* (Med Gud som fører sejrer soldaterne). Efter en kun 17 år yngre omtale i et officielt dokument kaldes disse mønter *lejrskillinge*. Detaljer om denne mønttypes tilblivelse kendes ikke, men der kan meget vel have været indrettet møntsmedje i selve militærlejren; den var opslået i landsbyen Serridslev, der lå et sted mellem Fælledparken og Lersøparken i vore dages København. Det er en praksis, der har paralleller allerede i antikken, hvor romerske hærførere ofte slog mønt i felten.

Da nu de indkaldte klippinge skulle ommøntes, har Christian II's møntmester *Jørgen Kock* indtaget en central position. Han var nyvalgt borgmester i Malmø og havde loyalt forsvaret byen frem til kapitulationen i januar 1524. Han erkendte sit nederlag og formåede at overgå i Frederik I's tjeneste med alle sine embeder i behold. Sin nye konge forstrakte han med betydelige pengelån mod at få pant i udmøntningen i Malmø. Kongen havde faste møntværksteder i flere danske byer, og møntmesterembedet, der hvert sted i reglen var baseret på forpagtning, var højt betroet og indebar gode muligheder for formuedannelse.

Fig. 3. Frederik I, søslinge 1524, præget i Malmø.

På grundlag af den viden, Kock som møntmester sad inde med, kunne Christian II's klippingudmøntninger inddeles i fire grupper efter deres lødighed. Det var markeret i præget ved forskellige skjulte kendetegn, som menigmand ikke har haft forudsætninger for at tyde. De blev indsmeltet og metallet fra de tre grupper brugt til udmøntning af hhv. 14-penninge, søslinge (fig. 3) og hvide. Den fjerde og sletteste gruppe kendes hverken som klippinge eller de 3-penninge, de blev ommøntet til.

Sold kræver klingende mønt

Begge de stridende parter slog altså mønt med det primære formål at kunne aflønne de væbnede styrker. Det er karakteristisk for denne ustadige periode forud for reformen 1541, at ufredsårene og mønternes årstal ofte er identiske. Møntherrens militært betonedede behov for betalingsmidler dominerede helt de behov, det civile samfund måtte have.

Fig. 4. Skilling, præget ca. 1523 af Søren Norby, der havde fået Gotland som pantelen på livstid af Christian II. Guds lam er Gotlands våben, mens møntens bagside viser Søren Norbys eget og hans navn SEVERIN NORBI.

At møntherren ikke nødvendigvis var en kongelig person, findes der et enkelt eksempel på. Søren Norby, Christian II's lensmand på Gotland, måtte forsvare sit len mod både Frederik I, Sverige og Lübeck; til finansiering af sin trofaste kamp slog han i eget navn skillinge (fig. 4) og hvide, hvad der er helt enestående i dansk mønthistorie. I 1525

ledede han på Christian II's vegne den skån-
ske bondeopstand mod adel og konge, og i
Landskrona slog han skillinge under den
kongelige belejring af byen.

I 1525 udstedte Frederik I en ny møntord-
ning, der dog ikke kom til at indfri håndfæst-
ningens løfter om, at det danske møntvæsen
skulle bringes på niveau med de nordtyske
byers. I det store og hele måtte man ind-
skrænke sig til at slå småmønt, der stadig var
underlødig, og næsten ikke præge de større
og bedre sølvmønter. Sølvprisen steg så vold-
somt, at videre udmøntning ganske enkelt
ikke kunne betale sig, og da krigshandlinger-
ne var ebbet ud, var den heller ikke nødven-
dig og blev derfor indstillet 1528 i både Mal-
mø og København. Man måtte i den daglige
omsætning klare sig med den forhåndenvæ-
rende danske småmønt, navnlig søslinge, og
for større nominalers vedkommende med
udenlandsk. Klippingenes ommøntning var
dog afsluttet, så de har på dette tidspunkt
ikke længere været gangbare.

Christian II vender tilbage

Jørgen Kocks lån til Frederik I med pant i
den kongelige mønt i Malmø var indløst i
1530, men udmøntningerne lå stille, indtil
kongen atter skulle hverve tropper. Efter
mere end 8 års eksil forsøgte Christian II i
1531 at generobre sine riger og lande. Han
ankom med henvend 1200 mand til Norge,
indtog Akershus og lod sig hylde som Norges
retmæssige konge, mens Frederik I febrilsk
udskrev store skatter. I de danske sognekir-
ker beslaglagdes store mængder alterkalke
og relikviagemmer, hvis ædle metaller den
hastigt genoptagne møntprægning havde et
næsten umætteligt behov for. Allerede 1528-
29 havde udskrivningen af en klokkeskat
tyndet alvorligt ud i landets bestand af kir-

Fig. 5. 4-skilling præget i København 1532 af underlø-
digt sølv.

Fig. 6. Guldnobel fra 1532 med Frederik I's og dron-
ning Sofias portrætter. Bagsidens latinske omskrift lyder:
*I Herrens hånd er al jordens magt. Guldværdien af
denne pragtmønt, der kun blev præget i 21 ekspl., svare-
de til ca. 18 gylden eller 45 mark. Samme stempler er
anvendt til prægning af sølvgylden.*

keklokker; ikke mindre end 375 tons middel-
alderligt klokkemalm blev i smeltediglen for-
vandlet til kongelige kanoner.

Jørgen Kock og hans københavnske kolle-
ga Jørgen Drewes skulle atter fremstille
krigsmønt, halve mark og skillinge (fig. 5),
der ikke holdt, hvad de gav sig ud for. Und-
tagelsestilstanden blev dog af kort varighed,
idet kongen i 1532 brød det frie lejde, han
havde givet Christian II, og fængslede ham
på Sønderborg slot.

Enkelte store sølvmønter og nogle få guld-
mønter blev præget i 1531-32; det er ikke
urimeligt at forestille sig, at det er det konfi-
skerede guld og sølv fra landets kirker, der
har gjort det muligt at præge disse pragt-
mønter (fig. 6). De bærer skriftsteder fra Det
gamle Testamente, der udtrykker fuld tillid
til, at Gud vil lade retfærdigheden sejre.

At nære sådanne fromme forhåbninger
skulle snart i endnu større grad vise sig beret-
tiget. Nok sad Christian II bag lås og slå, og
nok var spændingerne mellem kirkens præ-
later og de protestantiske prædikanter, og
mellem disse indbyrdes, ikke slået ud i blodig
uforsønlighed, men det gærede lige under
overfladen. I landets store byer havde prædi-
kanterne vundet fodfæste i løbet af 1520'er-
ne, og statsmagtens foreløbige tolerance over
for de nye strømninger var fremgået af kon-
gens og rigsrådets beslutninger på herredag-
en 1527. I Malmø havde borgmester Jørgen
Kock i 1529-30 foranlediget, at al kirkelig
ejendom blev overtaget til verdslige formål,
og byens katolske gejstlighed resignerede.

Grevens fejde 1534-36

Da Frederik I døde i april 1533, viste det sig imidlertid, at et flertal af adelsmændene i rigsrådet var modstandere af at vælge sønnen Christian (III), der i juni blev hertug af Slesvig-Holsten og bekendte sig til den evangelisk-lutherske lære. Rigsrådets knapt 50 adelsmænd udgjorde derfor landets øverste myndighed frem til sommeren 1534, hvor Christian III udråbtes til konge af en del af den jyske adel. Med omskriften *Senatus regni Danie* og årstal 1533 blev der præget 2-skillinge i Malmø af Jørgen Kock (fig. 7).

Fig. 7. Dobbeltskilling præget for Rigsrådet 1533 i Malmø.

Da kom Christian II's person atter i fokus, idet grev Christoffer af Oldenburg, sønnesøn af en bror til Christian I, i den fængslede konges navn gjorde landgang nord for København. Han var i forbund med Lübeck, byrådene i København og Malmø og sidenhen tillige med hertug Albrecht af Mecklenburg. Dermed indledtes *Grevens fejde*, den sidste regulære borgerkrig i Danmark.

Christian III var med sin holstenske hærfører Johan Rantzau herre i Jylland. Det var af afgørende betydning for krigens gang, at han selv var i stand til at producere mønt. Han lod etablere et møntværksted i Århus, forestået af hans hertugelige møntmester *Reynold Junge*, der med sine folk var hidkaldt fra Gottorp. Fra hans bevarede regnskaber vides, at de ensidede klippinge med et C, det holstenske våben og årstal 35 er præget i Århus (fig. 8). Disse afløstes snart af regulære 4-skillinge (fig. 9), der angiver Århus som møntsted og den portrætterede møntherre som *electus rex*, dvs. udvalgt konge. Der udmøntedes over 2000 kg sølv, indkommet som skatter fra befolkningen og gejstligheden, bidrag fra forbundsfællen Gustav Vasa og udbyttet af plyndringen af Ålborg. Sølvet blev blandet godt op med kobber, som det kunne

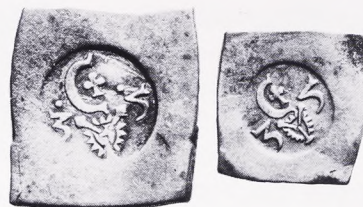

Fig. 8. Klippinge til pålydende værdi af hhv. 2 mark og 8 skilling, præget i Århus 1535 for hertug Christian (III).

Fig. 9. 4-skilling, Århus 1535, præget af Reynold Junge for den udvalgte kong Christian III. I månederne frem til august 1535 blev der fremstillet i alt tre udgaver af denne mønt med faldende lodighed.

være vanskeligt at skaffe i tilstrækkelige mængder.

Om sommeren havde Johan Rantzau og Christian III underlagt sig Fyn efter slaget ved Øksnebjerg og indledte snart efter den lange belejring af København. Møntværkstedet flyttede med tropperne og havde i Roskilde 40 svende i arbejde samt yderligere 20, der var indforskrevet fra Tyskland.

Flere betydelige ekstraskatter blev pålagt befolkningen af rigsrådet, og en sølvskat skulle skaffe ædelmetal fra domkirker og klostre – i det omfang, der stadig var noget at hente efter gentagne afleveringer i Frederik I's tid. Disse store formuer forvandlede i Reynold Junges værksted i Roskilde til 2-mark (fig. 11), mark og 4-skillinge, der skulle holde Christian III's krigsmaskine i gang un-

Fig. 11. Christian III, 2-mark præget 1535 i Reynold Junges værksted i Roskilde.

Fig. 10. Det belejrede København set fra Sundet. Træsnittet er udført mange årtier efter Grevefejden og er derfor ikke pålideligt i enkeltheder. Illustration i H. Hamelmann: *Oldenburgische Chronicon*, der udkom i 1599. (Fot.: Det kgl. Bibliotek).

der den 11 måneder lange belejring af København.

I Malmø havde Jørgen Kock slået mønt for rigsrådet i 1533. Ved Grevefejdens udbrud var han tilsyneladende ikke i tvivl om, hvilket parti han skulle støtte; som borgmester i byen stillede han sig på grevens og den gamle konges side. I løbet af krigsårene lånte han betydelige beløb til grev Christoffer, lån der i 1548 endnu ikke var indfriet. Hans udmøntninger fandt sted i den fængslede Christian II's navn. En 4-skillings mønt er slået, som det hedder i møntens omskrift, i det 3. år af det uforlyskede fangenskab hos holstenerne (fig. 12); på

en halv sølvgylden fra 1536 står, ligeledes på latin, *Guds hånd skal udfri mig i det skændige fangenskabs 4. år.*

Malmø eller København er hjemsted for en 4-skillings mønt, der bærer både Christian II's og

Fig. 12. 4-skillings mønt præget 1535 i den fængslede Christian II's navn. København eller Malmø.

Fig. 13. 4-skilling 1535 med Christian II's navn og billede og grev Christoffer af Oldenburgs navn og våbenskjold. København eller Malmø.

grev Christoffers navn (fig. 13); samme type kendes som enkelt og dobbelt gylden, der hver kun findes bevaret i ét eksemplar.

Efterspillet

Plaget af hungersnød og epidemier overgav København sig 29. juli 1536 til Christian III, der da stod som enehersker i hele landet. Efter Malmøs overgivelse havde han i april 1536 stillet en forbedring af landets møntforhold i udsigt, og dette blev formelt stadfæstet ved forordningen af 21. oktober 1537, hvor han lovede at reducere sin hidtil slagne mønt til halvdelen af pålydende. De første år efter den udmarvende borgerkrig har statsfinansernes tilstand imidlertid ikke tilladt en sådan afvikling af de underlødige udmøntninger; der skulle gå tre år, før kongen i praksis kunne nedskrive krigsmønternes pålydende vær-

Fig. 14. 4-skilling med Christian III's ukronede billede, angivelse af København som møntsted og (15)35 som årstal. Må enten være præget i lejren uden for Københavns mure eller først i det følgende år efter byens overgivelse til Christian III.

Fig. 15. 2- og 1-skilling fra hhv. København og Ribe, dateret (15)36. Christian III er fremstillet som rex, konge, og med krone, skønt han først blev kronet i 1537.

di, og først i 1541 gennemførtes en fuldstændig reform af det danske pengevesen.

Både i København, Århus og Ribe har produktionen af underlødige 4-, 2- og 1-skillinge fortsat i 1537-38, men dateret, som om de var præget før krigens ophør. Christian III's københavnske 4-skillinge med årstal 1535 kan først være præget efter byens overgivelse det følgende år, medmindre man forestiller sig, at de er slået i lejren uden for København (fig. 14), parallelt med fig. 2. Ligeledes må 2- og 1-skillingene med kongens kronede billede, titel *rex* (konge) i stedet for *electus rex* (udvalgt konge) og årstal 1536 være præget efter kroningen i august 1537 (fig. 15).

Muligheden for, at Christian III af propagandahensyn ønskede at fremtræde som herre over København og som konge af Danmark, før han reelt blev det, er naturligvis til stede. Men mønternes uoverensstemmelse med den forbedring, der loves i 1537, og skriftlige optegnelser om udmøntninger i Ribe og Århus i 1537-38 – årstal der *ikke* kendes fra mønterne selv – peger snarere i retning af et forsøg på at sløre manglende forbedringer. Mønterne er *antedaterede*, dvs. forsynet med et ældre årstal end deres faktiske prægeår. Denne antagelse, der først blev fremsat af Georg Galster, bygger på en kombination af skriftlige kilder og mønternes egne udsagn. Om arkæologiske data, se nedenfor.

For anden gang havde Jørgen Kock holdt med den tabende part, og atter formåede han at opnå sejrherrens tillid. Hans protestantiske sindelag har nok spillet en vis rolle; med reformationens indførelse i oktober 1536 var det slut med den reelle tolerance over for trosretningerne: den evangelisk-lutherske var fra nu af den eneste, der kunne accepteres. Så velhavende var Kock, at han kunne yde kongen store lån i de svære år efter krigen, hvor landet langsomt kom på

Fig. 16. Danske skattefund vest for Øresund med slutmønt 1523-1536 (-40'erne)

Fundsted og -år	Dansk mønt før 1448	Chr. I	Hans	Chr. II	Fred. I	Chr. II's parti	Chr. III	Norske	Tyske	Antal i alt	Yngste mønt
SKIBSTRUP Sjælland (1968)			1		1					2	Lejrskill. 1523
VINKEL Jylland (1835)					?					?	1524
DJØRUP Jylland (1884)					14					14	Søslinge 1524
MIDDELFART (1851)	9	50	73	1	20			1		154	Skill. og Søslinge 1524
GLOSLUNDE Lolland (1858)	16	66	144	2	2			7	1	238	No. hvid efter 1526
VOLDTOFTE Fyn (1843)	95	497	907	11	2			26	8	1546	Ty. thaler 1526; No. hvid efter 1526
ASSENS (1927-28)	103	477	926	15	10			9	3	1543 (min.)	No. skill. 1526 (1528); No. hvid efter 1526
HEDEBOGÅRD Fyn (1886)	7	18	35	1				2	4	67	Ty. thaler 1526; No. hvid efter 1526
ÆBELHOLT Sjælland (1888)	53	219	512	1				1	3	789 (min.)	Ty. thaler 1526
FÅREVEJLE Sjælland (1943)					47					47	Søsling 1527
FABJERG Jylland (1932)					19					19	4-skill. 1532
FÅBORG (ca. 1879)			6	3		10				19 (min.)	4-skill. 1535
ASSENTORP Sjælland (1849)					13	13				26	4-skill. 1535
GRAVHOLM Jylland (1845)				1			21			22	2- og 1-skill., dat. 1536
HYLLEDE Sjælland (1832)		?			?		?			106	2- og 1-skill., dat. 1536
TEGLSTRUP Sjælland (1864)			1		5		27			33	2- og 1-skill., dat. 1536
STOKKEBJERG Sjælland (1922)			1		7		4			12	Skill. dat. 1536
ALLERUP Jylland (1882)					2		3			5	Skill. dat. 1536; Blaffert uden år
BRARUP KGD. Falster (1859)	1	6	13	1	2		44		1	69	Skill. dat. 1536; Hvid uden år
SVINNINGEKGD. Sjælland (1883)	12	73	123	2			8			218	Hvid uden år

fode igen. I 1540 blev han atter borgmester i Malmø, og samme år deltog han som sagkyndig i de retslige undersøgelser mod Reynold Junge, der var anklaget for underslæb og uregelmæssigheder i regnskaberne for Christian III's udmøntning 1534-40. Det er tak-

ket være denne retssag, der endte med en hård bødestraf til den ligeledes meget velhavende Junge, at disse regnskaber findes bevaret for eftertiden. Møntprægningen i Malmø blev indstillet ved byens overgivelse, så møntmester blev Kock ikke mere.

Periodens skattefund

Skemaet med skattefund fra 1520-30'ernes Danmark, de skånske provinser fraregnet, kan give et vist indtryk af datidens hjemlige møntcirkulation. De er opstillet på grundlag af Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings fundprotokoller og forarbejderne til værket om danske skattefund fra middelalderen. Fastlæggelsen af mere præcise nedlægnings-tidspunkter er imidlertid i de fleste tilfælde lidt drilagtig.

De seks store fund fra *Middelfart*, *Gloslunde*, *Voldtofte*, *Assens*, *Hedebogård* og *Æbelholt* har alle 1524-26 som sidste sikre årstal. I flere af dem optræder den udaterede hvid, som Frederik I fra 1526 lod slå i Bergen (fig. 17).

Fig. 17. Hvid præget i Bergen for Frederik I. Den bærer intet årstal, men fra bevarede regnskaber vides, at den blev fremstillet fra 1526.

Skønt der således ikke findes krigsudmøntninger fra 1531-32 eller senere, er der næppe noget i vejen for at antage, at disse fund først er nedgravet under urolighederne i 1530'erne. Skattefundet fra augustinerklostret i *Æbelholt* bør måske ses i sammenhæng med reformationsårenes almindelige usikkerhed; fire af de øvrige fem fund stammer fra Nord- og Vestfyn, hvor krigen hærgede i foråret og sommeren 1535.

I et senere indkommet efterslæt til det store skattefund fra *Assens* optræder en skilling, præget i Oslo 1528. Nationalmuseets embedsmænd var underrettede om, at et antal mønter fra *Æbelholt-skatten* over en periode ca. 1850-80'erne var unddraget danefæbestemmelserne og ulovligt solgt fra stedet; blandt disse understukne mønter skulle efter sigende have befundet sig en 2-skillings, præget for rigsrådet 1533 (fig. 7). Sådanne oplysninger støtter formodningen om, at skattene først er skjult under Grevens fejde, og maner generelt til forsigtighed, når et skattefunds nedlægnings-tidspunkt skal indkredses. Den gamle tommelfingerregel om, at man har gravet sin formue ned i forbindelse med krig

eller krigsfare, og at ejermanden selv er omkommet under krigen, må siges at have sandsynligheden for sig i de fleste tilfælde.

De seks store fund er karakteristiske ved at indeholde et bredt udsnit af de foregående knap 100 års danske møntomløb. Korshvide fra Christoffer af Bayern, rigsrådets regeringsmåneder i 1448 og navnlig fra Christian I og Hans udgør langt hovedparten af de enkelte fund. Denne lille mønt, af værdi $\frac{1}{3}$ skilling, må have været populær også til opspæringsformål i en tid, hvor Frederik I's ringere søslinge ellers dominerede den daglige cirkulation.

Det er påfaldende, at kun et enkelt eksemplar af Christian II's forhadte klippinge kendes fra periodens skattefund, nemlig fra det østjyske *Gravholm-fund*, der med sikkerhed vides at stamme fra 1530'erne. De må hurtigt og temmelig effektivt have forladt omsætningen. De øvrige mønter fra denne konges regeringstid er alle skillinge og hvide, der indeholder væsentlig mere sølv i forhold til den pålydende værdi.

Frederik I's søslinge gør sig yderst svagt gældende i de seks store fund, men dominerer til gengæld helt de tre mindre fra *Djørup*, *Fårevejle* og *Fabjerg kirke*. De to første består udelukkende af søslinge, det sidste fund af 16 søslinge og tre 4-skillings. Som underlødigt mønt har søslingene hurtigt fortrængt bedre mønt fra omsætningen og sikkert været temmelig enerådende i den almindelige handel og vandel. De synes at have nydt en vis tillid i befolkningen, der nok har foretrukket dem fremfor de mere upålidelige krigsudmøntninger. Alle tre fund kan for så vidt meget vel dateres til Grevefejdens år.

De ganske få tyske dalere i fundene fra *Æbelholt* (2 stk.), *Hedebogård* (3 stk.) og *Voldtofte* (2 stk.) har repræsenteret små selvstændige kapitalanbringelser. Sidstnævnte fund indeholdt tillige en tysk guldmønt, en gylden præget ca. 1495 for markgreverne af Brandenburg. En gylden modsvarede af sølvværdien af en sølvgylden eller daler. På kong Hans' tid fik en landsknægt en gylden i ugentlig sold. En enestående guldskat, der ikke er omtalt i fig. 16, blev fundet indemuret på Hammershus i 1967. 22 tyske gylden, hvoraf den yngste er præget efter 1518, lå

gemt i en lille silkepose sammen med fire fingerringe. Sandsynligvis er skatten gemt bort i august 1522, da en flåde fra Sveriges forbundsfælle Lübeck erobrede Hammershus fæstning, der på dette tidspunkt tilhørte Christian II.

Søslinge fra 1520'erne optræder sammen med senere mønter i fundene fra *Gravholm*, *Hyllede*, *Teglstrup*, *Stokkebjerg*, *Allerup bakker* og *Brarup kirkegård*. Blandt de opstillede fund i fig. 16 er mønter med årstallet 1536 med sikkerhed slutmønter i fire tilfælde. I to andre fund er det de yngste daterede mønter, men i disse to fund, *Allerup bakker* og *Brarup kirke-*

Fig. 18. Hvid uden årstal, formentlig præget 1541-44. Bagsidens våbenskjold og kors genfindes på alle danske hvide tilbage til Christoffer af Bayern i 1440'erne, deraf navnet korshvid.

gård, findes tillige to udaterede typer, der af forskningen betragtes som præget efter møntreformen 1541. Lødighedsprøver af sølvindholdet i Christian III's hvid (fig. 18) peger hen mod perioden 1541-44. Foruden fra *Brarup kirkegård* kendes denne hvidtype fra *Svinninge kirkegård*, hvor den afdøde har fået ikke færre end 218 korshvide med sig som gravgave; kors på mønter er i folketroen blevet tillagt særlig beskyttende kraft, og denne pengesum, der svarer til ca. 4½ mark, skal sikkert ses i sammenhæng hermed. Fundets ualmindelige sammensætning tillader derfor ingen slutninger til et præcist nedlægnings-tidspunkt eller en nærmere tidsmæssig placering af den udaterede hvid.

Den anden problematiske type er en blaffert (⅓ søsling) med et kronet C, der findes i fundet fra *Allerup bakker*. Typen henføres til Flensborg, ligeledes i 1540'erne (fig. 19).

De to omtalte kirkegårdsfund har som gravgaver ingen sammenhæng med formuedeponeringer gjort i krigstid. Den lille pengesum fra *Allerup bakker* kan i hvert fald tidligst være fra 1537 på grund af kongens kronede monogram på blafferten; samme ræsonnement må gælde fundene fra *Grav-*

Fig. 19. Blaffert eller en halv hvid, formentlig fra 1540'erne. Mønten er så tynd, at den kun bærer præg på den ene side.

holm, *Hyllede*, *Teglstrup* og *Stokkebjerg*, hvis man fastholder formodningen om antedatering af 2- og 1-skillingene.

Skønt en stor del af fundene i fig. 16 formentlig først er skjult under Grevens fejde, har kun to kendte skattefund vest for Øresund indeholdt mønter, der på nedlægnings-tidspunktet har været helt nye og oven i købet af propagandamæssigt tilsnit. 4-skillingene slået i Christian II's og grev Christoffers navn (fig. 13) er repræsenteret i den ufuldstændigt bevarede skat fra *Fåborg* og i *Assentorpfundet*.

Fundene afspejler en kaotisk og dramatisk tid. De er gravet ned på tærskelen mellem middelalder og nyere tid og er karakteristiske ved helt at være domineret af samtidig og lidt ældre hjemlig småmønt. De ganske få tyske dalermønter foregriber den kommende tidsalder, der i 150 år helt skulle domineres af denne fuldlødige internationale handelsmønt.

Fig. 20. Daler præget 1526 for grev Ernst af Mansfeld. Eksemplaret stammer fra skattefundet fra Hedebogård, Veflinge sogn, Fyns amt. Det er den yngste daterede mønt i fundet.

LITTERATURLISTE

- Reynold Junges Møntmesterregnskaber 1534-1540, udgivet ved Georg Galster. København 1934.
Georg Galster: Unionstidens udmøntninger. København 1972.

Stenalderhuse ved Limensgård på Bornholm

Af FINN OLE NIELSEN OG POUL OTTO NIELSEN

Et af de mest genstridige problemer for den arkæologiske forskning i Danmark har været at påvise stenalderbøndernes boliger. I 1930'erne og 40'erne mente man ellers nok at have løst dette spørgsmål. Da P. V. Glob i Nationalmuseets Arbejdsmark 1949 fremlagde sine udgravninger ved Barkær på Djursland af to parallelle »husrækker« på omtrent 100 meters længde, kunne han skrive: »Stenalderbyen viser et anlæg fra de første bønders landnamstid af dimensioner, vi ikke havde drømt om. Den er ikke alene Danmarks ældste, men tillige en af de ældste byer i Europa«.

Men efter at have arbejdet med Barkærfundene i mange år måtte P. V. Glob på grund af nye fund ændre sin opfattelse af stenalderbyen. I 1975 kom han til den erkendelse, at de to anlæg ikke kunne være beboelseshuse, men at de var kultbygninger rejst i forbindelse med gravlæggelser som »de døde lange huse«. Denne omfortolkning fik betydning for opfattelsen af andre lignende fund fra tiden, før dysserne blev bygget, bl.a. af de to huslignende anlæg ved Stengade på Langeland, se David Liversages artikel i Arbejdsmarken 1983. Der er ganske vist ikke fuld enighed om denne nytolkning, men en diskussion er i gang, som sætter spørgsmålstegn ved vore ældste langhuse: var de boliger, eller var de ikke snarere kulthuse eller langhøje, bygget for de døde som de monumentale forløbere for dysserne, men uden disses kæmpesten?

Stort bedre er det ikke gået Jens Winthers berømte boplads, Troldebjerg på Langeland, der udgravedes af den energiske købmand i Rudkøbing 1906-36. Troldebjerg blev ligesom Barkær betegnet som en »bymæssig bebyggelse«, bestående af både lange og hestekoformede huse, beliggende i et bælte omkring et langstrakt højdedrag. At også denne boplads er kommet under lup igen, skyldes

en række udgravninger i 1970'erne, der andre steder viste eksistensen af meget store, hegnede pladser, hvis funktion har været af midlertidig karakter, uden egentlig beboelse. Der blev gravet igen på Troldebjerg i 1977, men resultaterne tolkes forskelligt. Vanskeligheden ved at bortforklare Troldebjerg som boplads ligger i det meget store fundmateriale fra pladsen, der viser, at stedet faktisk har været beboet gennem længere tid. Men om Troldebjerg-husene er, hvad de i sin tid blev bestemt til at være, er i dag et mere åbent spørgsmål.

Både Barkær og Troldebjerg tilhører tragtbægerkulturen, vor ældste bondekultur, som i årstal (kalenderår) varede fra ca. 4000 til 2800 f.Kr. Ved udgravninger på andre af tragtbægerkulturens bopladser har man i de senere år gjort sig særlige anstrengelser for at løse problemet med at finde husene, men indtil videre med begrænset udbytte. Der kendes dog flere bopladser med delvist bevarede anlæg af huslignende karakter, både hestekoformede og langhusagtige, men en tydelig og sikker opfattelse af hustyperne haves endnu ikke.

Heller ikke fra den efterfølgende periode, stridsøksetid/enkeltgravstid, ca. 2800-2400 f.Kr., tegner der sig noget klart billede. Det er mere forståeligt, da denne periodes bopladser er langt dårligere udforskede. Først ved begyndelsen af dolktiden, stenalderens sidste afsnit, ca. 2400-1800 f.Kr., dukker der sikre hustomter op. De giver sig til kende som uregelmæssigt rektangulære grundrids af huse, der synes at have det til fælles, at taget har været båret af en række lodrette stolper placeret i husets længdeakse. Flere af disse huse har bevarede kulturlag inden for væggene, såkaldt forsænkede gulve, der indeholder affald fra bosættelsen og arbejdet i husene. Dolketidshusene er nu kendt fra en halv snes bopladser forskellige

Fig. 1. Bopladsområdet ved Limensgård set fra øst. I baggrunden til venstre Store Bøsthøj (foto: P. O. Nielsen).

steder i Jylland, f.eks. ved Myrhøj i Himmerland, hvor tre sådanne hustomter er udgravet på den samme boplads. Myrhøj-husene er 13-18 m lange og 6-7 m brede.

For landet som helhed er det dog påfaldende, så få sikre vidnesbyrd vi har om huse i yngre stenalder, en periode på henved 2000 år. Til sammenligning er der fra bronzetiden (ca. 1300 år) samt jernalder og vikingetid (tilsammen ca. 1500 år) så mange fund af huse, gårde og hele bebyggelser, at samfundets struktur og udvikling kan beskrives på et helt anderledes, konkret grundlag. Det må derfor betragtes som en vigtig forskningsopgave at komme videre med undersøgelserne af stenalderens bopladser og huse. Kendskabet hertil er en forudsætning for forståelsen af helt elementære forhold i de samfund, vi undersøger, som f.eks. gruppestørrelse, organisering af det daglige arbejde, bebyggelsens indretning og de videre sociale og økonomiske tilstande.

Bornholm

Et samspil af heldige omstændigheder har ført til, at Bornholm i de senere år er kommet til at stå i centrum for udforskningen af nordiske stenalderhuse. Baggrunden herfor skal kort ridses op.

Siden 1979 har Bornholms Museum under ledelse af Margrethe Watt gennemført en serie udgravninger på et stort bopladsområde i Grødby på Sydbornholm, som har vist sig at være rigt på bebyggelse fra yngre stenalder, jernalder og vikingetid. Stenalderfundene herfra belyser faser af tragtbægerkulturen, som hidtil var lidet kendte eller endnu helt uudforskede på Bornholm. Hertil kommer, som noget nyt og epokegørende, de allersejeste års fund af regulære stenalderhuse.

Bebyggelsessporene ved Grødby er velbevarede, på trods af at jordbunden er let og sandet. Det er formentlig netop denne jordbund, der har tiltrukket bebyggelsen i forskellige perioder: yngre stenalder, ældre

jernalder og vikingetid. Lignende jordbundsforhold findes flere andre steder på Sydbornholm, og fund af oldsager på markerne afslører, at også disse strøg har været beboet i oldtiden. Ved Limensgård kun 3 km vest for Grødby undersøgte Bornholms Museum i 1983 et antal oppløjede brandgrave fra overgangen mellem bronzealder og jernalder. Ved udgravningen, der blev forestået af den ene af denne artikels forfattere, viste det sig, at der inden for et lille område kunne lokaliseres dele af fire stenalderhuse, ét fra sen tragtbægerkultur og tre fra dolktid. På samme måde som de brandgrave, der tydeligt afslørede sig på overfladen på grund af deres sorte farve, var sporene af stenalderbebyggelsen udsat for gradvis nedbrydning på grund af markarbejdet. Fundet af stenalderhusene gav stødet til længerevarende undersøgelser i 1984 og -85, iværksat til dels som nødudgravninger med støtte fra Rigsantikvaren og udført i et samarbejde mellem Bornholms Museum og Nationalmuseet.

Udgravningerne ved Grødby og Limensgård kom i 1984 og -85 til at forløbe parallelt, og der kom for stenalderens vedkommende så mange nye iagttagelser frem, at det gav anledning til, at de to museer indledte et fastere samarbejde omkring udforskningen af disse boplads. Der blev i forbindelse hermed opstillet et program for videre undersøgelser med det formål at kaste lys over bosættelsen i forskellige perioder af den yngre stenalder på Bornholm, fortrinsvis ved ud-

gravning af boplads, der ligger i dyrket mark, og som derved er udsatte for ødelæggelse. En række boplads forskellige steder på øen er allerede udset til at indgå i dette projekt. Feltarbejdet bliver samtidig suppleret med en registrering af fund i museerne og hos private, således at billedet af øens stenalderbebyggelse kan gøres så fuldstændigt som muligt.

Udgravningerne ved Limensgård er derved blevet en del af en større mosaik, som endnu langt fra er samlet. Alligevel har de første års udgravninger på denne plads givet resultater, som ganske vist er foreløbige, men som berettiger til en omtale.

Bopladsen ved Limensgård

Selve bopladsen ligger på den nordlige del af et sandet bakke drag (fig. 1). Mod vest og sydvest er der få hundrede meter til Læsåen, Bornholms største vandløb, og mod nord falder terrænet jævnt ned mod de nu tørlagte Ugleenge. Lige øst for bopladsen har der været et kildevæld med afløb nordover (se kortet fig. 2). Bopladsens beliggenhed synes bestemt af naturforholdene. Der var gode dyrkningsmuligheder på de lette jorder, der samtidig dannede et bekvemt, naturligt drænet underlag for bebyggelse og færdsel. Drikkevand var lige i nærheden, og endelig havde dyrene adgang til græsning på de enge, der må have strakt sig langs kanten af vådområdet mod nord.

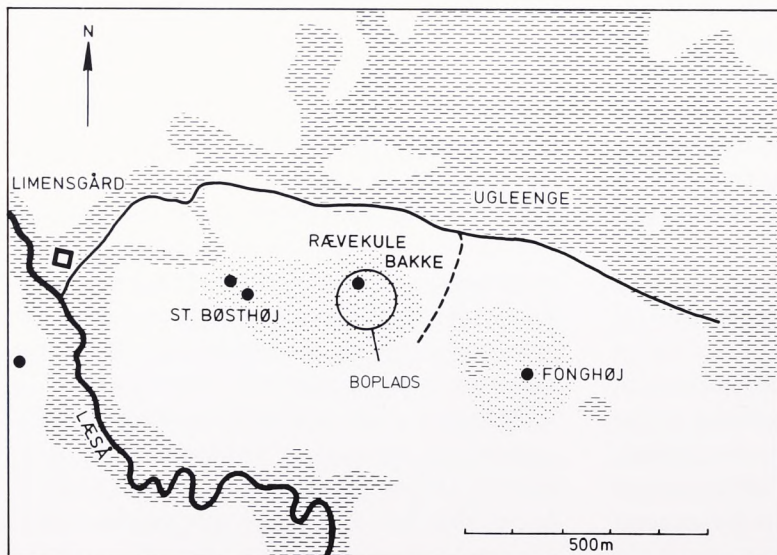
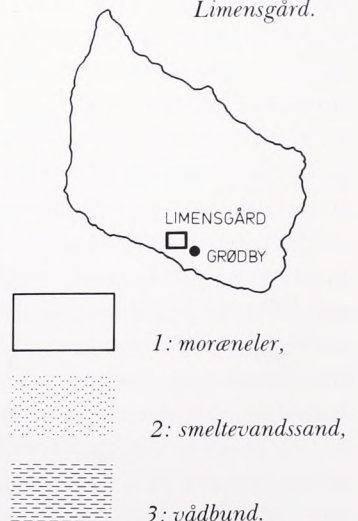

Fig. 2. Kort over området øst for Limensgård.

I nærheden af bopladsen findes rester af flere gravhøje. Mest markant er den fredede Store Bøsthøj, hvori der før århundredskiftet fandtes tre stenkister med begravelser fra dolktid og ældre bronzealder. Lignende stenkister, hvori der fandtes sten- og bronzesager, vides at være fundet i Lille Bøsthøj, der blev bortgravet før 1870. Ved selve bopladsen, på toppen af højdedraget, der bærer navnet Rævekule Bakke, har der også ligget en gravhøj. De stærkt udpløjede rester af denne blev delvist undersøgt ved udgravningerne i 1985. Det viste sig, at der i og omkring denne uanselige højtomt var bevaret adskillige grave, der i tid spænder fra ældre bronzealder til yngre germansk jernalder. Øst for Rævekule Bakke med bopladsområdet ligger et højdedrag med endnu en højtomt, Fonghøj. Efter graveri i denne høj indkom der til »Museet for de nordiske Oldsager« (Nationalmuseet) i 1836 en fin samling flint- og stenøkser fra stridsøksekulturen, efter sigende fundet i en stenkiste i højen. Navnlig på grund af disse usædvanlige fund vil den overpløjede høj også være et interessant udgravningsobjekt.

Udgravningerne ved Limensgård bliver foretaget med de samme metoder, som anvendes ved de fleste andre, større bopladsudgravninger. Pløjelaget fjernes med maskinkraft. Her som andre steder på Bornholm er der dog grænser for, hvor langt man kan komme med gravemaskinen. Det viser sig, at der, ligesom i Grødby, findes bebyggelsesspor i flere lag. Oven i stenalderbebyggelsen findes rester af en boplads med huse fra sen bronzealder – ældre jernalder. Hertil kommer adskillige grave fra forskellige perioder spredt over området, bl.a. brandgrave som dem, der gav den første anledning til udgravningerne (fig. 5). Muldlaget er af meget forskellig tykkelse på de enkelte dele af pladsen. I nogle områder når den moderne pløjning ned og får fat i de ældste bebyggelsesspor, andre steder findes der dækkende jordlag i indtil ½ meters tykkelse. I mange tilfælde er stolpehullerne alt, hvad der er bevaret af husene.

Jordbunden under muldlagene består overvejende af et ½-1 meter tykt, fast lag af svagt lerblandet sand på en undergrund af

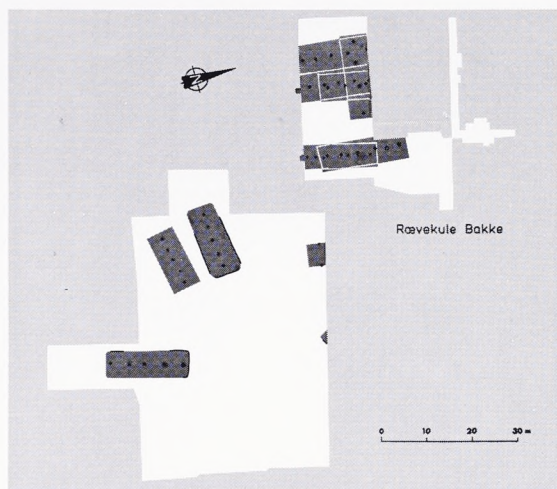

Fig. 3. Plan over udgravningen med placering af hustomterne fra sen tragtøgerkultur.

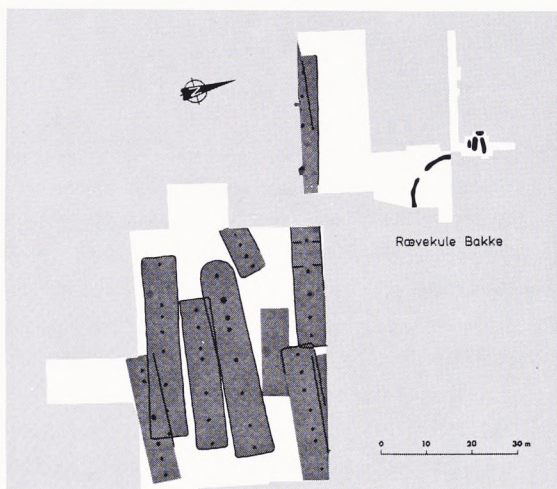

Fig. 4. Plan over hustomter og mulige samtidige grave fra dolktid.

Fig. 5. Plan over yngste bebyggelsesfase med hustomter og grave fra sen bronzealder og jernalder.

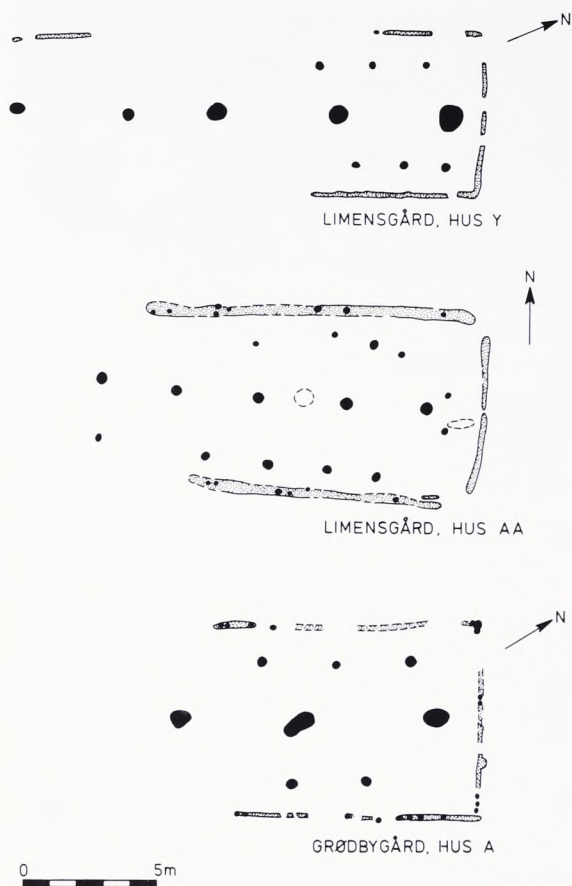

Fig. 6. Tre hustomter fra tragtbægerkulturen: hus Y og AA ved Limensgård og hus A ved Grødbygård. 1:350.

ler, kun afbrudt af mindre partier af gruset sand. Denne jordbund holder længere på fugtigheden end normal sandjord. I efterårs månederne med jævnlig nedbør er der noget nær ideelle iagttagelsesbetingelser. Selv de svageste stenalderstolpehuller kan skelnes og ved hjælp af farveforskelle henføres til de enkelte anlæg. Jordfarven gør det sammen med andre iagttagelser muligt at sondre mellem de forskellige bebyggelsesfaser. Her hjælper stolpehullernes form, karakteren af den fyld, der er stampet ned omkring stolpen, samt ikke mindst selve stolpenegativets tegning og farve. De ældste stenaldershuse kendetegnes ofte ved at have en prop af mørkebrun eller sort kulturjord i stolpenegativet, fyldt med flintaffald, brændte ben og lerkarskår. Det er materiale fra overfladen, der er trængt ned, efter at stolperne er trukket op eller rådnet bort. De yngre stenaldershuse har grålige eller mørkebrune stolpe-

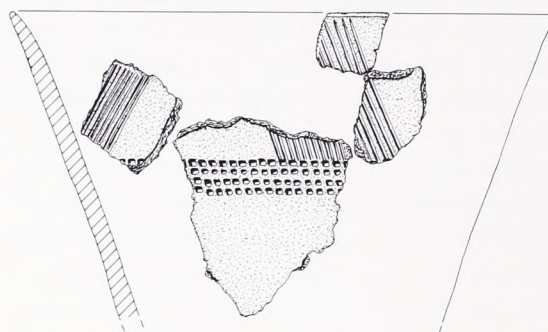
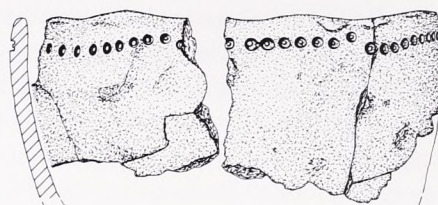

Fig. 7. Fund fra hus Y ved Limensgård. 1:3 (tegning: Lars Kempfner-Jørgensen).

aftryk med væsentlig færre fund. Stolpehullerne i jernalderhusene skiller sig tydeligt ud, de er ofte stenskoede og har gerne en gul eller rødlig lerprop i stolpenegativet, som stammer fra husenes lergulve. Ler forekommer derimod ikke i stenaldershullerne.

Huse fra tragtbægerkulturen

De ældste fund fra bopladsen stammer fra den ældre del af tragtbægerkulturen, fra dyssetid eller tidligneneolitisk tid (ca. 4000-3300 f.Kr.). Ingen af de udgravede huse stammer dog fra denne fase, kun enkelte stolpehuller og løsfund. Derefter synes pladsen igennem længere tid ikke at have været beboet, dvs. fra hele jættestuetidens ældre del (ca. 3300-3000 f.Kr.) haves ingen fund. Først i tragtbægerkulturens seneste afsnit er bakken for alvor blevet bebygget, og det er fra denne tid, vi har de ældste, sikkert dokumenterede langhuse. I alt 11 huse har kunnet udskilles (fig. 3). De ligger med forskellig orientering og tilhører flere bebyggelsesfaser, da nogle af dem skærer hverandre. Husene er af samme konstruktion, rektangulære af form, med én række svære, tagbærende stolper i midterlinjen og to rækker mindre, indvendige støttestolper anbragt ca. 1 meter fra langvæggene. To af husene afgrænses af en delvist be-

Fig. 8. Hus AA under udgravning i 1985. Nutidens bopladsudgravninger afviger stærkt fra det idealiserede billede af arkæologen med pensel og teske. I dag er skovlen og graveskeen de vigtigste arbejdsredskaber, vel at mærke efter at gravemaskinen har forladt stedet. Der er ofte tale om et stort manuelt arbejde i forbindelse med frilægning og gentagen afrensning af udgravningsfladen (foto: Poul Erik Skovgård).

varet, smal væggrøft. Selv de to bedst bevarede huse er ikke fuldstændige, den ene ende mangler på begge, så længden kan ikke angives (fig. 6).

Det første hus, som blev udgravet, hus Y, er orienteret nærmest nord-syd. Det afgrænses af en indtil 10 cm dyb væggrøft, der med afbrydelser kan påvises over en strækning på 18 m. Bredden af bygningen har været 6,2 m. Huset har haft fem kraftige stolper, der har stået langs midteraksen med en indbyrdes afstand på 2,5-3,0 m. Stolpehullernes dybde varierer fra 0,2 til 0,5 m regnet fra undergrundens nuværende overflade. Sporene efter 6 af de indvendige støttestolper er bevaret. Karakteristisk for disses placering er, at de er anbragt skråt over for hverandre. Der er kun svage spor af stolper i væggrøften, og kun enkelte fund af brændt lerklining giver antydninger om den oprindelige vægkonstruktion. Der er ingen bevarede spor af indgange eller ildsteder. Et udsnit af fundene fra huset er vist i fig. 7.

Hus AA, der er orienteret omtrent øst-vest, er af helt den samme grundkonstruktion som hus Y. Væggrøften er endda bedre bevaret, indtil en dybde af ca. 20 cm, og i det nordvestlige hjørne er der antydninger af en døråbning. Også her er der kun svage spor af stolpehuller i væggrøften. Beregnet efter rækken af midtstolper har husets længde været omkring 16 m. Huset er bredest, 7,5 m, i østenden og har været $\frac{1}{2}$ -1 m smallere i vestenden. De fem midtstolper står omtrent som i hus Y med 2,5-3,0 m's indbyrdes afstand. De er 30-45 cm dybe, med tydeligt runde aftryk efter de tagbærende stolper, der har målt 15-20 cm i diameter. Mellem de to tagbærende stolper, der danner det største spænd, findes et ovalt parti, 70-75 cm i tværmål, med rødbrændt sand, hvilket tolkes som bunden af et centralt placeret ildsted. Som det fremgår af planen fig. 6, er de indvendige støttestolper ikke placeret med den samme regelmæssighed som i hus Y. Oldsagsmateriale fra stolpehuller og væggrøft i hus AA

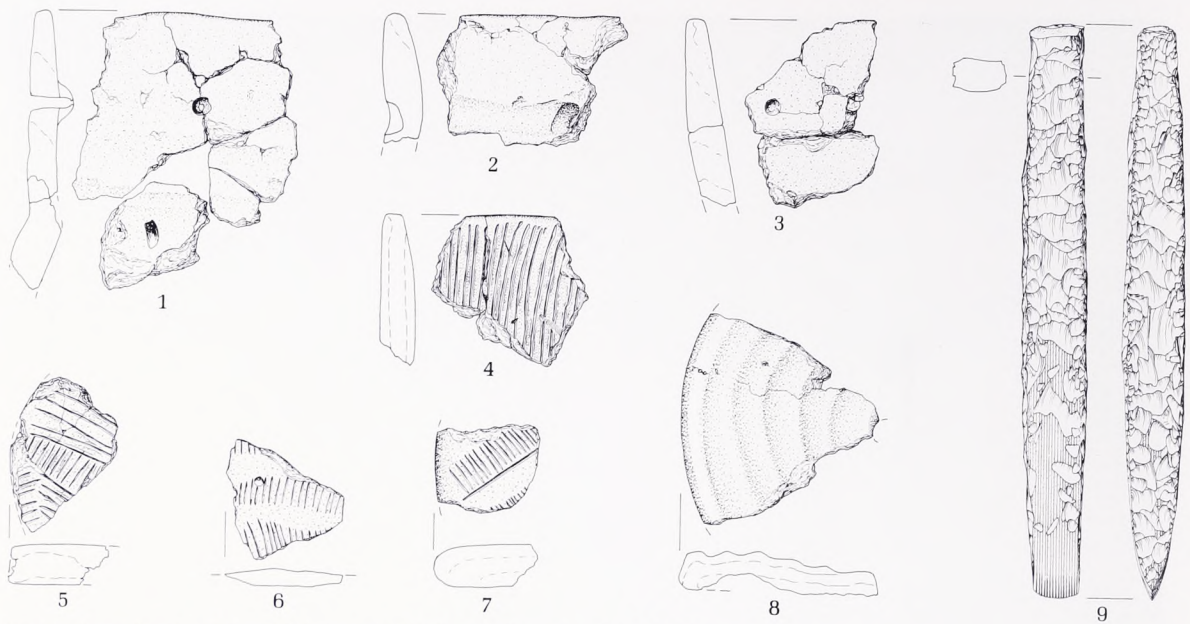

Fig. 9. Fund fra hus AA ved Limensgård. 1:3 (tegning: Eva Koch Nielsen).

er noget rigere end i det foregående hus (fig. 9). De fleste fund stammer fra den nordlige væggrøft. Et af fundene er en 21,3 cm lang firesidet flintmejsel med partiel slibning på ægdelen. Den lå tæt op ad en af de tagbærende stolper og betragtes som et husoffer.

Keramikfundene fra hus AA er af særlig interesse, da bestemte træk lader sig parallelisere med fundmiljøer uden for Bornholm. Det gælder f.eks. den grove, tykvæggede keramik, som er ornamentet med fingerindtryk og fingerbrede furer. Disse detaljer er almindelige træk ved den samtidige keramik i det øvrige Danmark og forekommer også i Skåne. Lerskiver med koncentriske, fingerbrede furer er ligeledes kendt i det øvrige Danmark samt syd for Østersøen. I en stengrav på Rügen fandtes for nogle år siden en lerskive mage til den, der er afbildet i fig. 9.

Det skal tilføjes, at keramik fra den seneste tragtbægerkultur ikke tidligere er undersøgt nærmere på Bornholm. Udgravningen af husene blev derfor et spændende møde med et hidtil uudforsket fundmateriale. Det viste sig at rumme flere nye keramikformer og ornamentmotiver, der ikke kendes tilsvarende fra resten af landet. Derimod findes der visse paralleller i Skåne, i fundsammenhænge, der i nogle tilfælde henføres til tragtbægerkulturen, i andre til den mere fangstprægede gru-

bekeramiske kultur, som er delvis samtidig hermed. Også i Skåne er denne periodes bopladser under udforskning netop i disse år. Under arbejdet med de bornholmske stenalderfund har vi hele tiden måttet have opmærksomheden rettet netop mod Skåne, for gennem hele yngre stenalder har Bornholm haft sine tætteste kulturforbindelser med det sydsvenske fastland.

Mens vi i 1984 var beskæftiget med udgravningen af hus Y, fandt Bornholms Museums udgravningshold to tilsvarende hus-tomter i Grødby. Disse var ikke alene af samme konstruktion, men ud fra fundene at dømme også fra samme tid som husene ved Limensgård. I det ene af husene ved Grødby var det muligt i den bevarede væggrøft at erkende en række tætstillede stolper eller pæle, der må tolkes som resterne af en opretstående, risflettet væg (fig. 6). Heller ikke i Grødby fandtes der spor af det oprindelige gulvlag, antagelig har der ligesom i de senere dolktidshuse blot været et simpelt jordgulv.

Havde vi under udgravningerne ved Limensgård også fundet hustomter fra den efterfølgende tid, fra stridsøksekulturen (ca. 2800-2400 f.Kr.), ville det have været et usædvanligt held. Af uforklarlige grunde har det vist sig særlig vanskeligt at finde huse hørende til denne kultur samt til dens søsterkultur, enkeltgravskulturen, ikke kun i Dan-

Fig. 10. Foto af stenkiste fra stridsøksekulturen, udgravet syd for højen på Rævekule Bakke (foto: Jens Nyberg). – Herunder flintøkse fra stenkisten. 1:3 (tegning: Eva Koch Nielsen).

mark, men også i det øvrige Europa. Ikke desto mindre ved vi, at området ved Limensgård har været beboet i denne tidsperiode, det afsløres af spredte fund på bopladsen samt af gravfundene, både i Fonghøj, som er omtalt i det foregående, og fra området lige syd for højen på Rævekule Bakke (fig. 10).

Dolktidshusene

Fra den sidste periode af yngre stenalder, dolktiden eller senneolitisk tid (ca. 2400-1800 f.Kr.), har vi til gengæld rigeligt med huse på bopladsen. Indtil nu er der fundet dele af 11 langhuse (fig. 4), men der regnes med flere endnu. Hidtil er dog kun 4 af husene udgravet i deres fulde udstrækning. Husene har med små afvigelser næsten alle orienteringen øst-vest. Bortset fra fordybede partier med kulturlag inde i tre af husene er det kun stolpehullerne, som er bevaret. I et af de kun delvist undersøgte huse fandtes dog spor efter en indvendig ruminddeling. Det er det eneste tilfælde, hvor indvendige tværvægge har kunnet påvises. Der er derimod ikke bevaret spor efter hverken ildsteder, gulvlag eller indgange. Så godt som alle husene er bygget efter det samme grundprincip: en række svære, tagbærende midtstolper står med skiftende intervaller langs husets længdeakse. Øjensynlig har de svære midtstolper været forbundet med lodrette støttestolper, som

var anbragt lige inden for væggene på hver side (fig. 12). Vægstolperne er anbragt med 1,5-2,0 m's mellemrum, men uden at korrespondere med den indre, tagbærende stolpesætning. Det er et påfaldende træk, at afstanden mellem langvæggene stiger mod gavlene, navnlig i østenden. De tagbærende stolper står endvidere med mere regelmæssige intervaller i østenden af husene end i vestenden. Studerer man intervallerne i de tre bedst bevarede huse, S, T og AB (fig. 12), får

Fig. 11. Et af dolktidshusene under udgravning, set fra øst (hus S). Oktober 1984 (foto: P. O. Nielsen).

man indtryk af, at der er bestemte rummoduler, der går igen i husene.

Selv om de er bygget efter det samme princip, er ingen af de udgravede dolktidshuse helt ens. Det mindste af dem, hus T, er 32 m langt, 6,5 m bredt mod vest og 7,0 m bredt ved østenden. I faget øst for det største spænd fandtes en lav sænkning med et gråsort kulturlag. Huset skæres af det yngre hus AB.

Hus S er 40 m langt, 7,5 m bredt ved vestgavlen, 7,0 m ved midten og 8 m bredt ved østgavlen. Det har et usædvanligt stort spænd mellem de tagbærende stolper i vestenden. Midt i dette fag på 9 m's længde er anbragt et sæt indvendige støttestolper. Øst for husets midte fandtes en rektangulær, 5,5 × 4,5 m stor og indtil 40 cm dyb sænkning med mørk kulturjord. Ud fra fundene af flintaffald og

knusesten må man antage, at der er tale om et værkstedsområde.

Det største og det bedst bevarede af dolktidshusene er hus AB med en længde på 44 m. Grundplanen er tydeligt trapezformet, med en bredde på 7,5 m i vestenden og 8,5 m i østenden. I næsten samtlige stolpehuller fandtes et tydeligt stolpespor bevaret, jvf. fig. 13 og 14. Slutter man ud fra formen på stolpesporene, har de fleste af vægstolperne været radiært kløvede, hvorimod de tagbærende midtstolper har været næsten cirkulære i tværsnit med en diameter på ca. 20 cm. Nogle af midtstolperne i husets vestende stod i nedgravninger på mere end en meters dybde, hvilket var noget dybere end både væg- og støttestolperne. Karakteristisk for hus AB er, at det har haft indvendige støttestolper anbragt i fagene mellem de tagbærende stol-

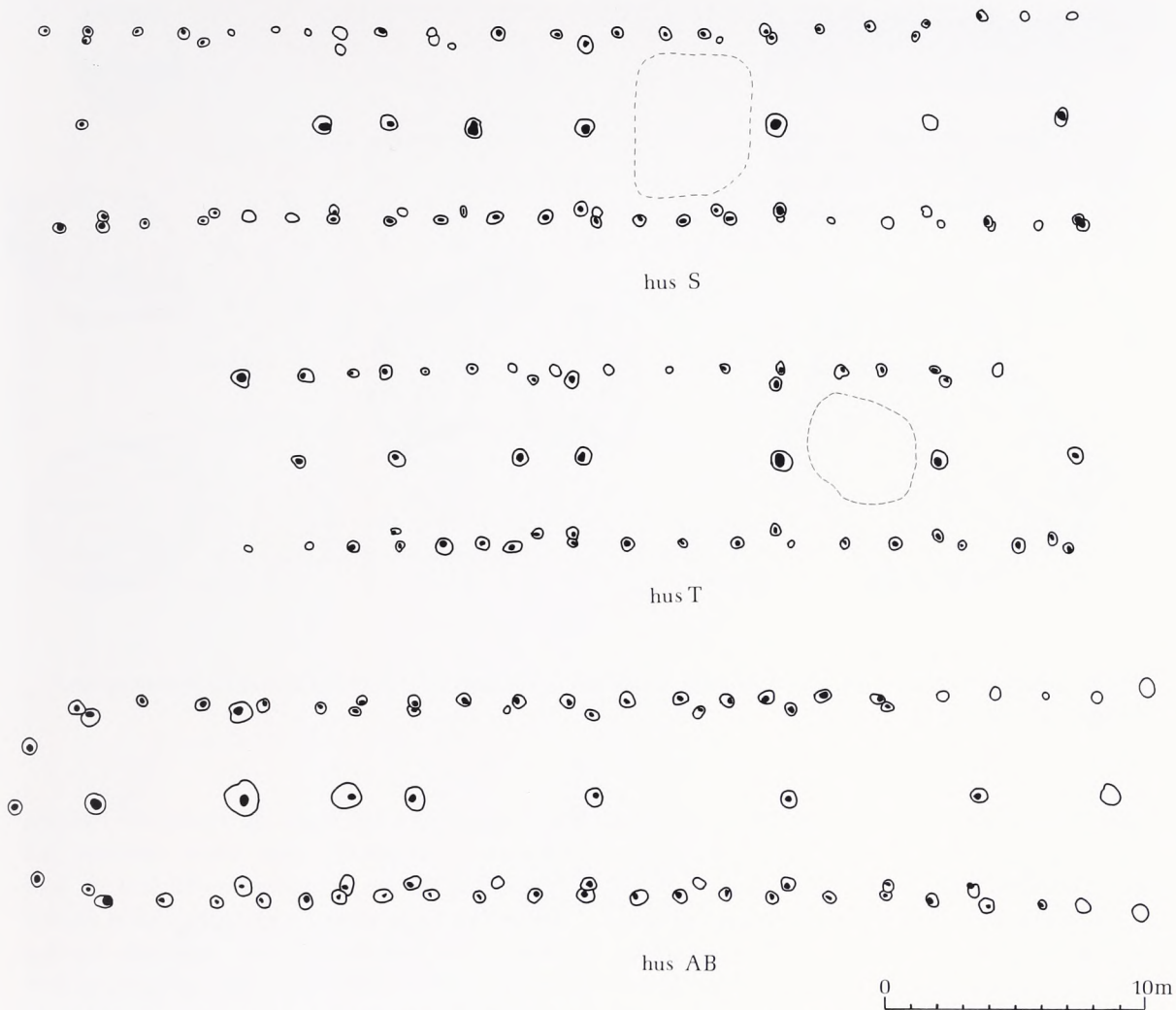

Fig. 12. Plan over 3 af de fuldstændigt udgravede dolktidshuse ved Limensgård. 1:350.

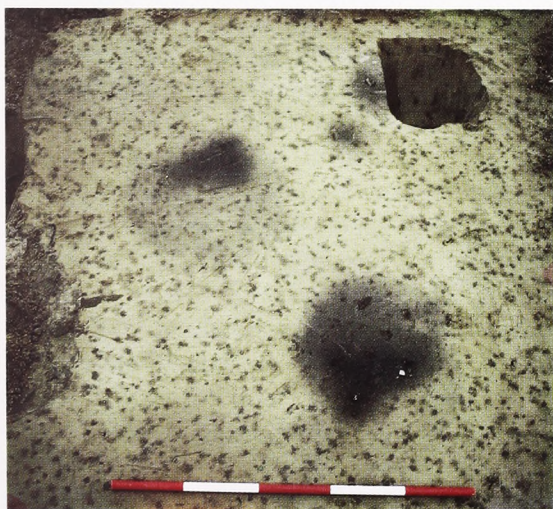

Fig. 13. Stolpehuller i den sydlige væg i hus AB, som de tegner sig i fladen. Nederst en af de indre støttestolper, øverst en vægstolpe. Bemærk de trekantede stolpeaftryk (foto: P. O. Nielsen).

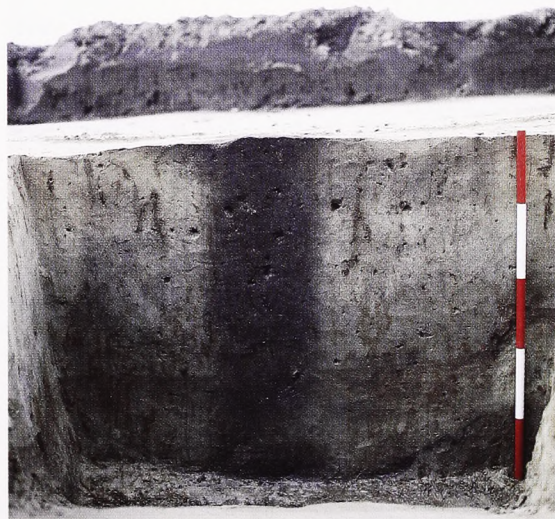

Fig. 14. Tværsnit af tagbærende stolpe i hus AB (foto: P. O. Nielsen).

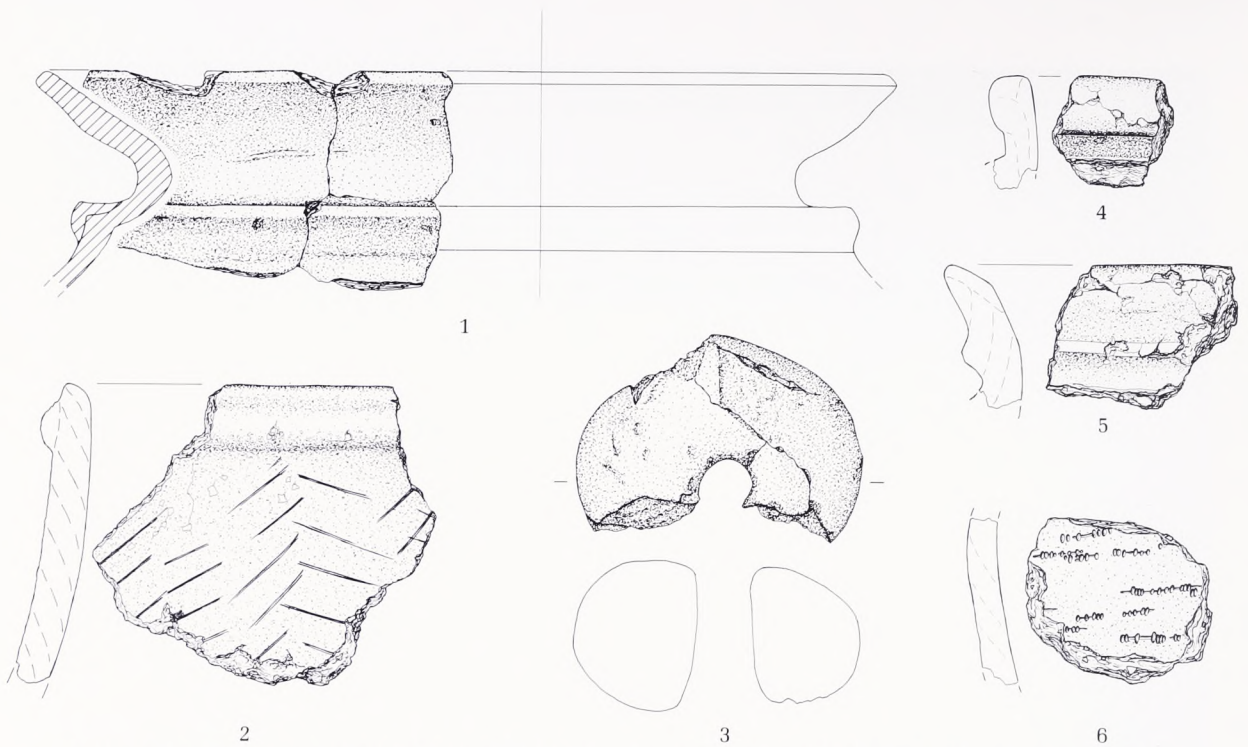

Fig. 15. Fund fra dolktidshusene ved Limensgård. Lerkarskår og vævevægt. 1:3 (tegning: Eva Koch Nielsen og Lars Kempfner-Jørgensen).

per. Det er endvidere det eneste hus, hvortil vi har fundet en rundet vestgavl. Østenden synes at have haft en lige afslutning.

Fundmaterialet fra dolktidshusene er relativt sparsomt (fig. 15). Det består mest af keramik, bl.a. af mange skår af grove lerkar med en eller flere vulste under randen. En del af karrene har været ornamenteret med en særlig pigtrådslignende ornamentik, andre med et vinkelmønster.

En vævevægt af brændt ler fandtes i vestenden af hus T. Flinten har været et vigtigt redskabsemne, men efter fundmængden at dømme har man ikke frådset med den. Der forekommer en del småredskaber og afslag af den lokale kugleflint, men langt færre stykker af større redskaber. På Bornholm har man i højere grad end i det øvrige land måttet genanvende flinten, som var et råstof, der skulle tilføres øen. Der er fundet enkelte fladehuggede flintredskaber i husene, men herimellem er der meget få fragmenter af flintdolke, hvis type kan bestemmes nærmere. Denne mangel gør en præcis datering vanskelig, da flintdolkene ellers er det klassiske dateringsmiddel i denne periode. Man må samtidig regne med, at bebyggelsen re-

præsenterer flere faser og kan have haft en længere varighed. Skal man dømme på grundlag af de ornamenterede lerkar, kan de ældste huse være fra en tidlig del af dolktiden. Den vulstdekorede keramik kendes imidlertid fra hele perioden og forekommer tilmed i den tidligste del af bronzealderen. De yngste af langhusene ved Limensgård kan derfor teoretisk være samtidige med bronzealdergravfundene i Store Bøsthøj.

Flere af husene skærer hverandre eller ligger så tæt, at de ikke kan have stået samtidigt. Det er karakteristisk for de enkelte hustomter, at der ikke ses spor efter udskiftninger af stolperne og heller ikke er tegn på, at der er foretaget om- og tilbygninger. Husene er opført på én gang, og hvert hus er sidenhen ryddet helt for at give plads til et nyt hus, som er placeret tæt ved tomten af det foregående. Der er således tale om flere faser af den samme bebyggelse, der kan have bestået af et enkelt eller nogle få huse.

Husene har været rummelige nok til at kunne omfatte hele husstande samt husdyr på stald, sådan som vi kender det fra langhusene i bronze- og jernalder. En helt sikker funktionsopdeling af dolktidshusene har vi

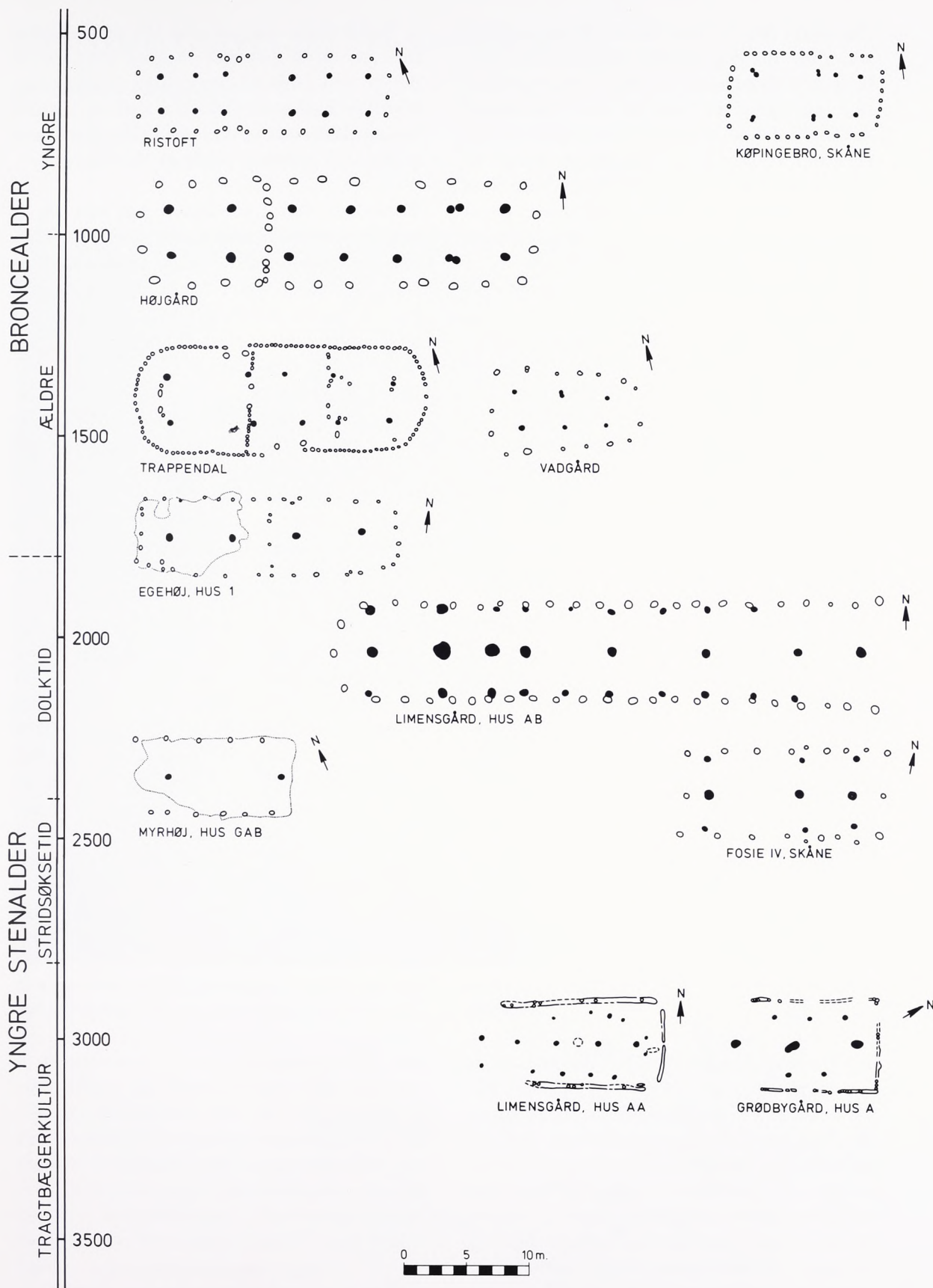

Fig. 16. Eksempler på hustyper fra Danmark og Skåne, fra yngre stenalder og bronzealder. 1:500.

dog hidtil ikke kunnet påvise. Så store gårde som disse må dog afspejle et betydeligt landbrug med kvæghold. En ting vil vi gerne have svar på: gengiver husene ved Limensgård det almindelige billede af dolktidens gårde, eller står vi over for et byggeri af særlige dimensioner – en storgård? De lidt senere fund fra gravhøjene omkring bopladsen peger nærmest på det sidste. I Store Bøsthøj fandtes et elegant og kostbart våbenudstyr fra ældre bronzealder, som ville passe sig godt for en storbonde.

De toskibede langhuse adskiller sig i størrelse fra alle hidtil kendte stenalderhuse i Skandinavien. Selve huskonstruktionen med indvendige støttestolper kendes imidlertid også fra Skåne, fra bopladsen Fosie IV ved Malmø, og fra Tingshög ved St. Köpinge. Disse huse er, bortset fra størrelsen, meget lig de bornholmske. Derimod er der ingen af de jyske huse, der har den regelmæssige opbygning, der kendetegner disse, ligesom de mangler indvendige støttestolper.

Undersøgelserne ved Limensgård har vist, at langhuse med midtstolper som type kan følges tilbage til tragt bægerkulturen. Vi kan omvendt følge denne hustype frem i tiden til og med begyndelsen af ældre bronzealder. I løbet af ældre bronzealder ændres byggeskikken fra to- til treskibede huse med parvi-

se tagbærende stolper (fig. 16). Sidstnævnte hustype bliver herefter så godt som enerådende helt frem til den tidlige middelalder. Hvorfor huskonstruktionen ændres i ældre bronzealder, ved vi ikke med sikkerhed, kun at det sker samtidig i dele af Nordeuropa.

Bopladsen ved Limensgård har vist sig at rumme en enestående mængde af oplysninger om bebyggelsen i både jættestuetid og dolktid. Mulighederne for at udbyde det hidtil indvundne kendskab til husformerne i yngre stenalder er endnu langt fra udtømte, hverken her eller på andre af øens rige stenalderbopladser.

Bornholm har altid været lidt af en arkæologisk guldgrube. Øen har længe indtaget en særstilling, navnlig på grund af sine mange rige jernalderfund. De seneste års udgravninger har vist, at der også for stenalderens vedkommende er meget at hente. Tager man de mange, spredte enkeltfund af yngre stenalderes flintredskaber med i betragtning, forekommer fundmængden for denne periode ganske betragtelig. Man må forestille sig, at Bornholm netop i forbindelse med den omfattende flintimport har været et aktivt centrum, åbent for kulturpåvirkninger, og øens placering mellem Skandinavien og kontinentet er ikke så afsides endda (fig. 17).

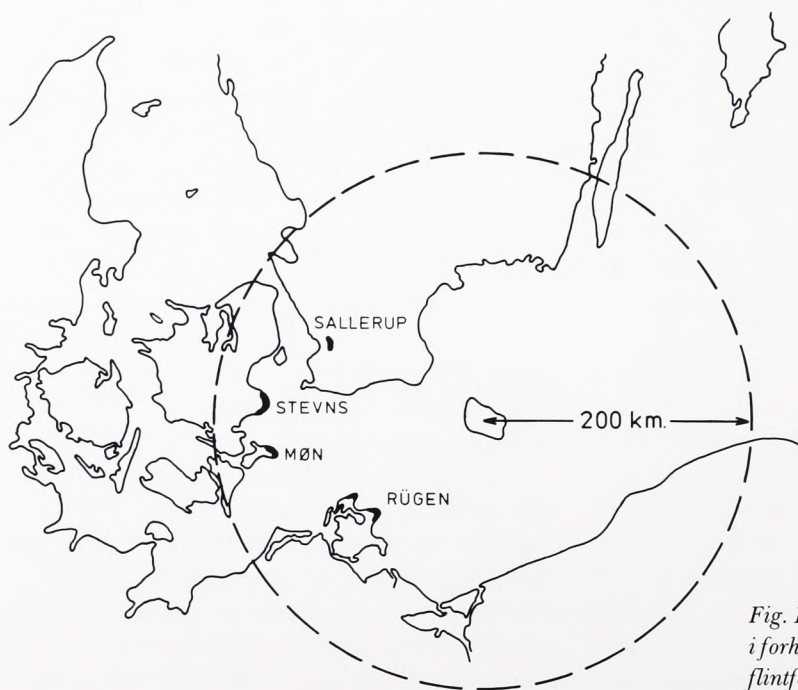

Fig. 17. Bornholms beliggenhed i forhold til de vigtigste naturlige flintforekomster i Østersøområdet.

De fynske haver på Frilandsmuseet

Af GRETHE JØRGENSEN

Årup-haven set fra øst. I forgrunden den lille nyttehave med melisse omgivet af isop. I baggrunden prydhaven med hæk af buksbom. Sml. med haveplan og planteliste. G. J. fot. 1985.

Frilandsmuseet er et bygningsmuseum, der viser bolig- og erhvervsforhold på landet i 17- og 1800-årene frem til begyndelsen af 1900-årene. Der er opført bygninger fra forskellige landsdele, som repræsenterer forskellige sociale lag i befolkningen, således gårde, husmandsbrug, landarbejderhuse, landhåndværkerboliger, møller og fiskerhuse.

Museets grundlægger Bernhard Olsen fremsatte allerede i 1900 – året før åbningen

af museet på dets nuværende beliggenhed ved Sorgenfri – tanker, der gik ud på »at omgive gårdene med humle- og blomsterhaver, kål- og abildgårde«. Bernhard Olsens interesse for havebrug stammede fra hans tid som leder af Tivoli i København, og resultatet blev lysthaver med rosenkvarterer og bede med sjældne planter, ofte hentet fra udlandet. Disse beplantninger havde ingen naturlig forbindelse med museets bygninger eller bondens hverdag og var ikke i overens-

stemmelse med hans tidligere udtalelser.

Ideer og tanker om at omgive museets huse og gårde med haver typiske for den pågældende bebyggelse og egn blev taget op igen i slutningen af 1930'erne af museets daværende leder Kai Uldall. I 1946 ansattes gartner Ove Sørensen, der kom fra Botanisk Have, og der kom for alvor gang i anlæggelsen af bondehaver på Frilandsmuseet. Samtidig blev museumsparken også omlagt. Man ønskede at gengive karakteristiske bevoksninger i det danske landskab, beplantninger, der knyttede sig til de egne, hvorfra bygningerne var hentet. Eksempler herpå er lyngheden og klitten ved Rømøgården. Den vilde flora, der naturligt vokser i disse miljøer, blev hentet ude i landet, evt. fra Botanisk Haves frøsamling, og plantet eller sået ud i terrænet. En begyndende bevidsthed om miljø- og naturværdier og museernes rolle kommer klart til udtryk i Uldalls ord fra 1957: »Nu da den danske, vilde flora ligesom de gamle landbygninger i så stort omfang må vige for udviklingen, må det være en opgave at give den et naturligt opholdssted i Frilandsmuseets store park. Skolernes botanikundervisning kunne høste fordel deraf«. Ved den store ICOM-kongres samme år, hvor Frilandsmuseet var hovedvært, blev Uldalls ideer om haver og landskaber til en paragraf i den ICOM-deklaration, der dannede grundlag for frilandsmuseers virke de næste mange år. Museumsfolk fra hele Europa valfartede i disse år til Frilandsmuseet ved Sorgenfri for at søge inspiration og fik derved også lejlighed til at se på bondehaver og landskaber med vilde planter.

De første haver blev anlagt omkring de fynske bygninger fra Lundager, Årup og Kirke-Søby. Uldall var vokset op på Vesterbro, men kom meget i sin mors barndoms-miljø på Fyn og fik derved kendskab til det fynske havebrug. Det var derfor naturligt for ham at starte her. I samme tidsrum blev den lille prydhave ved den sjællandske gård fra Pebringe også anlagt. Bygningerne var hjemtaget i 1920'erne og 1930'erne, og man kendte intet til de originale haver. Haverne er derfor rekonstrueret efter Uldalls erindringer, notater fra hans mange rejser rundt i landet samt litteraturstudier. Inspiration til

haveplaner blev hentet i Hans Rasmussøn Block: *Horticultura Danica* fra 1647 med tegninger, der viser forskellige inddelingsmåder af en haves bede. Også tidens forfattere påvirkede Frilandsmuseets haver. Poul Martin Møller beskriver i »Lægdsgården fra Ølseby-Magle« planter, der genfindes i museets haver. Den lille have ved gården fra Kølvrå er anlagt efter Jeppe Aakjærs digt »Mors have«.

Disse haver supplerede gårdene og vores viden om bondens dagligdag på smukkeste vis, og ved senere nedtagning af bygninger var det nu ikke kun arkitekt og bygmester, der var med ude i landet, men også museets gartner – og der blev opmålt haver og noteret plantevækst. Nu er en have noget foranderligt, der påvirkes af skiftende ejere, deres interesse for havebrug og deres overskud og tid til at passe et stykke jord. Når museet nedtager en bygning, kan haven være forsømt, og det er derfor nødvendigt at supplere med interviews med beboerne og øvrige lokalbefolkning og med have- og planterekognosceringer i omegnen. Museets senere anlagte haver er derfor alle mere eller mindre korrekte kopier af originale haver, der er tilpasset det givne areal på museet og suppleret med oplysninger fra egnen. Det gælder for haven ved det lollandske husmandssted fra Dannemare, haverne ved de sønderjyske bygninger og haven ved den bornholmske gård. Museets have ved den fynske vandmølle fra Ellested er en næsten nøjagtig kopi af den originale have på hjemstedet. Det er denne fynske have samt museets tre andre tidligere nævnte fynske haver, der skal omtales nærmere i denne artikel. Der vises opmålinger af haverne, som de ser ud i dag, samt plantelister med de vækster, der er i de pågældende haver.

Bygningerne fra Lundager, Årup og Kirke-Søby ligger ved en åben plads med gadekær og bystævne med et lindetræ, der blev plantet i 1926 ved museets 25 års jubilæum. Smedjen fra Ørbæk, de stynede popler ved gadekæret og den åbne plads fuldender billedet af en lille fynsk landsby. Haverne ved de tre huse viser da også tiden før udskiftningen med små jordstykker opdelt i forskellige funktioner (pryd-, frugt-, humle-, kål- og ur-

tehave) og med symmetrisk anlagte bede i prydhaven. Haverne ved Lundager-gården og Årup-huset repræsenterer tiden 1790 til 1800 og er karakteristiske ved de firkantdelte blomsterbede, der fremhæves af lavendel- og buksbomhække. Det leder tanken hen på renæssancens haver omkring slotte og herregårde med regelmæssige, kvadratiske bede adskilt af gange på kryds og tværs. Almue har med flere hundrede års forsinkelse og i formindsket målestok efterlignet de store anlæg ved slotte og herregårde.

Haven ved huset fra Kirke-Søby viser tiden omkring 1860. Prydhaven har firkantede bede omkranset af klippede buksbomhække og et rundt rosenbed i midten. Man aner her med lidt god vilje det franske haveanlæg og den barokke formverden med symmetri omkring en midterakse.

Den fjerde fynske have ligger lidt herfra. Man må gå nogle hundrede meter mod øst gennem museumsparken og kommer da til vandmøllen fra Ellested. Haven ved denne bygning repræsenterer tiden omkring 1890-1900 og adskiller sig afgørende fra de tre andre. Vandmøllen, der lå for sig selv uden for landsbyen, kunne ligesom de udskiftede gårde frit inddrage markjord til havebrug. Før måtte man udnytte hver plet af de små jordstykker, der var tildelt den enkelte i landsbyfællesskabet. Nu var der plads til at anlægge uproduktive, men pyntelige græsplæner med runde blomsterbede, karakteristiske for tiden lige før og omkring århundredskiftet. Man fornemmer også her et forbillede i herregårdshaverne. Den landskabelige havestil, der har sine rødder i England, havde været på mode fra 1700-årene og er nu nået frem til bondehaverne.

Om haven ved Lundager-gården

Gården blev i sin tid nedtaget i landsbyen Lundager et par km nordøst for Assens. Den var fæstegård til det nærliggende gods Brahesborg.

Ved den genopførte gård kommer man til den egentlige have langs husets østside ad en gang med en dobbeltrække af hækfuchsie, der er den vinterfaste form. Man passerer tre gamle frugttræer. Podekviste til disse er indsamlet på Fyn af Uldall på en af hans mange

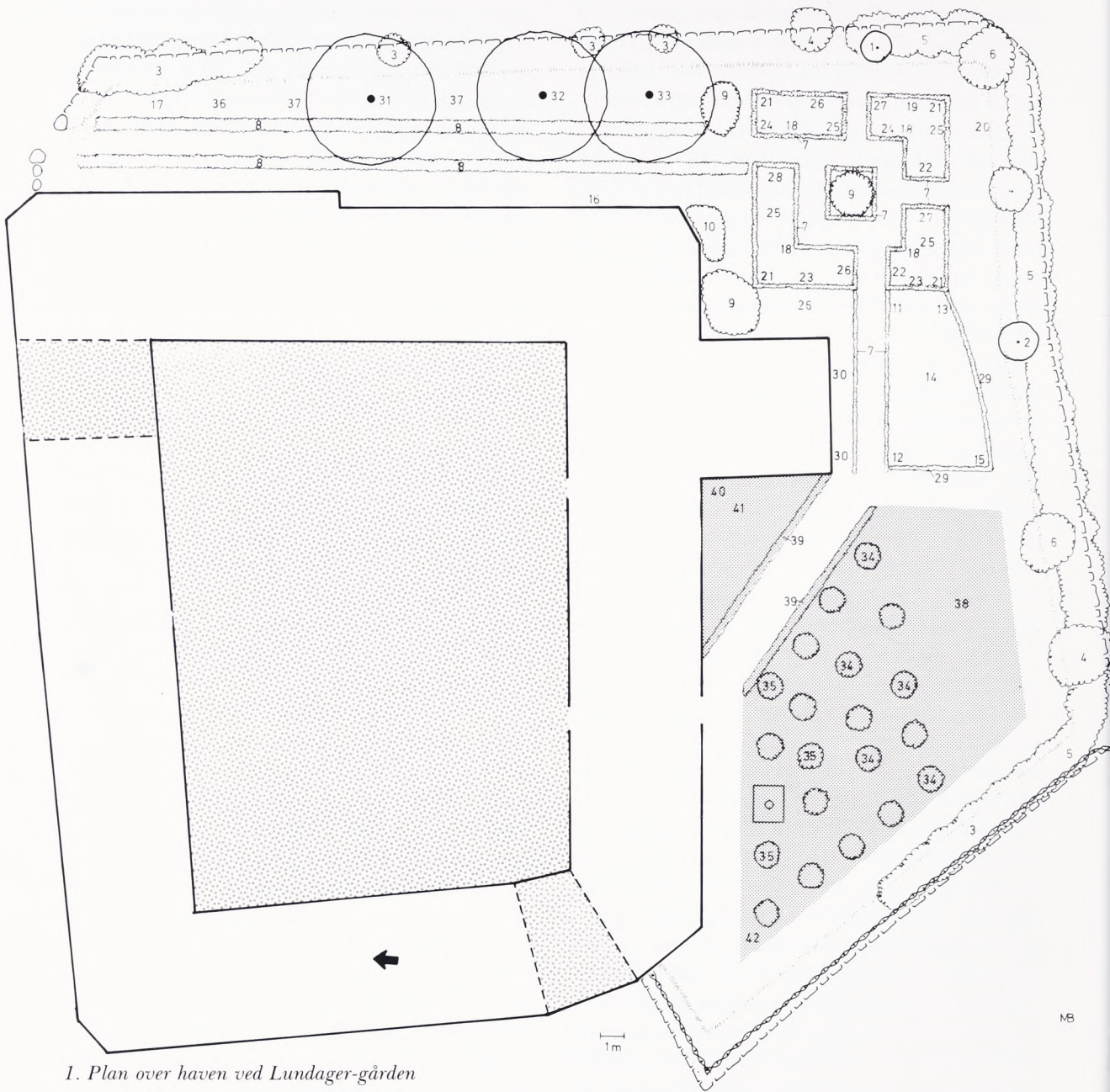
rejser. Borgherre æble er velkendt, mens ny engelsk Pigeon æble og Seckel pære hentyder til lokale sorter. Navnene på de gamle frugttræer i denne have og i Årup-haven er fundet i den tidligere gartner Frede Dalls efterladte notesbog. Loven påbød plantning af æbletræer, pil og humle, og haverne på Fyn udmærker sig ved stor rigdom i frugt- og humlehaver, traditioner, der har holdt sig frem til vor egen tid. Æblerne blev spist friske, tørret i bageovn til senere brug eller brugt til fremstilling af most og vin. Et eventuelt overskud blev givet til svinene. Endelig solgtes frugt til købstæderne.

Under frugttræerne vokser spansk kørvel, også kaldet sødsøkær, samt peberrod. Sidstnævnte omtales nærmere under beskrivelsen af haven ved Kirke-Søby. Spansk kørvel kommer frem allerede i maj måned og var kærkommen til supper og salat efter en lang vinter uden grønsager.

Den egentlige have ligger ved husets sydside. I midten af de regelmæssige bede med lavendelhæk fremhæver en stor figurklippet buksbom det lille anlægs fornemme karakter. I bedene vokser prydblplanter. Særlig bemærkelsesværdige er kruset rejnfan, krusemynte, ambra og balsam. Flere af disse var sammen med lavendel duftplanter, der ved tørring i den opvarmede stue virkede mod dårlig lugt og lagt mellem tøj modvirkede muggen lugt. Kvinderne lagde et par blade af f.eks. balsam i deres lommeørklæder ved kirkegang.

Længere fremme i haven går vi forbi rosenbedet med gamle roser, hvis navne er gået i glemmebogen, og de typiske stokroser ved husmuren, og når frem til selve nyttehaven. Her dyrkes tobak og kommen. Tobaksavl var fremherskende på Assenseggen dels til eget brug og dels med salg for øje. I denne have dyrkes to arter af tobak. Der var også tradition for at dyrke kommen på Syd-fyn og ofte i store mængder, som blev solgt til købstæderne.

I frugthaven med ribs og stikkelsbær stod tidligere et morbærtræ, der forsvandt efter en streng frostvinter for mange år siden. I den fjerneste del af haven mod syd dyrkes humle, der kravler op ad høje stænger. De modne humlekopper tilsættes det hjemmebryggede øl eller sælges.

1. Plan over haven ved Lundager-gården

Planteliste for Lundager-haven. Numrene henviser til haveplanen.

Træer

1. Ask
2. Røn

- Fraxinus excelsior*
Sorbus aucuparia

Hæk- og kantplanter

3. Hunderose
4. Hyld
5. Snebær
6. Benved
7. Lavendel
8. Hækfuchsie

- Rosa canina*
Sambucus nigra
Symphoricarpos rivularis
Euonymus europaeus
Lavandula angustifolia
Fuchsia magellanica »Riccartonii«

Prydbuske

9. Buksbom
10-15. Gamle Roser

- Buxus sempervirens*
Rosa sp.

<i>Prydplanter</i>	16. Bonderose	<i>Paeonia officinalis</i>
	17. Morgenfrue	<i>Calendula officinalis</i>
	18. Påskelilje	<i>Narcissus pseudonarcissus</i>
	19. Madonnalilje	<i>Lilium candidum</i>
	20. Fingerbøl	<i>Digitalis purpurea</i>
	21. Ambra	<i>Artemisia abrotanum</i>
	22. Balsam	<i>Tanacetum balsamita</i>
	23. Fjernellike	<i>Dianthus plumarius</i>
	24. Kartheusernellike	<i>Dianthus carthusianorum</i>
	25. Krusemynte	<i>Mentha spicata</i> »Crispa«
	26. Kruset Rejnfan	<i>Tanacetum vulgare</i> »Crispum«
	27. Melisse	<i>Melissa officinalis</i>
	28. Salvie	<i>Salvia officinalis</i>
	29. Studenternellike	<i>Dianthus barbatus</i>
	30. Stokrose	<i>Alcea rosea</i>
<i>Frugtræer</i>	31. Ny Engelsk Pigeon Æble	<i>Malus x domestica</i>
	32. Borgherre Æble	<i>Malus x domestica</i>
	33. Seckel Pære	<i>Pyrus communis</i>
<i>Frugtbuske</i>	34. Stikkelsbær	<i>Ribes uva-crispa</i>
	35. Ribs	<i>Ribes rubrum</i>
<i>Nytteplanter</i>	36. Peberrod	<i>Armoracia rusticana</i>
	37. Spansk Kørvel	<i>Myrrhis odorata</i>
	38. Humle	<i>Humulus lupulus</i>
	39. Kommen	<i>Carum carvi</i>
	40. Alm. Tobak	<i>Nicotiana tabacum</i>
	41. Bondetobak	<i>Nicotiana rustica</i>
	42. Løvtikke	<i>Levisticum officinale</i>

Hele haven er omgivet af et levende hegn af vilde roser, hyld m.fl. Der vokser også snebær, der som bekendt breder sig hurtigt. Snebær er indført fra Nordamerika i midten af 1800-årene og hører derfor ikke hjemme ved denne have.

Kigger vi indenfor i bryggerset på Lundager-gården, ser vi foruden bageovnene en bryggerkeddel til ølfremstilling. I hjørnet står en mostpresse til saft og vin, og inde i opholds- og spisestuen står på bordet en skæremaskine til hjemmelavet rulletobak, og ved husfaderens plads for bordenden er tobakshylden – alt sammen vidnesbyrd om havens bidrag til de daglige fornødenheder.

T.h. I haven ved Lundager-gården vokser mange spændende planter. I nyttehaven dyrkes bl.a. tobak, bagved almindelig eller virginsk tobak og foran den lavere bondetobak. I forgrunden skimtes, foruden lidt ukrudt, også kommen. G. J. fot. 1983.

Om haven ved Årup-huset

Dette husmandshus er fra landsbyen Årup en snes km vest for Odense. Denne have og nabohaven ved huset fra Kirke-Søby er omgivet af en høj hæk af æbleroser, et karaktertræk for gamle bondehaver. I skellet mellem de to grunde er opsat et risgærde. Man hegnede omkring haverne af praktiske grunde. Det gav læ for vinden, det holdt kreaturer væk fra haven, og endelig markerede det arealet, hvor man dyrkede pryd- og nytteplanter.

Der er fire frugttræer i haven. Et krægetræ, der er en blomme, indført og dyrket allerede i middelalderen og i dag også forvildet. De tre æbletræer er lokale fynske sorter, hvor såvel Filippa som Pederstrup er landskendte.

I den velafgrænsede og ret store humlehave i den østlige del kravler humlen op ad snoede halmbånd, da man har ønsket at spare på træet. I sidebygningen ved humlehaven står en humlepresse, hvor humlekopperne blev presset sammen med salg for øje.

Efter humlehaven kommer et stykke nyttehave, der afgrænses mod huset ved en lille hæk af isop. Her dyrkes forskellige køkkenurter og grønsager.

Længere fremme mod vest kommer den egentlige prydhave. Det er et stort bed omkranset af buksbomhække og tredelt parallelt

med huset. Nærmest gangstien er en række påskeliljer, der om sommeren afløses af morgenfruer. Dernæst et bed med gamle roser af samme sort. Det tredje aflange bed er fyldt med læge-, krydder- og dufturter. Ud over mere almindelige bondehaveplanter som salvie, ambra, løvstikke og balsam er der mere specielle planter som rude, slangerod, mesterrod og matrem. Det er lægeplanter, der vel har været benyttet af husets beboere, men det var ikke ualmindeligt, at bønderne dyrkede lægeplanter og derefter solgte dem til apoteker i købstæderne. Vinkelret på det tredelte system og langs buksbomhækkene er plantet en række aurikler og en række kejserkrone. Sidstnævnte er en forårsblomstrende løgplante og meget karakteristisk for gamle bondehaver. Langs husmuren vokser rosenbuske og stokroser.

Bag ved prydhaven er en lille kålhave med grønkål og hvidkål og over mod naboskellet en række ribs- og stikkelsbærbuske.

Det aflange bed med otte forskellige nytteplanter, der anvendtes som læge- og dufturter og formentlig også som krydderi i maden, må betragtes som meget specielt for et lille husmandssted og giver næppe et rigtigt billede af de faktiske forhold. Vi har valgt at bibeholde haven, som den i sin tid blev anlagt, af museumshistoriske grunde.

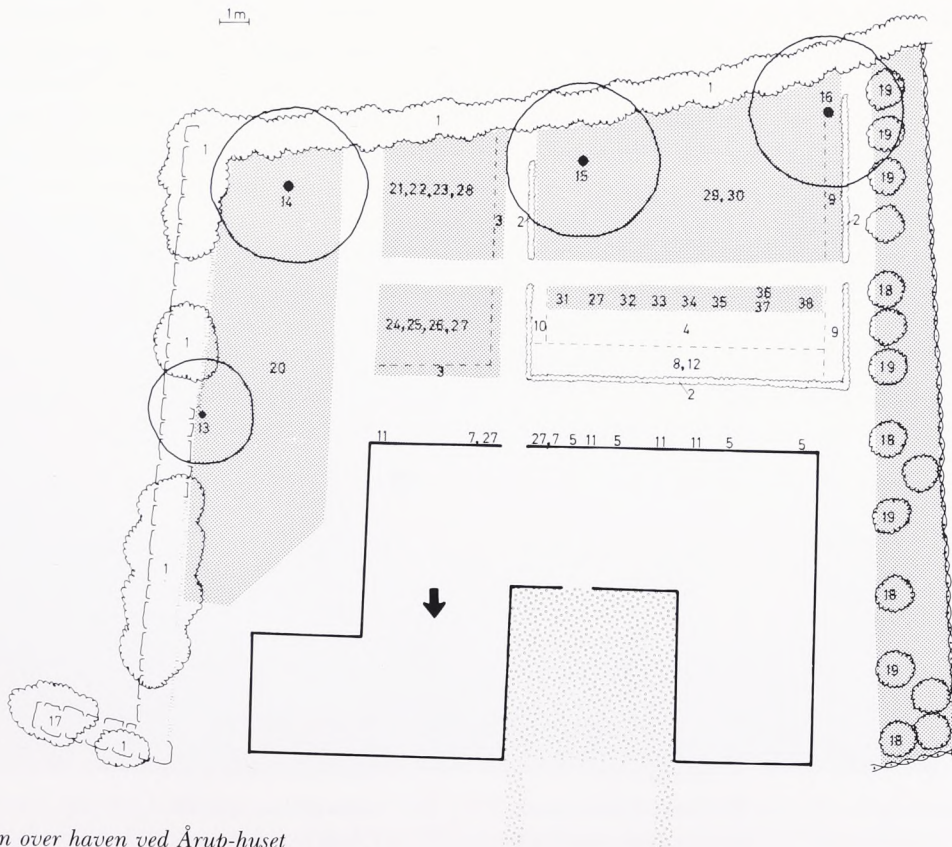
Planteliste for Årup-haven. Numrene henviser til haveplanen.

<i>Hæk- og kantplanter</i>	1. Æblerose	<i>Rosa rubiginosa</i>
	2. Buksbom	<i>Buxus sempervirens</i>
	3. Isop	<i>Hyssopus officinalis</i>
<i>Prydbuske</i>	4. Gammel Rose	<i>Rosa</i> sp.
	5. Gammel Rose	<i>Rosa</i> sp.
<i>Prydplanter</i>	6. Erantis	<i>Eranthis hyemalis</i>
	7. Fyldt Vintergæk	<i>Galanthus nivalis</i>
	8. Påskelilje	<i>Narcissus pseudonarcissus</i>
	9. Kejserkrone	<i>Fritillaria imperialis</i>
	10. Aurikel	<i>Primula</i> sp.
	11. Alm. Stokrose	<i>Alcea rosea</i>
	12. Morgenfrue	<i>Calendula officinalis</i>
	<i>Frugttræer</i>	13. Kræge
14. Pederstrup Æble		<i>Malus x domestica</i>

Frugtbuske

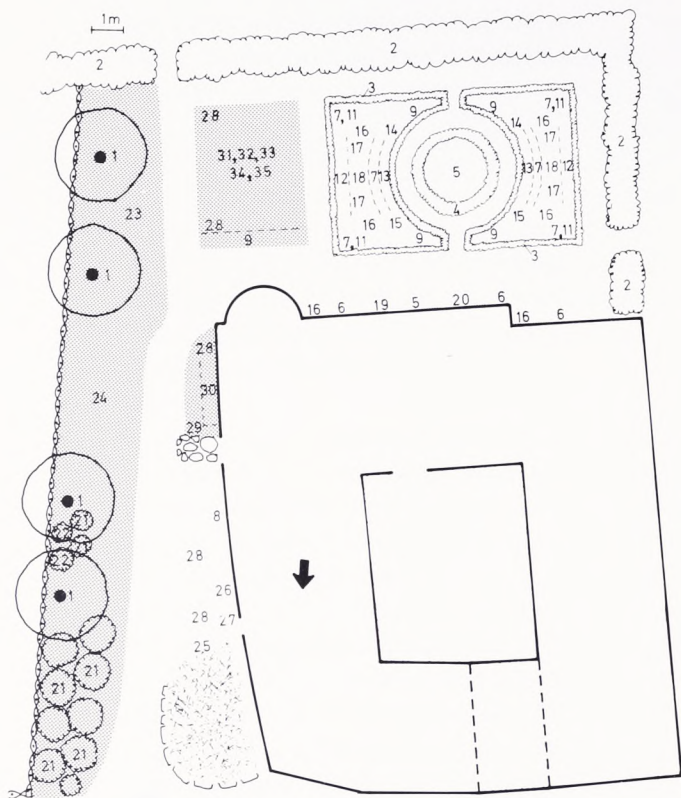
Nytteplanter

15. Virginsk Rosenæble	<i>Malus x domestica</i>
16. Filipa Æble	<i>Malus x domestica</i>
17. Hyld	<i>Sambucus nigra</i>
18. Ribs	<i>Ribes rubrum</i>
19. Stikkelsbær	<i>Ribes uva-crispa</i>
20. Humle	<i>Humulus lupulus</i>
21. Kepaløg	<i>Allium cepa</i>
22. Kruspersille	<i>Petroselinum crispum ssp. crispum</i>
23. Læge-Kokleare	<i>Cochlearia officinalis</i>
24. Dild	<i>Anethum graveolens</i>
25. Kommen	<i>Carum carvi</i>
26. Kransburre	<i>Marrubium vulgare</i>
27. Melisse	<i>Melissa officinalis</i>
28. Rødbede	<i>Beta vulgaris var. conditiva</i>
29. Grønkål	<i>Brassica oleracea</i>
30. Hvidkål	<i>Brassica oleracea</i>
31. Rude	<i>Ruta graveolens</i>
32. Hjertebladet Slangeroed	<i>Aristolochia clematitis</i>
33. Salvie	<i>Salvia officinalis</i>
34. Ambra	<i>Artemisia abrotanum</i>
35. Løvstikke	<i>Levisticum officinale</i>
36. Mesterrod	<i>Imperatoria ostruthium</i>
37. Matrem	<i>Chrysanthemum parthenium</i>
38. Balsam	<i>Tanacetum balsamita</i>

2. Plan over haven ved Årup-huset

18

3. Plan over haven ved huset fra Kirke-Søby 168

Om haven ved huset fra Kirke-Søby

Denne bygning er et husmandssted med et lille træskomagerværksted fra den sydvestfynske landsby Kirke-Søby en halv snes km øst for Assens, altså ikke langt fra Lundager.

Ved husets østside er møddingen placeret. Omkring denne vokser rabarber og peberrod samt andre mere tilfældige planter. Peberrod, der egentlig er en vild plante, blev dyrket i mange af datidens haver, idet den kraftige pælerod anvendtes i husholdningen eller solgtes på torvet i købstæderne.

Øst for huset er også en række stikkelsbær-

Planteliste for haven ved Kirke-Søby. Numrene henviser til haveplanen.

<i>Træer</i>	1. Berlinerpoppel	<i>Populus x berolinensis</i>
<i>Hæk- og kantplanter</i>	2. Æblerose	<i>Rosa rubiginosa</i>
	3. Buksbom	<i>Buxus sempervirens</i>
	4. Liden Singrøn	<i>Vinca minor</i>
<i>Prydbuske</i>	5. »Hermosa« Månedrose	<i>Rosa chinensis</i> »Hermosa«
<i>Prydplanter</i>	6. Bonderose	<i>Paeonia officinalis</i>
	7. Fyldt Vintergæk	<i>Galanthus nivalis</i>
	8. Studenternellike	<i>Dianthus barbatus</i>

og solbærbuske. Solbær kom sent i kultur som frugtbusk og var stadig omkring 1860 mere sjælden end ribs og stikkelsbær i frugthaverne. Længere fremme i haven dyrkes kål og kartofler. Sidstnævnte blev indført til Danmark allerede i begyndelsen af 1700-årene, men først i 1800-årene bredte dyrkningen sig, og den blev almindelig i bondehave-

Den øvrige del af nyttehaven er dels et lille areal ved bryggersdøren på husets østside og dels et areal syd for huset. Her dyrkes en række forskellige køkkenurter, som fremgår af haveplan og planteliste.

I den sydvendte blomsterhave med klippebuksbomhække er der tendens til en symmetrisk placering af planterne i forhold til den midterakse, der går vinkelret på huset. Dette er typisk for den tidligere omtalte franske havestil. Også i prydhaven er kommet en række nye planter til, f.eks. funkia, haveiris, floks og reseda. I det runde bed, der afgrænses af singrøn, er plantet den gamle Hermosa-rose, der blomstrer hele sommeren og efteråret, til den første nattefrost sætter ind. Langs husmuren er bl.a. bonderoser, der er karakterplante for gamle bondehaver.

Som det fremgår af gennemgangen af nytteplanterne i de tre haver, har datidens bondehaver haft økonomisk betydning. Bønderne har dyrket til eget forbrug, men også med en vis indtjening for øje. Dette fremgår ikke umiddelbart af Frilandsmuseets haveanlæg, hvor arealfordelingen mellem nytte- og pryddplanter ikke er rigtig. Men i stedet for at vise haver domineret af kål og humle, valgte man i sin tid at vise mange forskellige og mere spændende planter på de forholdsvis beskedne arealer, der var til rådighed.

	9. Fingerbøl	Digitalis purpurea
	10. Funkia	Hosta sp.
	11. Haveiris	Iris germanica
	12. Floks	Phlox sp.
	13. Aurikel	Primula sp.
	14. Aftenstjerne	Hesperis sylvestris
	15. Kartheusernellike	Dianthus carthusianorum
	16. Fjernellike	Dianthus plumarius
	17. Tulipanvalmue	Papaver glaucum
	18. Reseda	Reseda odorata
	19. Forglemmigej	Myosotis sp.
	20. Morgenfrue	Calendula officinalis
<i>Frugtbuske</i>	21. Stikkelsbær	Ribes uva-crispa
	22. Solbær	Ribes nigrum
<i>Nytteplanter</i>	23. Grønkål	Brassica oleracea
	24. Kartoffel	Solanum tuberosum
	25. Rabarber	Rheum sp.
	26. Peberrod	Armoracia rusticana
	27. Kransburre	Marrubium vulgare
	28. Ambra	Artemisia abrotanum
	29. Isop	Hyssopus officinalis
	30. Purløg	Allium schoenoprasum
	31. Kommen	Carum carvi
	32. Pastinak	Pastinaca sativa
	33. Dild	Anethum graveolens
	34. Gulerod	Daucus carota ssp. sativus
	35. Kruspersille	Petroselinum crispum ssp. crispum

Haven ved huset fra Kirke-Søby set fra øst. De lave buksbomhække afgrænser prydhaven. Form og symmetri viser det franske haveanlæg i miniatureudgave. Sml. med haveplanen. I forgrunden nyttehøve med kommen og pastinak.

Planteliste for haven ved den fynske vandmølle. Enkelte numre er udeladt.

<i>Træer</i>	1. Robinie	<i>Robinia pseudoacacia</i>
	2. Parklind	<i>Tilia vulgaris</i>
	3. Ahorn	<i>Acer pseudoplatanus</i>
	4. Tjørn	<i>Crataegus</i> sp.
<i>Hæk- og kantplanter</i>	5. Liguster	<i>Ligustrum vulgare</i>
	6. Bøg	<i>Fagus sylvatica</i>
	7. Hækfuchsia	<i>Fuchsia magellanica</i> » <i>Riccartonii</i> «
	8. Liden Singrøn	<i>Vinca minor</i>
<i>Prydbuske</i>	9. Fjerbusk	<i>Aruncus dioicus</i>
	11. Rød Kornel	<i>Cornus sanguinea</i>
	12. Syren	<i>Syringa vulgaris</i>
	13. Dunet Gedeblad	<i>Lonicera xylosteum</i>
	14-19. Gamle Roser	<i>Rosa</i> sp.
<i>Prydplanter</i>	20. Bonderose	<i>Paeonia officinalis</i>
	21. Enkelt Vintergæk	<i>Galanthus nivalis</i>
	22. Erantis	<i>Eranthis hyemalis</i>
	23. Skilla	<i>Scilla</i> sp.
	24. Gul Iris	<i>Iris pseudacorus</i>
	25. Daglilje	<i>Hemerocallis</i> sp.
	26. Funkia	<i>Hosta</i> sp.
	27. Storkonval	<i>Polygonatum multiflorum</i>
	28. Japan-Pileurt	<i>Polygonum cuspidatum</i>
	29. Kommen	<i>Carum carvi</i>
	30. Morgenfrue	<i>Calendula officinalis</i>
	31. Strudsvinge	<i>Matteuccia struthiopteris</i>
	32. Alm. Mangeløv	<i>Dryopteris filix-mas</i>
	33. Skarpfinnet Mangeløv	<i>Dryopteris austriaca</i>
	34. Skovtulipan	<i>Tulipa sylvestris</i>
	35. Aftenstjerne	<i>Hesperis sylvestris</i>
	36. Mynte	<i>Mentha</i> sp.
	37. Lungeurt	<i>Pulmonaria</i> sp.
	38. Studenternellike	<i>Dianthus barbatus</i>
	39. Rød Hør	<i>Linum grandiflorum</i>
	40. Funkia	<i>Hosta</i> sp.
41. Juleroser	<i>Helleborus niger</i>	
<i>Frugttræer</i>	42. John Downie Æble	<i>Malus x prunifolia</i>
	43. Katrineblomme	<i>Prunus domestica</i>
	45. Løgæble	<i>Malus x domestica</i>
	46. Gråpære	<i>Pyrus communis</i>
	47. Conference Pære	<i>Pyrus communis</i>
<i>Frugtbuske</i>	49. Sävstaholm Æble	<i>Malus x domestica</i>
	50. Ribs	<i>Ribes rubrum</i>
	51. Stikkelsbær	<i>Ribes uva-crispa</i>

Del af haven ved den fynske vandmølle set fra sydøst. Den landskabelige havestil er slået igennem. Der er brede stiarealer med kantplanter af singrøn og bregner og græsplæner med runde bede. I baggrunden anes lysthuset. G. J. fot. 1985.

Om haven ved den fynske vandmølle

Haven er anlagt på Frilandsmuseet i 1964 ved en større vandmølle fra Ellested Sogn på Østfyn mellem Nyborg og Ringe.

Den kopierede have omfatter, bortset fra et areal med ribs og stikkelsbær, kun prydhaven. De tidligere almindelige hegn af forskellige buske og træer, æbleroser eller risfletning er afløst af en mere statuspræget bøgehæk. Der er et lysthus i hver ende af haven, det ene med en ligusterhæk og det andet med en bøgehæk, samt et areal med græs.

Når man står midt i haven, dominerer de høje Japan-pileurt, der er på vej op ad skrånningen. De er medbragt fra den oprindelige have, hvor de voksede på lignende måde. Det brede stiareal afgrænses af hækfuchsie og liden singrøn samt af flere rækker høje bregner. I græsplænenes runde bede er plantet rød hør, lungeurt og to arter af funkia. Sidstnævnte er ligesom Japan-pileurt flyttet med fra den oprindelige have. Frugttræerne er nu placeret på græsplænen.

I sidste halvdel af 1800-årene begyndte man at sætte potteplanter i vindueskarmene. Hvis vi kikker ind i huset, ser vi flere af disse gamle stueplanter. Der er f.eks. pelargonie, rosengeranie, stikkelsbærsisse og myrte. I storstuen står en meget stor *Aspidistra*, der var modeplante blandt potteplanterne omkring århundredskiftet. Den blev medbragt fra huset, da det blev nedtaget i 1949, og har således en betragtelig alder.

Sammen med de fire fynske haver, der her er gennemgået, har Frilandsmuseet i dag 21 haveenheder. Der er 13 prydhaver, hvoraf de 7 også har nyttehaver. De viser tiden fra slutningen af 1700-årene til begyndelsen af 1900-årene. De repræsenterer forskellige egne af landet, dog således at Fyn og Sønderjylland er fyldigst repræsenteret. Dertil kommer fire kålgårde fra Nord- og Vestjylland. Her dyrkes kål og andre spiselige afgrøder, og de tre er karakteristisk omgivet af lave jordvolde, mens den fjerde ved gården fra Rømmø ligger mellem klitterne.

Mere specielle haveanlæg fremviser den lille kvangård ved de færøske bygninger, en muldbænk ved den hallandske gård og en bihave ved tvillingegården fra Skåne. Ved

museets senest opførte bygning, fattighuset fra Greve, er kun antydning af en nyttehave med lidt kål og kartofler.

Haveplaner og plantelister som dem, der er præsenteret i denne artikel, foreligger nu for alle haver på Frilandsmuseet.

Slots- og herregårdshaver er veldokumenterede i gamle tegninger og beskrivelser – det er bondehaver ikke. Frilandsmuseets haver er derfor kulturhistoriske perler. De tidligst anlagte haver er spændende museums-historie, de senere anlagte haver er kopier af haveanlæg, hvis lige for længst er forsvundet eller ændret til ukendelighed. I haverne vokser i dag gamle sorter af forskellige plantearter, som det vil være vanskeligt at genfremskaffe. Bemærkelsesværdig er museets samling af gamle æble- og pæretræer, især ved Kalvehave- og Tystrup-huset. Gartner Frede Dall samlede podekviste fra lokale sorter i hele landet, men især i Sydsjælland, hvor han var barnefødt.

Havekunst arbejder med foranderligt materiale, nemlig de levende planter. Hver have er derfor et flygtigt kunstværk, og bevaring af historiske haver kræver særlige metoder, der adskiller sig fra anden konservering. Først og fremmest kræves regelmæssig vedligeholdelse. Hvert år må det konkurrencestærke ukrudt fjernes. Nyttehaverne skal tilsås og passes sommeren igennem. Der skal pusles om stauderne, træer og buske skal beskæres på passende vis, og græsplæner må slås med le. En nødvendig forudsætning er derfor viden om planter og gammeldags havebrug med nænsomme arbejdsmetoder, der tidligere traditionelt var knyttet til kvindens gøremål. Forsømmelser eller brug af moderne arbejdsbesparende haveredskaber vil hurtigt forandre en gammel bondehave til ukendelighed.

Frilandsmuseet har de senere år haft store vanskeligheder med at holde haverne i behørig stand og med at vedligeholde det kunstige landskab med vilde planter. Det forekommer paradoksalt, at det, Kai Uldall skabte i 1940'erne og -50'erne, nu er ved at smuldre – samtidig med, at museer rundt omkring i Europa for alvor arbejder med bevaring af truede kulturplanter og landskaber med vilde planter.

Hjortspringbåden – gemt men ikke glemt

Af JØRGEN JENSEN

Fig. 1. Konservator Gustav Rosenberg (1872-1940) udgravede ikke blot Hjortspringfundet, men sørgede også for dets forbilledlige publikation i bogen »Hjortspringfundet«, som udkom i serien Nordiske Fortidsminder i 1937.

I mange år har Nationalmuseets besøgende måttet savne synet af Hjortspringbåden, Nordens ældste plankebyggede skib, et af de mest enestående fund fra Danmarks oldtid. Pakket ned i kasser ligger båden og alle de ting, som blev fundet sammen med den, i dag i museets magasiner. Gemt, men som det vil ses, absolut ikke glemt. Her skal berettes om fundets omtumlede skæbne, om dets udgravning, dets rekonstruktion, dets senere forfald og de bestræbelser, man på museet nu gør sig for igen at kunne genrejse dette mere end 2000 år gamle monument over den fornemme nordiske skibsbygekunst.

Historien om Hjortspringbåden begyndte

på et sygehus for ca. 70 år siden. Det var på lasarettet i det dengang tyske Sønderborg, hvor museumsbestyreren for Sønderborg Museum, Jens Raben, var indlagt i september 1915. I sengen ved siden af ham lå en landmand fra Als, Jørgen Petersen, en af de 30.000 nordslesvigere, der havde været ude i verdenskrigens ragnarok.

Tiden på lasarettet var lang, men de to mænd havde nok at tale om. En dag fortalte Jørgen Petersen således om, hvordan han som dreng havde hørt, at der ved tørvegravning i den lille Hjortspring Mose på det nordlige Als var fundet en lang planke, som muligvis stammede fra en båd. Foruden planken havde man også fundet talrige spydspidser af jern, så mange, at man ikke kunne ælte tørven. Det meste havde man kasseret, og siden 1889 var der i øvrigt ikke blevet gravet tørv i mosen.

Jens Raben spidsede naturligvis ører. En båd og våben nedlagt som offer i en mose var jo ikke noget ukendt i Sønderjyllands oldtidshistorie. Erindringen om, hvordan man efter krigen i 1864 havde måttet aflevere bl.a. det rige våbenofferfund fra Nydam Mose til tyskerne, stod endnu klart i erindringen.

Efter at være blevet udskrevet tager Jens Raben ud til Hjortspring Mose, der ligger på kuperet terræn, midtvejs mellem Als' østkyst og Augustenborg Fjord. Han får sin formodning bekræftet – i mosen ligger et våbenofferfund fra jernalderen, sikkert også med en båd bevaret.

Så følger de sidste kaotiske krigsåre. Fredslutningen i november 1918, folkeafstemningen om Sønderjyllands fremtid i februar 1920. Als bliver igen dansk. Få måneder efter modtager Nationalmuseet i København fra Sønderborg Museum et brev med en beretning om fundet skrevet af den daværende ejer af mosen. Han fortæller: »Det må have været kort efter 1880. Jeg var dengang en

Fig. 2. Høstarbejde ved Hjortspring Mose i sommeren 1922. Bag høstfolkene ses den lille fugtige lavning, i hvilken Nationalmuseets udgravning er i fuld gang.

større dreng og hjalp ved tørvegravningen. Ved denne lejlighed kom siden af en båd eller et stykke af den frem. Det må have haft en længde af ca. 8 meter. Plankerne blev hugget til brændsel. Resten af båden må endnu ligge i mosen ...«.

Det var lovende ord. Allerede i september samme år besigtiger Nationalmuseet stedet, og man træffer beslutning om en udgravning. Nu begynder tingene at rulle. Konservator Gustav Rosenberg fra Nationalmuseet ankommer den 9. juli, midt i den tørre sommer 1921, og begynder straks udgravningen af mosen.

Gustav Rosenberg var en af Nationalmuseets højt skattede medarbejdere, en selvlært og meget erfaren konservator. Da udgravningen i Hjortspring Mose begyndte, var han

49 år gammel – en mand i sin mest produktive alder. Senere blev det ham, som kom til at udgrave vikingskibet fra Ladby på Fyn og foretage den vanskelige konservering af Skrydstrup-kvinden fra bronzealderen. En bedre mand kunne man ikke sende, lige kyndig som udgraver og konservator.

Mosen, hvor skibet lå, var ikke ret stor. Kun ca. 50 meter i tværmål, og det varede ikke længe, før Rosenberg havde dannet sig et overblik over, hvordan de mange fund lå. Båden var for henvend 2000 år siden blevet anbragt i mosen, da denne allerede var et halvt tilgroet vandhul. Men desværre havde senere tiders tørvegravning ødelagt ret væsentlige dele af fundet.

Rosenberg begynder sin udgravning med en arbejdsstyrke på to mand, udvider dog

Fig. 3. Skjolde og spydstager samt talrige andre våben lå tæt omkring Hjortspringbåden. Her ses de, som de fremstod ved udgravningen i sommeren 1921.

snart til fire og graver i alt 37 dage af sommeren 1921. Det første år koncentrerer han sig om undersøgelsen af arealet uden om båden. Senere, i 1922, kommer undersøgelsen især til at gælde selve båden. Ved gravningens begyndelse bliver nogle prøvegrøfter lagt ud tværs over mosen i nord-sydlig og øst-vestlig retning, idet man dog skåner mosens midterparti, hvor båden efter alt at dømme skulle befinde sig. Senere lægges forsigtigt en grøft hen over mosens midte, og ganske rigtigt, her støder man på et henved 3 meter bredt lag forarbejdet træ, tydeligvis en del af bådens side. Snart lokaliseres også bådens for- og agterstavn i den sumpede mosejord, og man bliver klar over, at det drejer sig om et ca. 19 meter langt fartøj, lagt ned i mosen i nord-sydlig retning.

Rundt omkring båden lå spredt talrige padelærer fra båden, spydstager, mængder af træskjolde med tilhørende håndbeskyttere, spydspidser af jern og ben, nogle enkelte jernsværd, æsker, øser, fade, tallerkener og

dåser af træ samt små beslag af bronze. Et sted kunne man også se et ejendommeligt, indtil 3 cm tykt lag af en lys okkergul farve. En nærmere undersøgelse viste, at det bestod af talrige små ringe, som nu kun var bevaret som en papirtynd, sprød rusthinde. Utvivlsomt var det rester af ringbrynjer. Altsammen må det have været en slagen hærs ejendele.

Resultatet af det første års gravning var i alt 36 kasser fyldt med oldsager, som blev sendt til København til konservering. Alt var optaget med den yderste omhu, dvs. i den tilstand, hvori det var blevet udgravet. Men dette var ingen let opgave, for tingenes bevaringstilstand var den ringest tænkelige. Træet var nærmest at sammenligne med kiks opblødt i the. Kun med den største omhu lod det sig frempræparere og pakke til forsendelse.

I sommeren 1922 fortsatte arbejdet over 52 arbejdsdage fra august til oktober. Nu gjaldt det selve båden. Dens tilstand var imid-

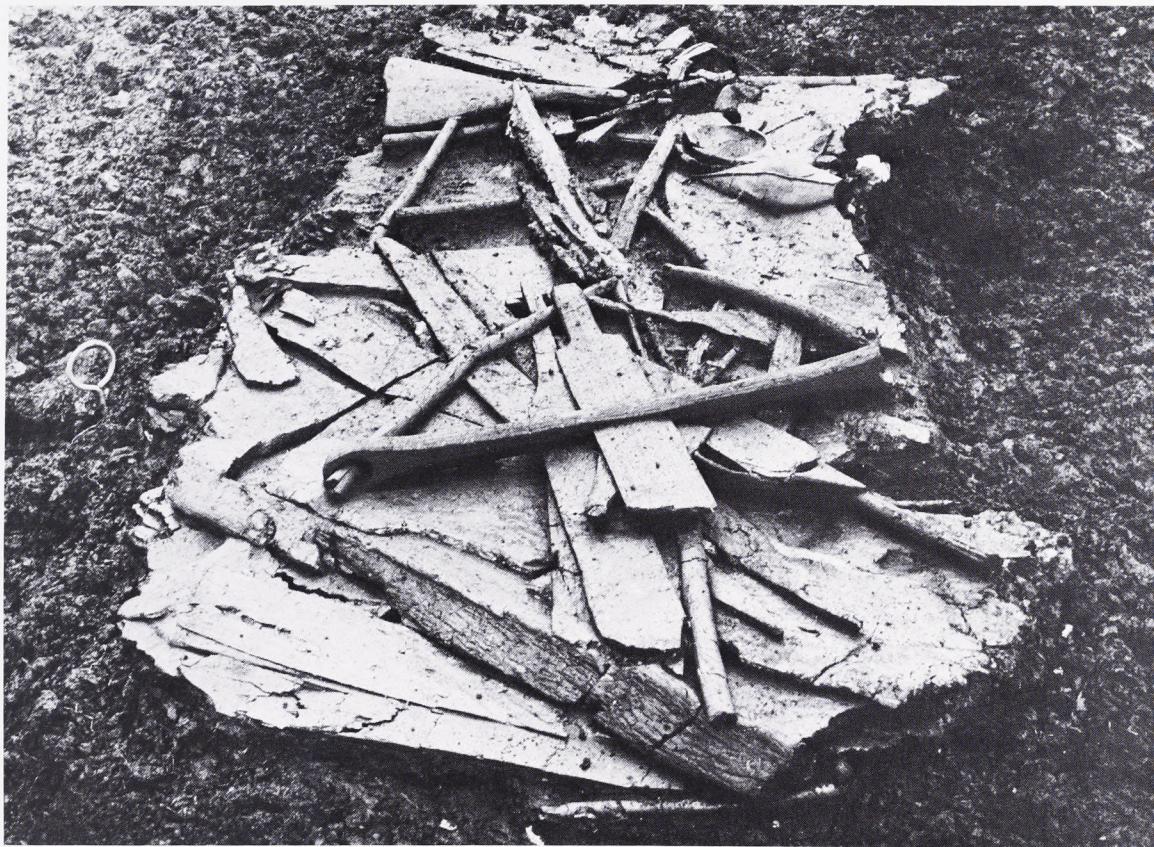

Fig. 4. Parti af Hjortspringbåden under udgravning i 1922. Oven på den sammensunkne båds side ligger bl.a. et ribbestativ og, i forgrunden, rester af den store styreåre.

lertid ikke, hvad man havde kunnet ønske. Tørvegravning havde forårsaget store beskadigelser: ved begge stævnene var der store afskæringer, midtskibs manglede ligeså store partier. Men Rosenberg gav ikke op. Han fortsatte det omhyggelige udgravningsarbejde og kunne bl.a. konstatere, hvorledes båden havde stået på mosen halvt omvæltet mod vest og var faldet sammen på stedet. De mange våben og redskaber, der lå omkring båden, må for en del være blevet skyllet ud af denne af vandet.

De fritgravede båddele blev ved sommerens slutning i specialbyggede kasser sendt med dampskib til Kvæsthusbroen i København. Derfra gik de videre til Nationalmuseets konserveringsanstalt, hvor der forestod et omfattende konserveringsarbejde.

Gennem Rosenbergs omhyggeligt førte dagbøger og detaljerede tegninger samt i hans korrespondance med museet og endelig i den store bog, han udgav om fundet i 1937, kan man nøje følge udgravningens forløb –

og hvordan det komplicerede restaurerings- og rekonstruktionsarbejde videre foregik.

Den metode, Rosenberg anvendte ved konserveringen af de tusindvis af vanddrukne trægenstande fra Hjortspringfundet, var »alunmetoden«. Den havde været kendt herhjemme siden 1861 og byggede på det princip, at det vand, som træet indeholdt, og som havde sikret dets bevaring, ombyttedes med et fast stof, som ikke fordampede, men forblev i træet. Alun (som er kaliumaluminiumsulfat) var tilsyneladende et velegnet stof hertil. Ved at lægge det vanddrukne træ i en varm, koncentreret alunopløsning kunne vandet i træets cellehulrum ombyttes med alun. Når træet blev taget op, størknede alunet ved nedkøling, krystallerne opfyldte og støttede cellevævet, så det ikke trak sig sammen ved udtørring, men beholdt sin oprindelige form.

Da man i 1920'erne skulle til at begynde konserveringen af Hjortspringfundet, var man imidlertid blevet klar over, at alunmeto-

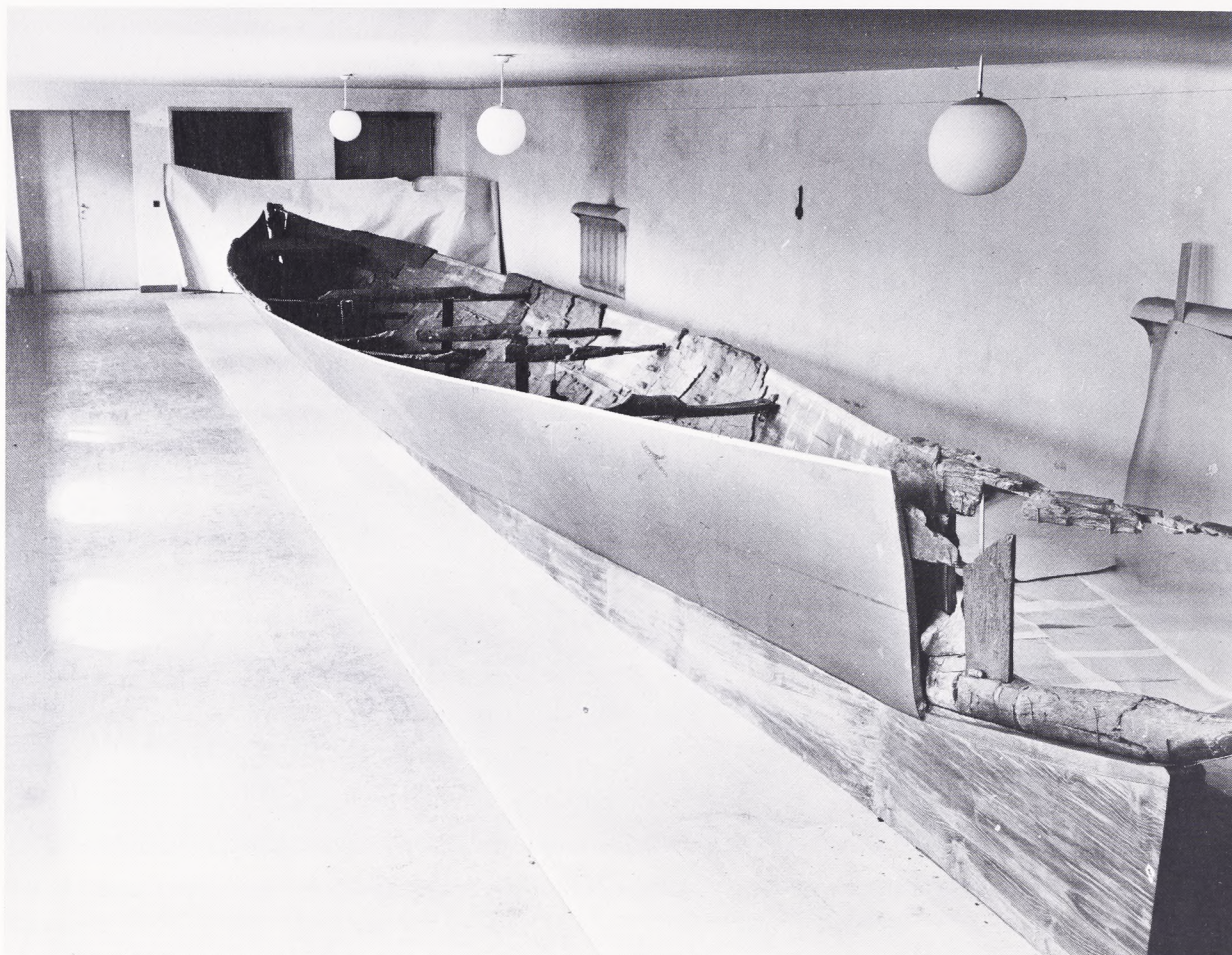

Fig. 5. Fra 1930'ernes opstilling af Hjortspringbåden i det ombyggede Nationalmuseum.

den havde visse begrænsninger. Man søgte at råde bod herpå ved at tilsætte glycerin til alunbadet, og fik da også på kort sigt afhjulpet nogle af metodens mangler. I længden skulle denne ændrede fremgangsmåde imidlertid vise sig katastrofal. Men foreløbig var man uvidende herom og gik trøstigt i gang med det store konserveringsarbejde, som skulle danne forudsætningen for rekonstruktion af båden.

Her dannede de mange minutiøse iagttagelser gjort under selve udgravningsarbejdet det egentlige grundlag. Men af lige så stor betydning var den kyndige måde, hvorpå alt var optaget af mosen og hjembragt til København. Langsomt fremstod således billedet af et ejendommeligt skib, hvis udseende tydeligt røbede en årtusindgammel håndværks-tradition. Restaureringsarbejdet gav efterhånden mulighed for at danne et indtryk af skibets oprindelige udseende. Og for i

enkelthederne at følge, hvorledes den var blevet bygget. I sandhed et forbløffende syn.

Hjortspringbåden viste sig at være, henved 19 meter lang »krigskano« opbygget af fem brede planker og to stævnklodser, omhyggeligt udhugget i lindetræ til spinkle dimensioner og sammenføjet til et rundbundet, kølløst fartøj. I begge ender var båden forsynet med to opadbøjede snabler – de underste i forlængelse af bundplanken, de øverste som en forlængelse af stævnklodsens overkant. Det indre af båden havde været ca. 13,2 meter langt og ca. 10 meter bredt og havde givet plads til en besætning på omkring 20 mand foruden rorgængerens, hvis plads må have været ved den brede styreåre i bådens agterstav.

Til bygningen af dette fartøj havde man rådet over fem godt 15 meter lange og 70 centimeter brede planker af næsten ret og knastfri lind, dvs. fra lindetræer med en dia-

meter på noget nær en meter og en helt lige stamme i 15-16 meters højde. I sandhed træer, der kun meget sjældent, om nogensinde findes i vore dages danske skove. Stammerne var blevet kløvet for at danne plankerne, af hvilke den ene udgjorde bundplanken. Har den været gjort af ét stykke, hvad meget tyder på, har den haft en længde på ca. 15,3 meter og har været lidt over en halv meter bred på midten aftagende mod enderne. Muligvis er bundplanken blevet tilhugget og spændt ud som en ærtebælg, der åbnes, efter at være blødgjort med varme eller vand. Det er en teknik, der næppe har været ukendt for datidens bådbyggere, og den har af sig selv kunnet give båden dens »spring«, d.v.s den let opadbøjede form.

Det næste trin i fremstillingen af båden har bestået i udformningen af stævnklodserne, dvs. de stykker træ, som bordplankerne senere blev syet fast til i begge ender af skibet. Stævnklodserne, der foroven løb ud i en snabellignende konstruktion, blev så ved syning med lindebast monteret på bundplanken og fastgjort med en art lås, d.v.s. en egetræsplanke, der holdt hele bådkonstruktionen sammen og udgjorde bådens egentlige stævn.

Bådens hoveddimensioner var nu fastlagt, og det var tid til at montere de fire bordplanker. De var 12-13 meter lange, 65 centimeter brede og hugget ned til en tykkelse af kun 2 centimeter. De to rælingsplanker var hver foroven forsynet med en fortykkelse, en rælingskant eller essing, ca. fire centimeter i tværmål. Med ca. en meters mellemrum var der på bordplankernes inderside udsparet klamper, som senere skulle tjene til fastgørelsen af bådens spanter eller rettere ribbestativer. Men først blev bordplankerne spændt ind til bundplanken og fastgjort på indersiden af stævnklodserne. Bordene stod nu spændt som en flitsbue, og ribbestativerne kunne fastgøres til klamperne i bådens inderside. Hvad man her udførte, var i virkeligheden begyndelsen til klinkbygningsteknikken, den teknik, som skulle blive karakteristisk for alle store fartøjer fra jernalderen og vikingetiden.

Hvert enkelt ribbestativ bestod af en bøjet hasselgren, der blev surret til bordenes klamper, samt et system af ribber, hvoraf den

øverste samtidig tjente som sæde for roerne. Alle samlinger i båden blev foretaget med snore af lindebast, ikke ét stykke metal blev anvendt ved dens konstruktion. Ligeledes var alle sammenføjninger langs bordene, ved syhullerne og ved senere reparationer tætnet (kalfatret) med en harpiksmasse.

Således fremstod billedet af en velbygget og smidig båd med en vægt på ca. 500 kilo, hurtig og let at ro, omend dens sejlegenskab endnu kun er ufuldstændigt kendt.

Konserveringen og genopstillingen af Hjortspringbåden afsluttedes i 1930'erne, i de år hvor Nationalmuseets store ombygning fandt sted. Båden og de mange våben og redskaber, som var fundet sammen med den, udstilledes i et stort, nybygget kælderlokale i direkte tilslutning til de nye, velordnede udstillinger fra Danmarks oldtid.

Nu mente man, at alt var vel – men det var langt fra tilfældet. I det ombyggede og fornyede museum var der nemlig intet klimaanlæg til at sikre konstant temperatur og fugtighed i Hjortspringfundets udstillingsrum. Ulemperne ved den konserveringsmetode, man havde anvendt i bedste tro, begyndte langsomt at vise sig. Den glycerin, som man ved konserveringen havde tilsat alunbadet, var nemlig stærkt hygroskopisk, dvs. at den optog vand i fugtigt vejr og afgav det i tørt. Resultatet var, at alunet fik lejlighed til at omkrystallisere, og det førte til, at træet begyndte at revne og smuldre. Nedbrydningsprocessen tog mange år og blev først for alvor synlig for enhver i løbet af 1960'erne. Ingen kan bebrejdes herfor, for ironisk nok viste målinger i udstillingsrummet, at indendørsklimaet var ganske tilfredsstillende. Forklaringen var imidlertid, at det var selve Hjortspringfundet, der havde virket som en art luftkonditioneringsanlæg. Det havde optaget vandoverskud i fugtige perioder og afgivet det i tørre. Var den situation fortsat blot nogle få år endnu, ville fundet være gået helt til. Der måtte en hurtig aktion til for at standse forfaldet. Udstillingsrummet blev lukket og hele fundet bragt til museets konserveringsanstalt.

Lykkeligvis havde konservatorerne her bl.a. i forbindelse med udgravningen af vikingeskibene fra Roskilde Fjord gennem fle-

Fig. 6. Gustav Rosenbergs rekonstruktion af den 19 meter lange krigskano fra Hjortspring. Båden var i begge ender så ødelagt af tørvegravning, at der knytter sig nogen usikkerhed til rekonstruktionen af de snabellignende kølforlængelser.

re år foretaget eksperimenter med konserveringen af træ, som var bevaret i vand eller fugtig jord. En helt ny metode var blevet udviklet, og med den kunne man standse Hjortspringfundets forfald. Takket være betydelige økonomiske tilskud fra privat side blev det store arbejde sat i gang. Først og fremmest blev de gamle konserveringsmidler, glycerin og alun udvasket af træet. Dernæst foretoges en nyimprægnering, denne gang med stoffet polyætylenglykol 400, i daglig tale blot glykol, det samme stof, som også brugtes ved konserveringen af vikingskibene fra Roskilde Fjord og regalskibet Wasa i Stockholm.

Arbejdet med nykonserveringen af Hjortspringfundet varede flere år, men aktionen lykkedes. Dog kunne man af økonomiske årsager ikke gå videre end til nyimprægneringen. Den sidste del af arbejdet, fjernelsen og afvaskningen af overflødig imprægneringsmiddel og hele restaureringen, herunder genopstillingen af båden måtte vente til bed-

re tider. I snesevis af kasser oplagredes det store fund i Nationalmuseets magasiner, som sagt gemt, men ikke glemt.

Siden 1950'erne havde interessen for skibshistorie været i støt stigning i Danmark. Undervandsarkæologiens udvikling havde været en vigtig forudsætning herfor og havde bidraget med hidtil ukendt viden om det nordiske skibshåndværk, et erhverv, der i oldtiden må siges at have haft lige så stor betydning for landets udvikling som landbruget. Det i 1964 oprettede Skibshistoriske Laboratorium i Roskilde udviklede sig hastigt til et af verdens førende centre for den skibshistoriske forskning, og det var da også ganske naturligt her, at man i 1971 foretog et første efterlignende eksperiment med bygningen af en båd af Hjortspringtypen. Eksperimentet udførtes af en gruppe entusiastiske unge mennesker, som i løbet af en sommer gennemførte det store byggeprojekt og foretog forsøg med sejlads med båden, som i

virkeligheden var en ret plump efterligning af originalen. De talrige tekniske problemer, man løb ind i, viste nemlig med stor klarhed, hvor stor en håndværksmæssig kunnen, der lå bag den ægte Hjortspringbåd. Man blev klar over, hvor megen vægt oldtidens mennesker havde lagt på at fremskaffe materialer af høj kvalitet, hvordan man f.eks. overalt havde udsøgt sig emner, der sikrede et ubrudt fiberforløb i den færdige skibsdel. Derved kunne man bygge fartøjer, der kombinerede lethed og styrke med smidighed og gode sejlegenskaber. Den ægte Hjortspringbåd passede fint ind i dette billede, og ligesom ved skibsbyggeriet helt frem til vikingetiden var arbejdet foregået helt uden brug af sav. Den almindelige retøkse og en mere specialiseret bredøkse må have været de vigtigste redskaber for bådbyggerne.

Med Hjortspringbåden havde man altså de første synlige tegn på den kontinuerlige udvikling, der kom til at præge den nordiske bådebygningstradition i de følgende 2000 år. Ja, mere end det: for Hjortspringbådens konstruktion var udtryk for en håndværksmæssig kunnen, det må have taget århundreder at udvikle. Og klart er det da også, hvis man skal dømmе efter skibsbillederne fra

bronzealderen, helleristningerne f.eks., at denne bådtype har forudsætninger, der rækker langt tilbage i tiden, et par årtusinder måske.

Samtidig med udviklingen af den skibshistoriske videnskab udvidede arkæologerne imidlertid også billedet af det samfund, i hvilket Hjortspringbåden havde hørt hjemme. Om bådens præcise datering havde der altid hersket nogen usikkerhed. En undersøgelse af de fund, der var gjort sammen med båden, havde givet det resultat, at den sandsynligvis skulle placeres i det 3-2. århundrede f.Kr. Muligvis er den lidt yngre og skal sættes til ca. 100 f.Kr. Det vil en naturvidenskabelig kulstof-14 datering muligvis kunne afklare – og en sådan vil da også snart blive foretaget på Nationalmuseets eget laboratorium. Under alle omstændigheder er tiden for bådens nedlæggelse som offer i mosen ca. 3-4 århundreder efter jernalderens begyndelse.

Men det står også stadig fast, at båden tidsmæssigt hører hjemme i en periode, hvor det danske oldtidssamfund befandt sig midt i en rivende udvikling. Af pollendiagrammerne kan vi se, at store dele af Als på det tidspunkt allerede var præget af et åbent kulturland-

Fig. 7. Fra søsætningen af Roar Linde i Roskilde 1971 – afslutningen på en sommers arbejde med at bygge en efterligning af Hjortspringbåden.

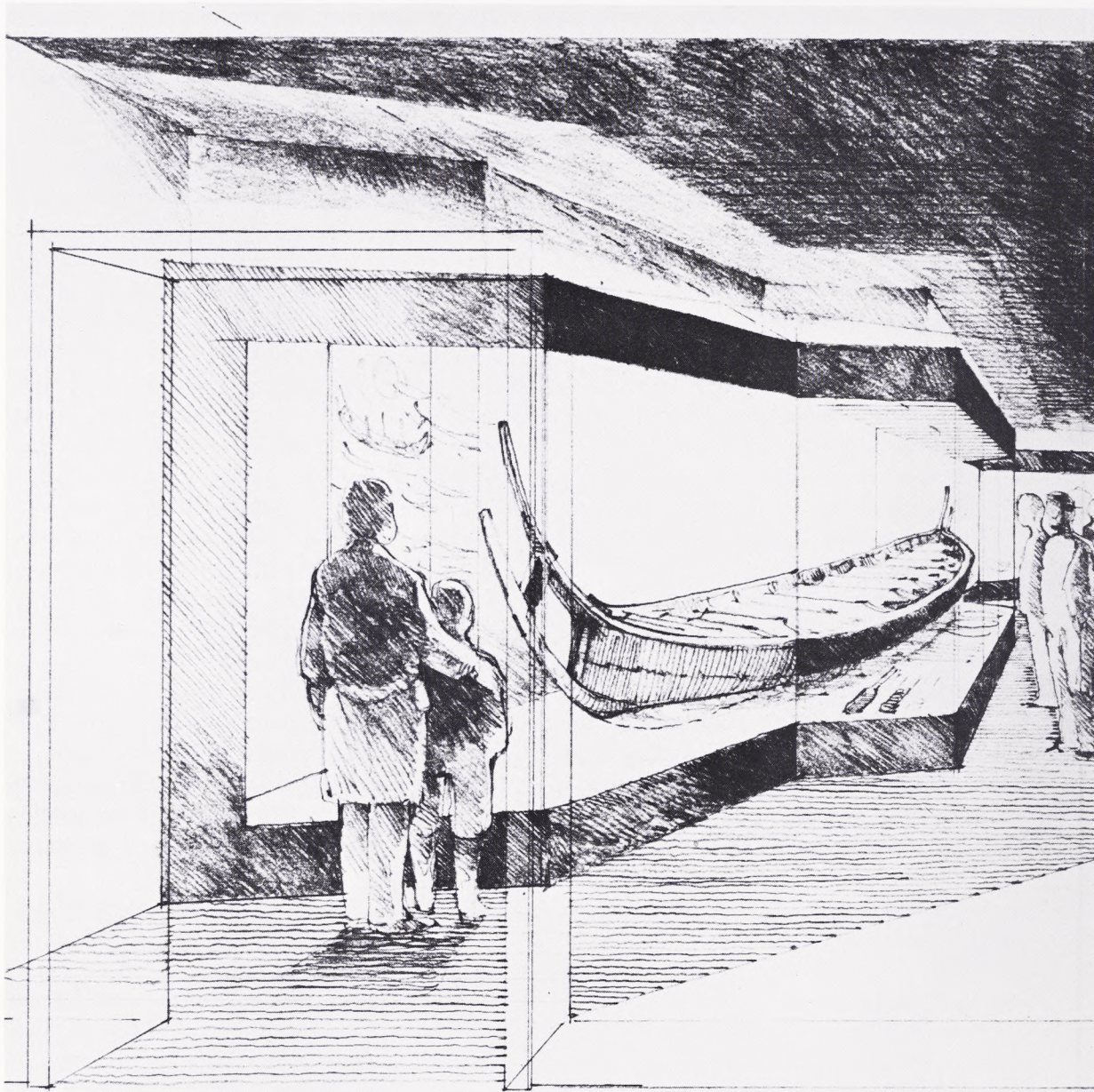

Fig. 8. I Nationalmuseets nyopstillede oldtidssamling vil Hjortspringbåden komme til at indtage en central plads. Projektet, som her er skitseret af arkitekt Thorkil Ebert, håbes gennemført i de nærmeste år.

skab. Det meste af den oprindelige urskov var ryddet, og den højtliggende landbrugsjord havde i mange århundreder, ja, lige siden bronzealderen, været intensivt udnyttet af menneskene. Et nyt landbrugssamfund var imidlertid under dannelse. Vi kender det fra udgravninger flere steder rundt om i landet. Store landsbysamfund, undertiden med et indbyggertal på et par hundrede mennesker og endnu flere stykker kvæg, var ved at vokse frem. Og disse samfund synes at have været styret af et vist fællesskab, hvad angik

udnyttelsen af de jorder, som omgav dem. Men der herskede også i de samme samfund en tydelig social orden præget af stormandsfamilier, hvis magt ikke alene baseredes på afstamning, men også på våbenmagt. I tidens grave markerer man netop dette med stigende styrke. Våben bliver en stadig mere dominerende del af det gravudstyr, man medgav de døde.

I dette billede passer Hjortspringfundet godt ind. Her møder vi for første gang i Danmarkshistorien en regulær hær. Hvor stor

den har været, kan ikke afgøres, men antager vi, at hver kriger har haft mindst to spyd og har været bevæbnet med et skjold, så siger antallet af våben i fundet, at der må have været flere krigsskibe, der den dag, hvor det blodige slag fandt sted, stævnede ind mod Als' kyster. De enæggede hugsværd fra fundet antyder i øvrigt også, at beredne krigere kan have deltaget i slaget. I så fald er det også første gang i vor oldtidshistorie, vi finder tegn herpå. Resten af de angribende både må være undslupne eller sunkne. Efter slaget

er den erobrede båd med sine mere end 500 kilo blevet transporteret flere kilometer ind i landet, væk fra kysten og anbragt i den lille, halvt tilgroede offermose. Og sammen med den har man ofret den nedkæmpede angribers våben og øvrige udstyr.

Hjortspringfundet er således med sit klare krigeriske præg et af de første tegn på den politiske udvikling, der skulle præge landet i århundrederne derefter. Det må være et udtryk for konflikter imellem bygdestammerne og udtryk for, at man i sådanne situationer kunne samle adskillige mand under våben. Senere hen i jernalderen skulle det blive så almindeligt et træk i dagligdagen, som vi ser det af de nedkæmpede hære fundet i de store våbenofre i Nydam, Vimose, Thorsbjerg, Ejsbøl, Illerup ådal osv. Spor efter militære konfrontationer og kampe om kontrollen om bestemte landområder, som i sidste instans førte frem til rigets samling i slutningen af oldtiden. Hjortspringfundet synes at være det hidtil ældste vidnesbyrd om den proces, der allerede var ved at komme i gang i tiden forud for Kristi fødsel.

Om alt dette handler Nationalmuseets udstillinger fra Danmarks oldtid – de udstillinger, som siden 1970'erne er blevet totalt fornyede. Men endnu mangler Hjortspringfundet at finde sin plads heri. I de storstilede planer for museets fremtidige ombygning er der tiltænkt fundet en fremtrædende plads. Hjortspringbåden vil være noget af det første, man møder, når man træder ind i museets jernalderssamling. Her vil den ligge som et synligt vidnesbyrd om datidens fremragende skibshåndværk og som et udtryk for den vældige omstillingsproces, landet begyndte at gennemløbe for 2000 år siden.

Men genrejsningen af Hjortspringbåden er kostbar. Planerne for arbejdets udførelse er lagt, pengene mangler ganske vist, men der er håb forude: foreningen Nationalmuseets venner har tilbudt at gå ind i projektet med økonomisk støtte. Man vil foranstalte en folkeindsamling, og sammen synes museet og venneforeningen at kunne løfte den store opgave. Det må og skal lykkes, så museets publikum om få år igen kan få dette enestående fund fra Danmarks oldtid at se.

Murermesterens egen villa

Af CARL ERIK ANDRESEN

Murermesterens villa ligger i dag lidt klemt bag den tilstødende Brugs' gule mur.

Murermesterhuse har ikke altid stået i høj kurs. »Det skal indrømmes, at murermesterhuse var nogle fæle kasser«, mente en funktionalistisk arkitekt i slutningen af 1920'erne.

Huse, tegnet og opført af lokale murerstre, er imidlertid et karakteristisk indslag i de danske bebyggelser. Nationalmuseet fik i 1984 lejlighed til at undersøge en af disse »fæle kasser«, som ikke blot var bygget af en murermester, men også havde været rammen om hans familie og firma.

Historien bag Nationalmuseets overtagelse af hjemmets indbo er denne. Frk. Johanne Frederiksen, der dengang var 90 år, kontaktede Møns Museum, da hun blev nødt til at flytte på plejehjem. Hun var ked af, at hendes hjem skulle forsvinde, for det var efterhånden ved at blive en sjældenhed, havde

hun fået at vide af besøgende. Møns Museum blev kontaktet, men her var der ikke plads, mens Nationalmuseet derimod stod og manglede et håndværkerhjem fra denne periode.

I forvejen har man klunkehjemmet, der stammer fra 1880'erne. Det var et hjem for det ny-rige københavnske borgerskab. Klunkestuen var toppen af samfundet dengang. Den del af samfundet er ikke nær så svær at illustrere, for der gemmer man på tingene. Men Nationalmuseet er ikke kun ude efter »fine« ting. Det er vanskeligt at få et jævnt hjem – almindelige menneskers hjem. Der skal en ældre omhyggelig dame som Johanne Frederiksen til, før det lykkes – og så skal museet naturligvis have at vide, at det er der. Nationalmuseet er desuden i besiddelse af et

arbejderhjem fra århundredskiftet. Og som repræsentant for »familien i midten« har man altså nu dette håndværkerhjem med inventar fra århundredskiftet.

Familien

Johanne Frederiksens mor, Maren Kirstine, stammede fra en gård, mens faderen Frederik kom fra mindre kår, et husmandshjem. Mens Maren var tjenestepige, dygtiggjorde murersvenden Frederik sig, bl.a. ved et ophold på Rødkilde Højskole, som han selv havde sparet sammen til. Parret blev gift 5. maj 1892. 1893-94 byggede Frederik hus i Lendemarke lige uden for Stege, og i februar fødtes Johanne og en tvillingesøster, som imidlertid døde blot 1½ år gammel.

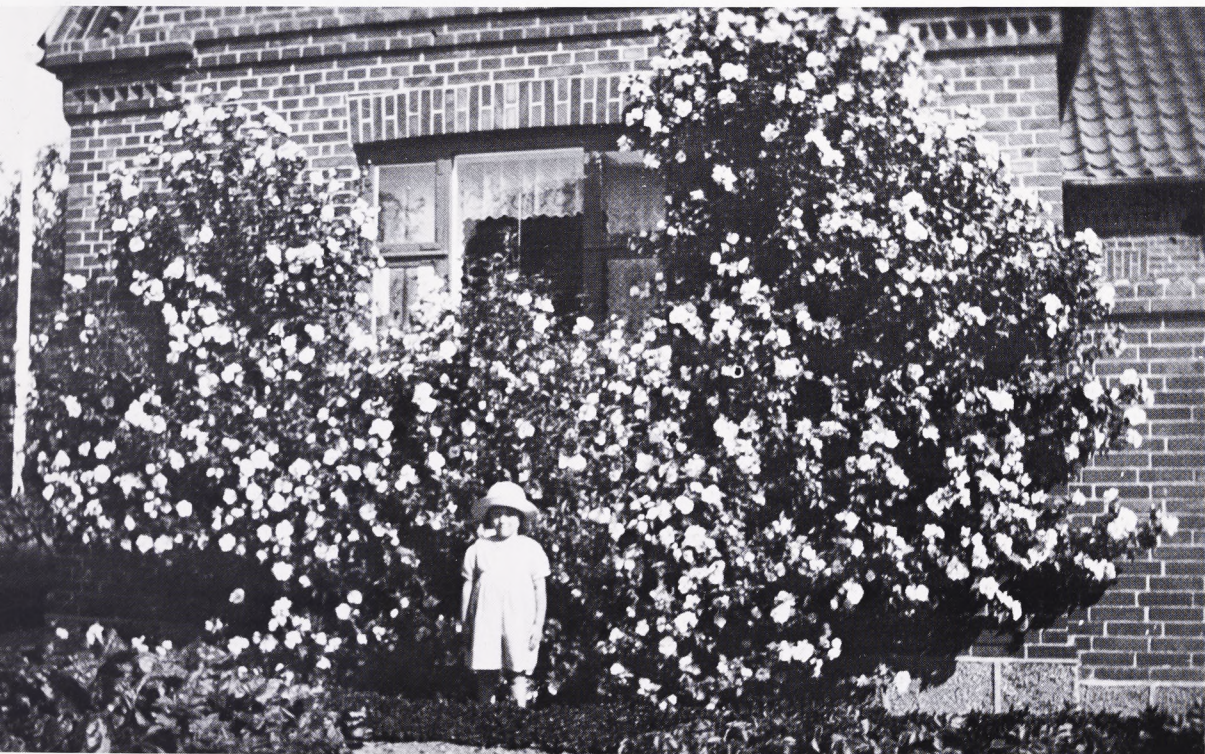
I de første år lå i området kun deres hus samt mejeriet. Der var vid udsigt over markerne, som var smukke med kornblomster og margeriter, husker Johanne. Men om vinteren var det meget koldt, og vinden susede omkring.

Frederik Frederiksen har formodentlig etableret sig som mester i forbindelse med, at

han byggede hus. For almindelige mennesker er husbyggeri en alvorlig sag, men her har bygningshåndværkere et fortrin. Det har ikke været dyrt for parret at opføre huset, måske har der oven i købet været et overskud til dem efter prioritering. Grunden lå lidt uden for lands lov og ret og har ikke kostet alverden. Murerarbejdet leverede Frederiksen selv i sin fritid, og tømrer- og snedkerarbejdet har han, i det mindste i en vis udstrækning, byttet sig til hos svende eller småmestre. Efter princippet: »hvis jeg murer for dig, så laver du en seng og en dør til mig«, blev det ikke så bekosteligt. I dag hedder det sort arbejde, dengang hed det og var en ven-tjeneste og foregik åbenlyst.

Huset virker ikke særlig anseeligt, lidt klemt på siden af Brugsens nyopførte gulstensmur, der afslutter en parkeringsplads. Til den anden side har havens stedsegrønne træer forvokset sig, så de skjuler udsynet mod villaen fra gaden.

Først inde i haven kan man tage huset i øjesyn, og man ser da, at det er velproportio-

Planten, der har fået lov til at vokse ind over dagligstuevinduet, er en pelargonie. Den var sjælden, og der kom mange for at se på den. Det gjaldt også en fuchsia, som var en gave fra sukkerfabrikkens bestyrer. Han havde hjembragt den fra udlandet.

neret, med rolige, nøgterne linjer. Der er ikke megen overflødig pynt, blot nogle murstensstik, der følger tagets linjer. Det er bygget af en sparsommelig mand, der dog ikke er gået på akkord med kvaliteten, for der er ingen stationsbysparsommelighed over huset. Der er snarere mindelser om den tradition, der blev kanaliseret gennem foreningen Bedre Byggeskik, der så det som sit mål at højne dansk »murermesterbyggeri«. Det er naturligvis ikke noget tilfælde. Denne forening havde sine rødder i håndværkerskolerne, som Frederiksen selv var udgået fra. Det er senere sagt i det kulturradikale tidsskrift *Kritisk Revy* 1928, at »Bedre Byggeskik er det sidste led i hele den folkelige kulturbevægelse, som bedst betegnes ved grundtvigianismen og højskolebevægelsen, den populære oplysningslitteratur – politisk ved liberalismen«. Som det vil fremgå, skulle man tro, dette var møntet på murermester Frederiksen.

Det er ikke sært, at den unge murer har gjort sig umage. Huset måtte stå for kundens kritiske blik, når han kom her for at aftale et byggeri.

Skulle man ud fra husets fremtræden gætte på indehaverens sociale status, ville man

nok ikke gå særlig højt op i graderne. Det er både rigtigt og forkert.

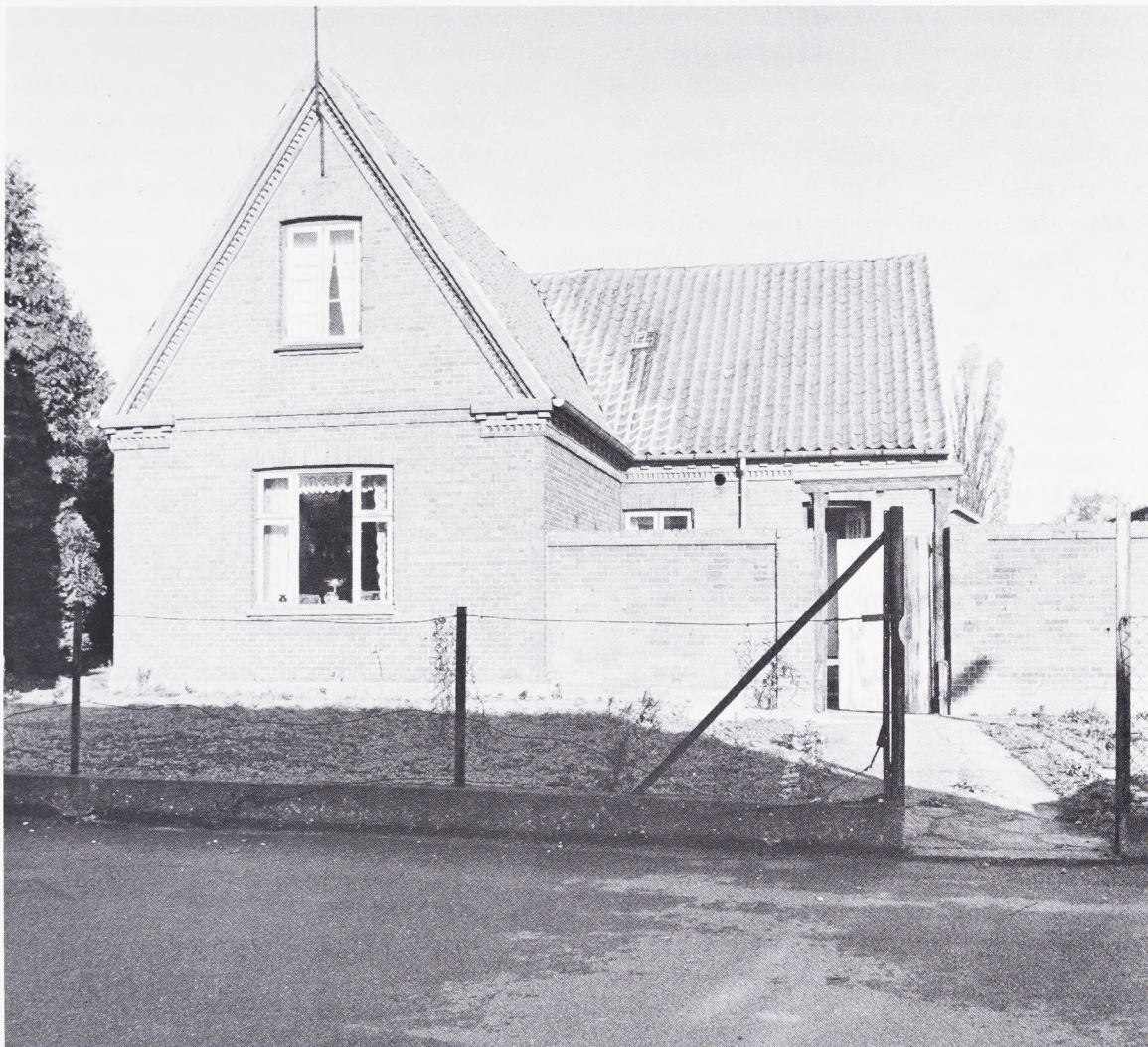
De første år havde murer Frederiksen en beskeden virksomhed, men den udviklede sig til at være Steges største byggeførende med op til 40 ansatte og arbejdsopgaver i en målestok, der oversteg de fleste murerfirmaers formåen.

Da huset blev bygget, lå det med udsigt over markerne fra den ene gavl. Den anden gavl vendte mod byen, mens facaden med hovedindgangen lå neutralt vendt mod Stege Bugt. Og orienteringen af huset var symbolsk for det virke, murer Frederiksen kom til at udføre herfra. Han murede på gårde og godser, inde i købstaden Stege og for industrien, hvis betydeligste repræsentant på egnen, Stege Sukkerfabrik, allerede generede familiens udsigt mod bugten. Men ikke firmaets indtjeningsmuligheder.

Frederik Frederiksen etablerede sig på et gunstigt tidspunkt. Stigningen i befolkningstallet sammen med den store indflytning til byerne betød, at der var brug for flere boliger. Erhvervslivet var i kraftig fremmarch, og der var behov for fabrikker og forretningsvirksomheder. Også landbruget havde bud

Der var ikke megen tid til afslapning i murermesterhjemmet. Sommeren igennem var der travlhed, og arbejdet gik forud for alt. En fast tradition var dog den årlige pinseudflugt.

Da børnene kom til i 1890'erne blev huset for lille. Det blev udvidet med en længe mod øst, som det formodentlig hele tiden har været planen. Tilbygningen rummer den »fine« stue og et loftskammer.

efter mureren, og det var ikke kun det lille hartkorn, der kaldte. Der blev arbejde med at genopbygge avlsbygningerne på Marienborg efter en brand i 1909, og derudover havde han alt arbejde for frk. Suhr, der ejede Petersgård på Sjælland. Johanne husker, at murerne vandrede syngende af sted til Koster-færgen om morgenen ved 5-tiden. Frk. Suhr byggede så meget, at det på et tidligt tidspunkt blev nødvendigt at anskaffe en telefon for at kunne tale med hende. Ellers var der ikke så mange andre at tale med. Nyan-skaffelsen var nemlig en stor begivenhed i nabolaget, for telefonen var en sjældenhed.

Senere kom mange institutionsbyggerier til. Skoler, sygehus, alderdomshjem. Virksomheden blev så stor, at Frederiksen gik

over til at kalde sig bygmester, da han ud over murerarbejdet også tog tømrer- og snedkerarbejdet med i sine tilbud. Nerverne stod på højkant, når faderen skulle afgive et stort tilbud. Kom han til at ligge lidt for højt, kunne han *ærgre* sig, fortæller Johanne.

En af årsagerne til, at firmaet blev så velrenommeret var, at Frederiksen var en perentlig mand, der ikke tålte sjusk. Forekom det, påtaltes det i kraftige vendinger.

Huset

Oprindelig bestod huset kun af én længe, hvor der var køkken, bryggers, stue, soveværelse og kontor samt et loftsværelse. Da børnene kom til, udvidede man med en tværgående længe mod vest, som kom til at rumme

den store stue og et loftsværelse. Soveværelset blev derefter flyttet, hvorved der blev plads til en dagligstue. Samtidig opførtes en mur i forlængelse af den nye fløj, så der opstod en gård i forbindelse med køkken og bryggers.

Indenfor fornemmer man også, at mureren var fortrolig med sit fag. Proportionerne virker lige så overbevisende her som i det ydre, og de ret store vinduespartier giver et godt lys.

Et udhus bagest på grunden rummede et vaskerum med gruekedel, og her fandtes også et lokum. Desuden var der et rum til redskaber, der anvendtes i firmaet: stilladsbrædder, cementblander, og hvad der ellers hørte til.

Moderne installationer har ændret noget på køkkenet. Det gamle komfur er væk, og spisekammeret er inddraget til badeværelse.

Huset var udgangspunkt for murerforretningen. Den første tid havde man lærlingene og nogle af svendene på kost og logi, som det var skik især hos landhåndværkere. Lærlingene boede på loftsværelset, og alle deltog i aftensmåltidet i spisestuen. Der var også en ung pige i huset, der ligeledes boede på loftet. Da børnene blev større, overtog de disse værelser, og de ansattes kost- og logisystem forsvandt.

Kontoret var hjertet i byggevirksomheden. Inden for rummets beskedne dimensioner fortælles der en del om familiens status.

Allerede i entreen slås rummets officielle præg fast med skiltet »Kontor«. Den fremmede kunne gå direkte ind og tale med murermesteren.

Her er der tale om mandens rum. Ved vinduet står murermesterens skrivebord, som han bragte med sig ind i ægteskabet. I midten er der et rundt sofabord, omgivet af plydsbetrukne stole med drejede ben og krum ryg. Her kunne der uforstyrret snakkes om kommende byggerier. Bordet er, som dengang, pyntet med et dejligt Kählerfad.

I hjørnet ved siden af skrivebordet står et pengeskab, hvor bygmesteren efter dagens dont kunne lægge tegningerne og regnskabsbøgerne ind. Når han holdt middagshvil eller tog sig en lur, kunne det foregå på kontorets sofa. Fra sit leje kunne han med et blik opad

forvise sig om sin tro. Thorvaldsens Jesus (»komme til mig«), der var så udbredt i årene omkring århundredskiftet i gipsudgaven, stod på en hængekonsol, og der havde den haft sin plads, fra huset blev bygget. Børnene havde skarpe påbud om ikke at lade denne figur blive et offer for leg. Under den hang et billede af kirken i Frederiksens hjemby, Borreby.

Kontorets signaler er: grundfæstet soliditet, en familiestruktur med udgangspunkt i mandens erhverv, og en kristen livsholdning.

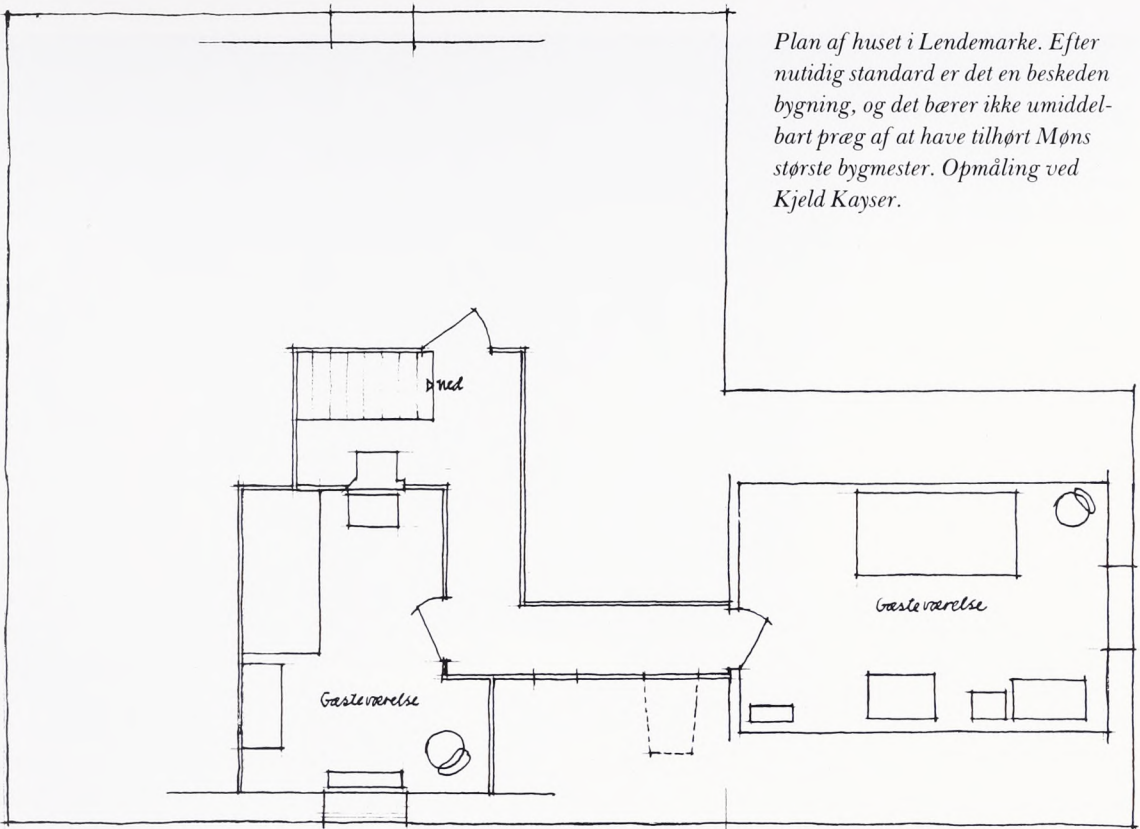
Et fotografi på væggen siger mere end mange ord. Det er sønnen Einars hus, der blev bygget, da han giftede sig i 1920'erne. Der er ikke noget tilbage af den landlige byggestil, der præger dette hus i Lendemarke. Nu er der tale om en solid købstadsvilla, noget større og mere prangende. Ikke uden grund er den med stolthed hængt på væggen. Hvad man ikke kan vide, når man er på besøg i dette beskedne hus, vises her: i løbet af en generation er det gået ganske pænt frem.

Det blev anset for ganske naturligt, at en af sønnerne skulle følge i faderens fodspor. Det blev Ejnar Frederiksen, der ved faderens død i 1926 overtog firmaet. Forinden havde han udstået læretiden her fra 1912 til 1916, og i flere omgange videreuddannede han sig på Rødkilde Håndværkerhøjskole. Ved faderens død havde han arbejdet adskillige år i firmaet. Allerede da var det gået ind på entreprenørområdet, idet man 1920-21 havde opført Storebro i Stege, deltaget i forskellige havnearbejder og medvirket ved kloakering i byen.

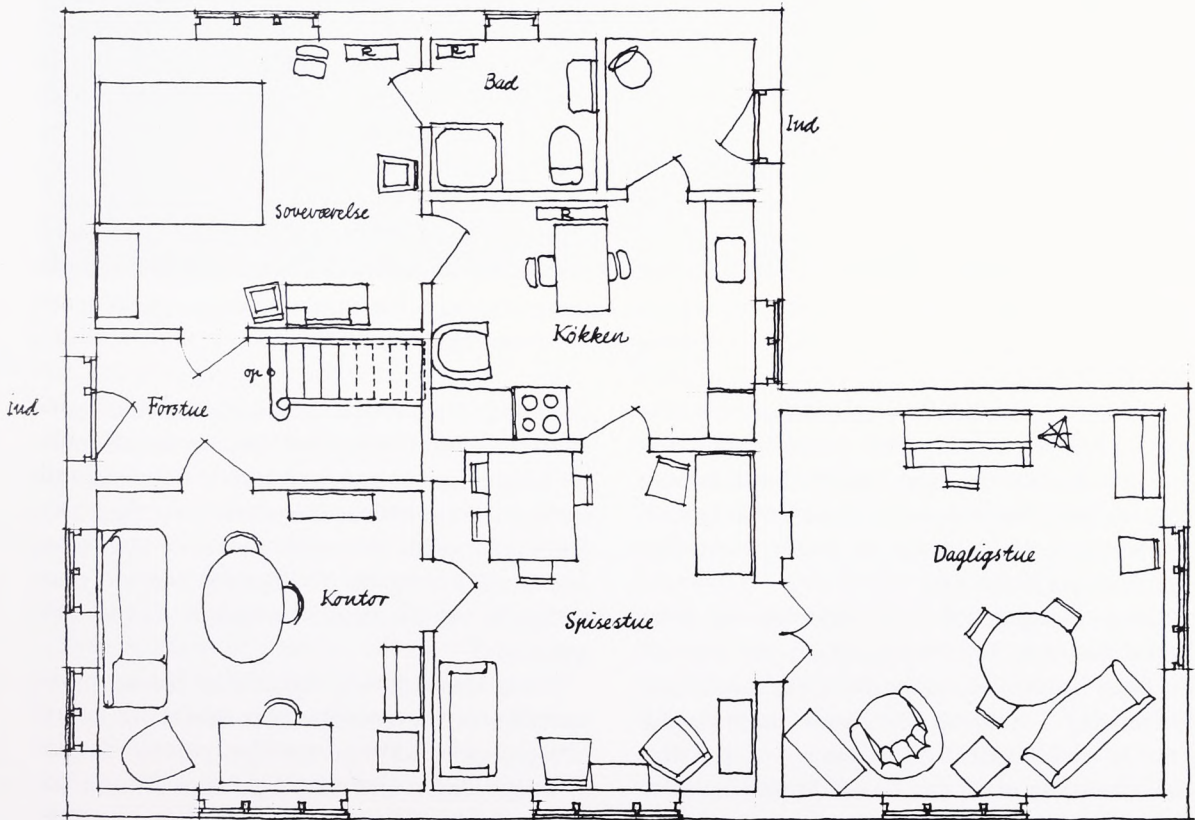
Datteren Johanne var også involveret i firmaets drift. Hun førte regnskabsbøgerne, som skulle være punktlige. Moderen hjalp til med at læse skrivelserne igennem. Hver aften sad de over regnskaberne til kl. 23-24, og heller ikke faderen gik i seng, før der var orden i tingene – i det hele taget sled han meget i det, husker Johanne.

Familiens årscyklus var afstemt efter rytmen i byggevirksomheden. Om sommeren, hvor der var travlt, var der ikke meget tid til afslapning. Det hændte dog, at man tog på udflugt. En af de faste begivenheder var pinseturen, som gik til seværdigheder i nærhe-

Plan af huset i Lendemarke. Efter nutidig standard er det en beskedn bygning, og det bærer ikke umiddelbart præg af at have tilhørt Møns største bygmester. Opmåling ved Kjeld Kayser.

Tagetagen

• 1. etage PRIORSVEJ 3 Lendemarke, Møn. Møbleringsplaner 1:50. Målt d. 2.11.83. KK.

Stuen var oprindelig i det nuværende soveværelse, men blev flyttet, da tilbygningen var opført. Her var der god plads mellem møblerne. Sofaen stammer fra Maren Frederiksens hjem, mens bord og stole er købt senere.

den, f.eks. Liselund eller udstillinger i naboer. Familien havde jo bil fra 1920'erne. En sommerdag kunne man dog finde på at servere kaffen i haven ved de møbler, Frederik Frederiksen havde lavet en vinter, hvor der var småt med arbejde.

Det er betegnende, at der ikke blev tid til at holde faderens fødselsdag i juni, mens en af de faste højtidsdage i familien var moderens fødselsdag 1. januar. Da havde man rigelig tid, og så blev de fine kopper – 4 par fra moderens hjem – sat frem. Men kun den dag. Ellers dyrkedes ikke megen selskabelighed i familien. Faderen havde for travlt til at

deltage i det mere udadvendte, og det interesserede ham heller ikke. Det eneste offentlige hverv, han havde, var som medlem af ligningskommissionen. Derudover var han kirkesynsmand for provstiet. Kirkerne skulle synes hvert år, og da de ikke var blevet synet tidligere, var de meget forfaldne, da han begyndte.

Mens kontoret tog sig af den forretningsmæssige repræsentation, var den store stue i tilbygningen rammen om den private. Stuen er noget større end de øvrige rum i huset, og der er god afstand mellem møblerne. Her havde man i højere grad hygget med billeder

på væggene og prydenstande på mahogniskabe- og chatoller. Det var sølvting, lysestager, kinesiske vaser og vaser med art nouveau-præg, en plattedemenage og nips. Inde i skabene gemtes sølvtøjet.

I det ene hjørne kunne man sidde på grønne plydsmøbler omkring det runde mahognibord og nyde Johannes spil. Klaveret, der var i tidens art nouveau-stil, kom til at indtage en stor plads i hendes tilværelse, især i de unge år. Hun fik klaverundervisning hos en lokal spillelærer, og det interesserede hende meget. Alle de unge, hun kom sammen med, spillede klaver. Af de efterladte noder kan man se, at hun foruden de obligatoriske øvestykker har behersket et romantisk repertoire. Ud over valse var det f.eks. Sæterjentens søndag, Edelweiss, Aftenklokker, Hyrdepigens længsel etc. Af påskrift fremgår det, at noderne har været brugt som julegaver.

Når familien var samlet, skulle Johanne gerne spille. Så måtte hun gemme dansemusikken væk, for faderen foretrak de mere alvorlige toner, som kunne få ham til at slappe af og glemme hverdagens bekymringer.

Et lille skuffebord i stuen tiltrækker sig opmærksomheden ved sit indhold. Her ligger forskellige smykker, som Maren Frederiksen har båret, bl.a. en broche med sort indlagt sten, man sjældent så hende foruden. Endvidere er der et kort fra grev Moltke på Marienborg, hvor murermester Frederiksen takkes for »den smukke gave og den venlige lykønskingsadresse til vort sølvbryllup«. Havde det ligget blandt mange andre ting, havde det ikke sagt ret meget. Men sammen med en stor sølvpotageske i stuens hjørneskab, som lå i originalæsken med silkefor og næppe har været brugt – en gave fra greve og grevinde Hemming Moltke på Marienborg – er det udtryk for familiens sociale status. Endnu engang vises det, at det ikke var en hvilken som helst murermester, der boede her. Man pralede ikke med det, men holdt det for sig selv.

Erhvervelsen af møbler til huset har i nogen grad tilfældighedens præg, men siger alligevel en del om tiden. Murermesterens ven, Niels Snedker fra Borre Sundby, har på bestilling produceret flere ting: et bogskab i kontoret, stolene i kontoret, stolene i spise-stuen – som i øvrigt kostede 4 kr. pr. stk.

Inde i dagligstuen stammer fra samme persons hånd et dækketøjsskab, mens et vægur er lavet af den lokale urmager Isak Jensen. Sengene i soveværelset er fremstillet af en tømremester. Mange af tingene er således fra tiden, før man gik hen i en møbelforretning og udpegede borde og stole.

En anden part af møblerne er bragt ind i ægteskabet af manden og konen. Det gælder foruden skrivebordet i kontoret en kommode i soveværelset, en nyrococo sofa i dagligstuen, og også i spise-stuen er der medbragt et bord i denne stilart.

Disse fremstillede og sammenbragte møbler blev suppleret med nyindkøbte ting, som loftslampen i stuen, der erhvervedes, da der kom elektricitet til byen 1912. Det samme gælder en meget smuk bordlampe, der som en del andre ting er i art nouveau-stilen.

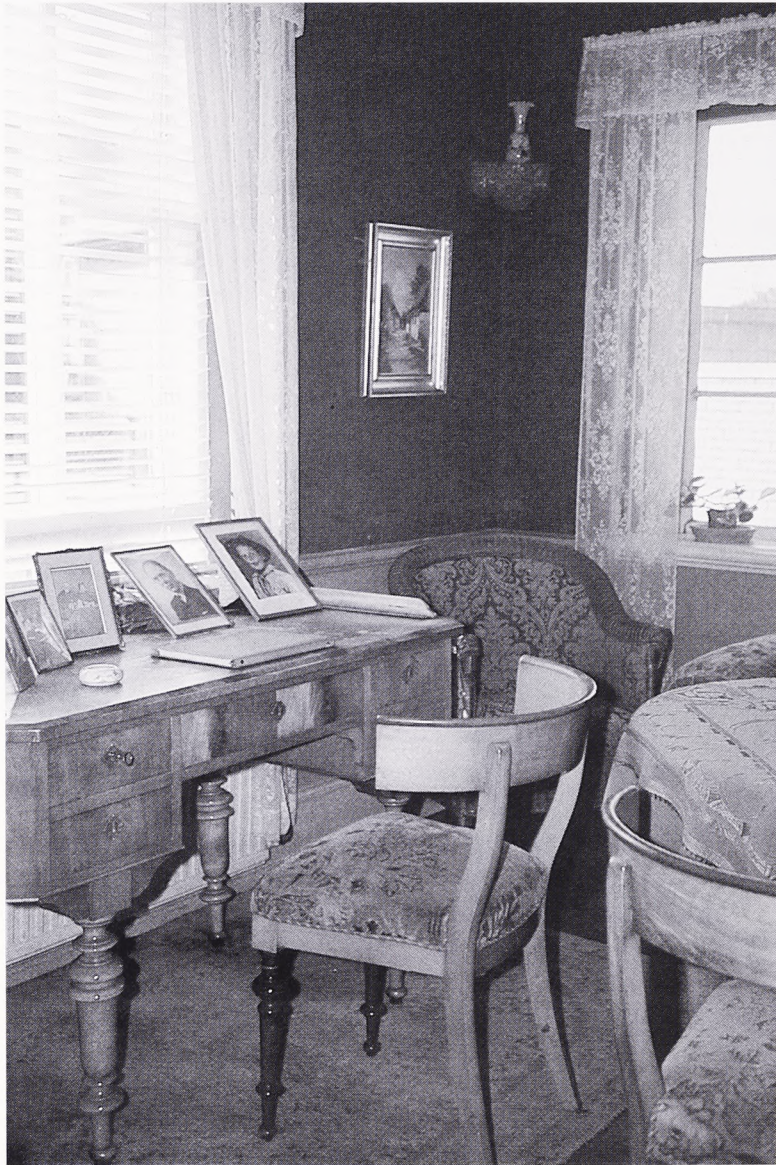
Der er altså ikke tale om en bevidst linje bag valget af møbler, men man har blandet skønsomt, som det faldt i tidens og familiens smag.

Bøger og billeder

Familiens bogsamling findes i kontoret. Den er koncentreret om de forskellige perioder i familiens tilværelse, hvor man havde behov for og tid til at læse: først er der de bøger, ægteparret Frederiksen købte i deres ungdom, dernæst børnenes skolebøger og endelig gavebøger til Maren Frederiksen.

En stor del af litteraturen fra murermesterparrets ungdom er oplysende. Det gælder især bøger fra serien »Folkelæsning«, udgivet af Udvalget for Folkeoplysningens Fremme. Heriblandt kan typisk nævnes titler som »Opdagelsesrejser til den nye verden«, A. D. Jørgensen: »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie«, »Grundtræk af Danmarks Statsforfatning og Statsforvaltning«, samt optryk af foredrag, f.eks. »Jordens Form« og »Om Sogne- og Skolebogssamlinger«. Erindringer og levnedsskildringer er der også, og de koncentrerer sig om militære begivenheder i Danmarkshistorien, historiske personer og store opfindere.

Den anden gruppe er den romantiske fortælling, som »Det Hastfortske Vaaben« af Claude Gerard, »Krumstav og Kongespil«. Historisk fortælling fra Jacob Erlandsens

Kontoret var hjertet i byggefirmaet. Det er maskulint møbleret som andre herreværelser fra århundredskiftet. Her har murermesteren taget imod kunder, tegnet huse og lavet regnskab.

Tid« af Sigurd Lind og »Ivanhoe« af Walter Scott. Disse bøger daterer sig til tiden før århundredskiftet, hovedsagelig før 1890. Da børnene kom til, og firmaet begyndte at tage form, har der øjensynlig ikke været tid til at læse, for bortset fra børnenes skolebøger er der et hul frem til omkring 1930, altså efter murermesterens død. Da begynder børnene at give moderen bøger på hendes fødselsdag. Det er overvejende bøger om kongelige personer, f.eks. »To danske Kongedøtre. Dronning Alexa og Kejserinde Dagmar«, som var gaven i 1931. Dertil kommer populære folkelige forfattere som Selma Lagerlöf, Lloyd C. Douglas samt Morten Korch og Johanne Korch.

Et borgerligt hjem fra århundredskiftet uden billeder på væggene er nærmest utænkeligt. Udsmykningen skulle skabe hygge.

Billederne daterer sig til årene efter husets opførelse. Skønt man senere fik råd, har man ikke investeret i kunst. De fleste billeder er idylliske landskaber, enten i form af akvareller, farvelagte tegninger, malerier eller de fotogravurer, der var så almindelige før første verdenskrig. På væggen findes »Skovsøen«, et vinterskovparti, et hedelandskab, et parti fra Nordsjælland, og en fotogravure fra Achen See (»Printed in Germany«), en Biedermeieridyl etc. Ligesom for bogsamlingens vedkommende er det også her det romantiske efterslæt, der er repræsenteret.

Klaveret havde stor betydning for Johanne Frederiksen i ungdomsårene. Alle hendes veninder spillede, og hele familien lyttede, når hun slog faderens foretrukne alvorlige musikstykker an.

Især bøgerne er med til at forstærke det indtryk af højskolepåvirkning, der er over familien. Man søger den oplysende og den folkeligt romantiske litteratur.

Og familien Frederiksen havde da også en nær tilknytning til højskolemiljøet gennem den nærliggende Rødkilde Højskole. Frederik Frederiksen havde som nævnt været elev der, og børnene tilbragte deres skoletid i privatskole på Rødkilde, skønt det gav en lang skolevej. Påvirkningen fra miljøet går som en rød tråd gennem husets bogsamling og mange af de øvrige genstande. Kernen i højskolens livsanskuelse er det nationale og det kristelige. Ud fra disse to synspunkter vurderes såvel mennesker som litteratur. Det er en moralsk synsvinkel, der anlægges herpå, ikke en æstetisk.

I bogsamlingen ser man en sammenhæng med guldalderen i første halvdel af 1800-tallet. Der findes ikke nogen bøger efter 1870'ernes moderne gennembrud. Det er den folkelige side af romantikken og guldalderen, der lyser ud af bøgerne.

Højskolebevægelsen knyttes traditionelt mest til partiet Venstre, men den rakte langt ind i de konservatives rækker. Der er ingen modstrid mellem Frederik Frederiksens tilknytning til både højskolen og de konservative. Viggo Hørup har udtrykt det således: »Grundtvigianismen er som åndsmagt det første halve århundredes fantastiske kultur lavet til for menigmand, det er som politik nationalliberalismen omsat til folkebrug«. Muremesteren i Stege og hans hjem er et eksempel på den påvirkning, der er udgået fra højskolemiljøet.

Erindringer fra bygningshåndværkere

Muremesterhjemmet i Stege er naturligvis blot ét blandt tusinder af bygningshåndværkerhjem i landet. Som et enkeltstående bidrag vil det både indeholde træk, der er typiske, og mere specielle træk.

For at få et bredt overblik over bygningshåndværkernes tilværelse blev der i 1981 taget initiativ til at lave en undersøgelse om bygningshåndværkerne. En af grundpillerne heri var en spørgelisteindsamling, der blev gennemført gennem Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU). Spørgelisten

»Bygningshåndværkere«, som var nr. 46 i NEU's serie, henvendte sig til murere, tømrere, snedkere, malere, elektrikere, blikkenslagere, smede og glarmestre. Baggrunden var, at faglærte bygningshåndværkere udgør en stor del af de danske arbejdere og mestre, og at byggebranchen indtager en betydningsfuld stilling i det danske samfund. Alligevel ved man meget lidt om denne store gruppes arbejds- og levevilkår.

Inden for de enkelte fag er der sket meget i dette århundrede. En stor del af arbejdet er overtaget af maskiner, og byggemåder og materialer er ændrede. Der er sket forskydninger i fagenes indhold, når nye arbejdsområder er kommet til, og andre er forsvundet. Desuden har byggeriet været udsat for flere alvorlige kriser, men der har også været perioder med højkonjunktur. Alt dette har været med til at påvirke arbejds- og levevilkårene for de enkelte bygningshåndværkere og deres familier.

Det samlende for fagene er som nævnt byggeriet, men de enkelte fag har udviklet sig i vidt forskellig retning. Som yderpunkter i denne udvikling kan nævnes murerne og elektrikerne.

Murerne er gennem hele perioden blevet at mure, som de har gjort gennem århundreder. Materialerne er stort set de samme. Først gennem det moderne betonbyggeri er det lykkedes at rokke faget i den dominans, det har haft i byggeriet. Murerne har stået øverst i hækkeordenen på byggepladsen, en stilling, de fortsat indtager i deres egen opfattelse.

Elektrikerfaget derimod er vokset fra en ret beskeden position ved århundredskiftet til at være et af de største byggefag. Det har været i stadig udvikling og ekspansion. I det hele taget kan man sige, at de fag, der vedrører installationerne i huset har været i vækst, mens selve opførelsen af huset er blevet enklere, og de traditionelle byggefags betydning derfor relativt mindre.

Der er mange gode grunde til at samle erindringer fra bygningshåndværkere. Erindringer er en levende og personlig, til tider farverig kilde til fortiden, og alene det er værdifuldt. Den gode erindring omfatter hele tilværelsen, og her kan man læse om ar-

Johanne Frederiksen, der har skænket hjemmets indbo til Nationalmuseet. Hun har fulgt huset i hele sin levetid fra hun blev født i 1895.

bejde og privatliv på en måde, man ellers ikke har mulighed for. For folk beskæftiget i byggeri gælder desuden det specielle, at det kan være svært at skaffe oplysninger om arbejds- og levevilkår på anden måde. De har mange forskellige arbejdspladser og har været meget mobile, mere end de fleste andre arbejdere. Når det drejer sig om byggeri, nedlægges deres arbejdsplads jo i og med, at bygningen er opført. Det gør det yderst vanskeligt at lave egentlige arbejdspladsundersøgelser, som man kan på f.eks. en fabrik. Der er yderligere den hæmsko ved byggevirk-somheder, at det er svært at holde sammen på arkivalier fra de mange arbejdssteder, et firma har. Vil man derfor have et indtryk af vilkårene inden for byggeri, udgør erindringer en væsentlig kilde.

Erindringerne spænder over et ganske langt åremål. De fleste, der har skrevet til NEU om bygningsarbejdet, er født 1910-15 og har haft deres arbejdsår efter midten af 1920'erne. Det lyder måske ikke så voldsomt,

men hvis man i forlængelse heraf lægger de mange fyldige erindringer, museumsinspektør Yde-Andersen i 1950'erne indsamlede i forbindelse med Nationalmuseets Industri-, Håndværker- og Arbejderundersøgelser, når man en generation længere bagud. Det vil sige, at man har mulighed for at følge udviklingen for bygningshåndværkerne i en hundredårig periode.

En indsamling som denne bør have flere formål. Det er væsentligt at skaffe oplysninger, eftertiden kan benytte. Desuden kan erindringerne anvendes i forskningsmæssig sammenhæng, når man vil lave undersøgelser om f.eks. byggeriets udvikling, ændring af fagenes indhold, forholdene på arbejdspladserne etc. Vigtig er også formidlingen, så dele af erindringerne bliver udgivet. Det har nemlig vist sig, at Nationalmuseets erindringsbøger ikke blot bliver læst, de skaber også fornyet motivation hos folk til at skrive til NEU, og derved opfylder publikationerne flere formål.

Brundlund – et næsten ukendt slot

Af JOHS. HERTZ

Fig. 1. Johannes Mejers kort over Aabenraa, 1648. Beliggenheden af Aabenraahus, som her kaldes »Alte Schloss Brundlundt«, er angivet med bogstavet d.

Fig. 2. Brundlund Slot med omgivelser set fra nordvest. I baggrunden Aabenraa Fjord. Luftfoto, optaget i april 1985 af Flyvestation Skrydstrup.

Iblandt alle de Steder, som i vore Lande føre Navn af Slotte, er dette uden all Tvivl det mindste, og af ringeste Anseelse.

Således indleder arkitekten Laurids Thura i Den Danske Vitruvius omkring 1749 sin beskrivelse af Brundlund Slot ved Aabenraa. Det er, som det fremgår, en beskeden bygning, der her omtales – i hvert fald som slot betragtet, og der knytter sig heller ingen glørværdige begivenheder til dens navn.

Skønt stedet i mere end 500 år har været sæde for hertugelig eller kongelig administration, er der i dag sikkert mange, hvem navnet Brundlund ikke siger noget.

Som amtmandsbolig sorterer Brundlund under indenrigsministeriet, der i årene 1983-85 lod slottet gennemgå en større, hårdt tiltrængt istandsættelse. Herunder blev der for første gang lejlighed til at underkaste huset en egentlig bygningsarkæologisk undersøgelse. Takket være denne kan vi nu udtale os

med rimelig sikkerhed om dets oprindelse som del af et usædvanligt fæstningsanlæg og om et hus, som af flere grunde må tilkendes en særlig plads i vor arkitekturhistorie. Det er træk af historien om dette næsten ukendte slot, som skal berettes i det følgende.

Først må det nævnes, at Brundlund havde en forgænger, borgen Aabenraahus. Om dennes tilblivelse vides intet med bestemt-
hed, men et fingerpeg fås af en oplysning i Kong Valdemars Jordebog, hvori der opreg-

nes kongelige indtægter og kongeligt gods omkring 1231. Her opføres der told blandt kongens indtægter af Rise herred, som blandt andet omfattede nord- og vestsiden af Aabenraa fjord, en af den sønderjyske østkysts bedste anløbsmuligheder. Af jordebogens oplysninger kan sluttes, at der allerede dengang fandtes en havneplads ved bunden af den gæstfrie fjord. Men for de landværts forbindelser har det overordentlig kuperede terræn mod nord og vidtstrakte mosedrag

mod syd og sydvest voldt vanskeligheder. I en fortale til organisten Claus Møllers bykrønike i 1635 anfører kartografen Johannes Mejer således, at »før vejen over Møllebro mod syd til Flensborg blev anlagt, har der ingen alfarvej ført til Aabenraa, så alle, der ville rejse til Nørrejylland, eller blot til Haderslev, måtte rejse over landsbyen Rise«. Denne gamle herredsby passeredes af landsdelens hovedfærdselsåre Hærvejen, som fulgte vandskellet og netop her, ud for Aabenraa, kom kysten nærmest, i en afstand af kun ca. seks kilometer.

Et af Aabenraas mest markante træk er bygningen omkring kirken på den stærkt hvælvede bybakke. Der er endnu megen usikkerhed om byens ældste topografi, et spørgsmål, som kun kan løses ved systematisk arkæologisk udgravning. Det er dog nu den rådende opfattelse, at den ældste bykerne skal søges, ikke på bakken, men mellem denne og det åløb, som optræder i navnets sidste stavelse. Byen kaldtes nemlig Opnørved-åen, deraf Aabenraa, til forskel fra Opnør, eller Gammel-Opnør, en ældre landsby på selve bakketoppen. Førnævnte Claus Møller siger udtrykkeligt, at »den nuværende kirke (viet Sct. Nikolaj, de søfarendes skytshelgen) i mange år har ligget uden for byen«. »Opnør« skal betyde »åben strand« (jfr. Skanør, Dragør etc.).

Det er vel sandsynligt, at kongemagten tidligt har haft behov for et borganlæg på dette sted med det dobbelte formål at beskytte den opvoksende havneby og at sikre opkrævningsen af toldafgifter til den kongelige kasse. Tiden har slettet ethvert spor af det gamle Aabenraahus, men på det kort, hvormed Johannes Mejer, »geometriens hengivne tjener«, som han kalder sig selv, ledsagede sin udgave af bykrøniken, er borgens sted angivet (fig. 1). Ifølge dette lå den omtrent, hvor Vestergade nu krydser Nybro-Nygade, ved den grav, som engang skærmede byen mod nord og af Mejer angives som »Alte Wal«. Den løb syd for den nuværende Rådhusgang.

Aabenraas strategiske betydning understreges af den rolle, byen og borgen kom til at spille i dronning Margrethes bestræbelser for at genvinde Sønderjylland for kongeri-

get. Ved Valdemar Atterdags død i 1375 havde de holstenske grever benyttet sig af situationen til uden videre at sætte sig i besiddelse af hele Sønderjylland, men fra omkring 1400 åbnede der sig nye muligheder for dansk indflydelse. Takket være dronning Margrethes velspækkede pengepung kunne hun i de følgende år sætte sig i besiddelse af værdifulde støttepunkter. I 1411 erhvervede Margrethe, formelt som pant, »det slot og fæste Openraa og staden Openraa« fra hertuginde Elisabeth af Sachsen, et barnebarn af »den kullede« grev Gert. Om Aabenraahus indførtes i handelen den særlige betingelse, at »denne forannævnte fyrstinde og sande dronning eller hendes arvinger og efterkommere« skulle have ret til at »bygge det omtalte slot Openraa på et andet sted eller bygge et nyt slot i dettes sted« (fig. 24).

Det er vel tvivlsomt, om Margrethe nåede at gøre brug af denne bemærkelsesværdige bestemmelse, for natten til den 28. marts det følgende år døde hun af pest på sit skib i Flensborg havn. Derimod kan der næppe være tvivl om, at hendes efterfølger Erik af Pommern under sin ihærdige, men resultatløse kamp for at vinde Sønderjylland for kongeriget har benyttet sig af muligheden for at bygge et nyt og stærkt borganlæg på dette vigtige sted, hvis det ikke allerede var sket. I hvert fald blev en ny borg anlagt ude i de sumpede arealer sydvest for byen, på den anden side af strømmen, som nu hedder Mølleåen. Borgen fik navnet Brundlund.

Det kan i dag være vanskeligt at danne sig et indtryk af den oprindelige landskabelige situation, for et industrikvarter lukker for udsynet mod fjorden, og engene mod vest og syd er drænedes af hensyn til et sportsanlæg og gennemskåret af en moderne vej (fig. 2). Kun en beskeden, genskabt mølledam vidner om de tidligere vidtstrakte vandarealer, som ses nordvest for Brundlund på Mejers kort. Som vi straks skal se, kan det kun være voldstedet, som går tilbage til borgens ældste tid, 1411 og årene derefter, men det er til gengæld et meget betydeligt jordværk. Det består af en ca. 130 × 150 meter stor, trapezformet forhøjning omgivet af en bred grav, hvori vandstanden holdes af ydre dæmninger. Graven fyldes med vand fra åløbet, som

Fig. 3. Nordfacaden under restaurering 1984. Den hvidklædte skikkelse står neden for den tilmurede port, hvis top er gennembrudt af et yngre vindue. Forneden i midten et af broens fem bjælkehuller og, til venstre herfor, to skydeskår.

opstemmes ved møllen nord for voldstedet. Adgangen til borgbanken sker fra nord ad en jorrdæmning, som fører over voldgraven til en toetages portbygning. Umiddelbart vest for denne ligger slottet, hvis hoveddel består af et enkelt treetages hus af næsten kvadratisk grundplan, ca. $12 \times 14,5$ m, med gavle i nord og syd, hvortil der føjer sig svære, ottekantede tårne på hjørnerne mod sydøst og nordvest og et slankere, ligeledes ottekantede trappetårn på sydvesthjørnet. Mellem de søndre tårne springer sydgavlens anden etage frem med et søjlebåret parti. Bygningen er pudset og hvidkalket.

Hovedstandsættelsen indledtes i somme-

ren 1983 med understøbning af sydgavlens, som havde svære revner. Det viste sig, at der flere steder, i en dybde af 1,70 m, strakte sig en ældre brolægning ind under gavlens kampestensfundament; og i et højere niveau, ca. en meter under terræn, var en anden brolægning blevet gennemskåret, da fundamentet blev lagt. Heraf kan slutes, at huset ikke hører til det ældste sæt bygninger på banken. Under sydgavlens vestre halvdel manglede det dybe fundament over en strækning på ca. 2,5 m, hvilket tyder på, at der her har været en åbning. Dette kom ikke som nogen overraskelse, for også nordgavlens vides at have haft en portåbning, hvis spor endnu var

Fig. 4. Registrering af nordfacadens murværk:

1. Bæltemurværk, to røde – to gule skifter, ryg fuger.
2. Røde sten med sorte fuger.
3. Som 2, men omfugtet med hvid mørtel, hul kelet fuger. Spor af sort mørtel på kanten af mange sten.
4. Mest gule, nogle flammede og røde, mange klinkbrændte sten; hul kelet fuger, hvidt optrukket, til dels efter udfyldning.
5. Udmuring efter forsvunden karnap.
6. Som 4; spor af rødkalkning.
7. Udmuring af port.

I Bånd af savskifte, bindigt med facade.

II Bånd af let fremspringende savskifte og overliggende skifte (afhugget).

synlige på Thuras tid. Denne store, spidsbuede åbning blev i 1944 delvis afdækket af arkitekt Charles Christensen. Dens placering svarer til den, som nu er konstateret under syd-muren, så huset må have haft en portgen-nemkørsel.

Murværket i nordgavlens nedre del var så medtaget, at der måtte foretages en grundig afrensning og reparation. Herved blev der lejlighed til at studere større dele af murværket i sammenhæng, hvilket straks gav mulighed for en nærmere datering af huset (fig. 3). Det viste sig nemlig, at det er muret i krydsforbandt, dvs. at hvert andet lag eller skifte af mursten er lagt med kortsiden (koppen eller binderen) udad, hvert andet med langsiden (løberen) udad. Denne murteknik optræder på vore breddegrader ikke før en gang hen i 1500-tallet, så ældre kan huset ikke være. Et andet karakteristisk træk ved murværket er, at det forneden er muret i bælte vekslende mellem to skifter gule og to skifter røde teglsten. Disse er af stort format, ca. $9 \times 14-15 \times 29$ cm, såkaldte munkesten. Bæltemurværket afløses godt halvvejs oppe på de nuværende vinduer i stueetagen af murværk, som er muret i lutter røde munkesten og fuget med en næsten sort mørtel. Denne murbehandling når op til mellem anden- og tredjesalens vinduer (fig. 4). I bælte-

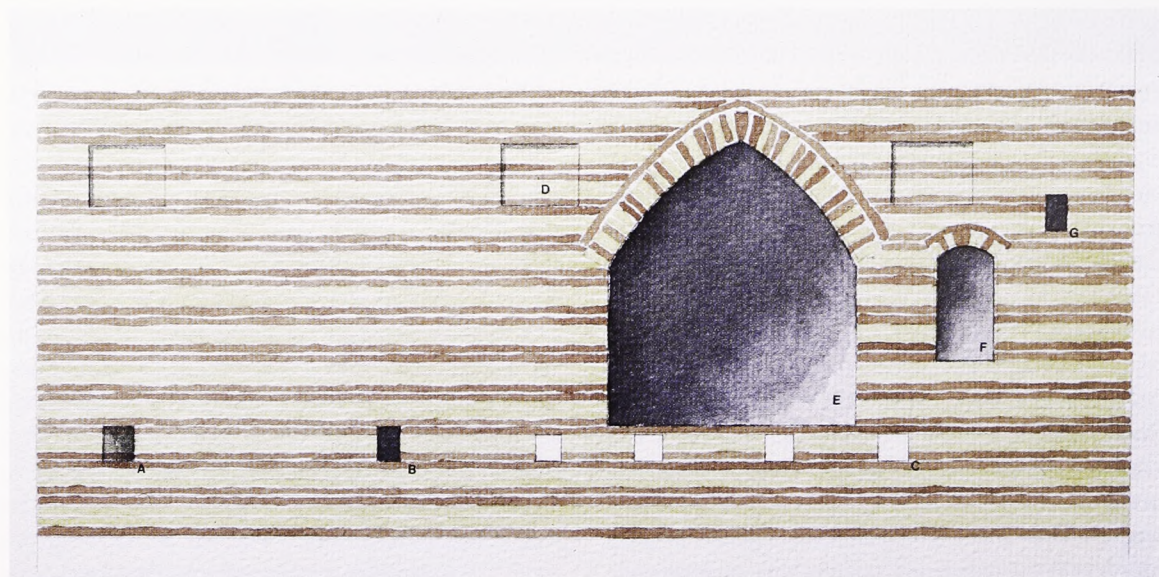
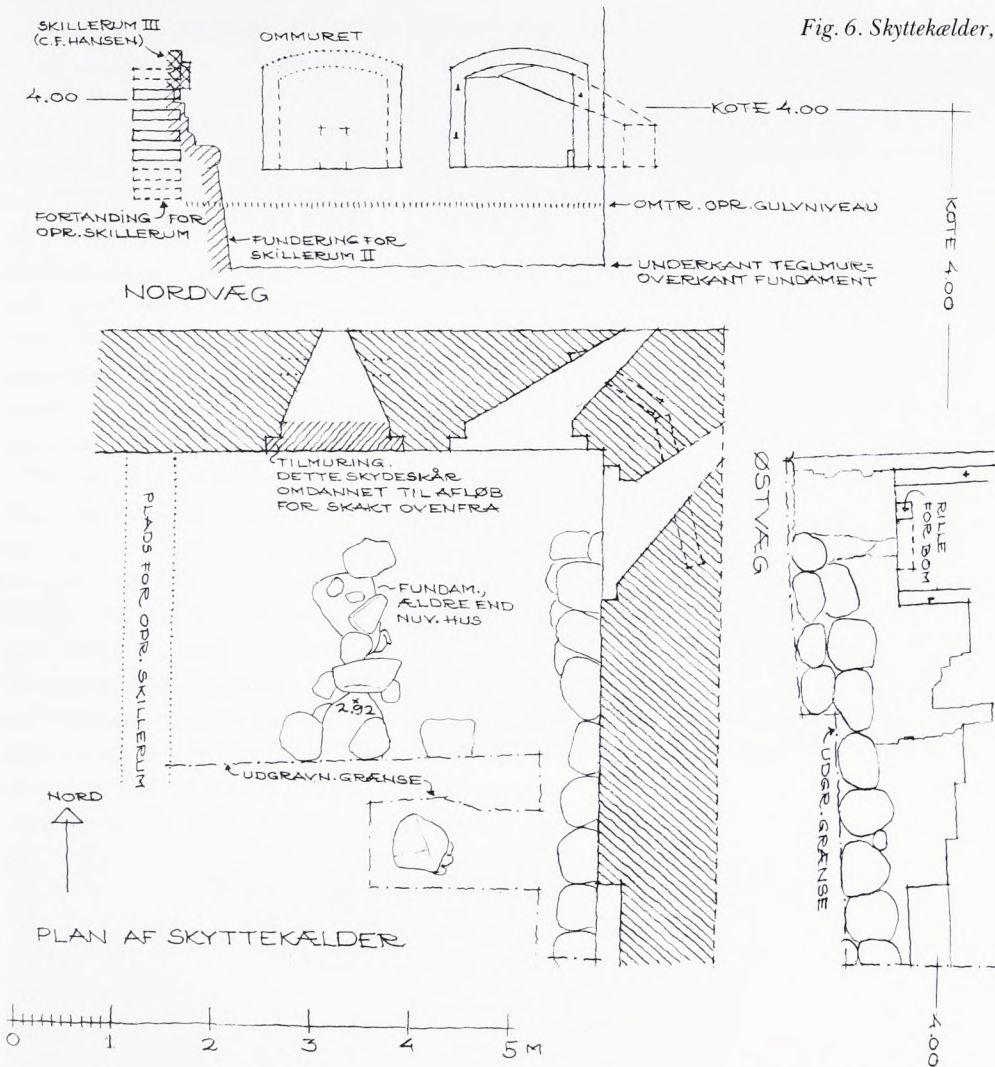

Fig. 5. Rekonstruktion af underetagens murværk fra ca. 1530. Muren har stået på en kæmpestenssokkel, som rejste sig direkte af voldgraven. A: skydeskår. B: skydeskår, senere ændret til udløb. C: bjælkehul fra broen. D: dekorativ niche. E: portåbning. F: vindue. G: skydeskår?

Fig. 6. Skyttekælder, plan og opstalter.

murværket (fig. 5) blev afdækket tre let tilbageiggende felter, et på hver side af den tilmurede portåbning og et nærmere husets nordøsthjørne. Et tilsvarende felt blev sporet på den anden side af hjørnet, på husets østside. Tæt vest for porten fandtes rester af en åbning, måske et vindue, hvoraf dog kun en del af en side og lidt af et fladbuestik er bevaret.

Under den 2,70 m brede, tilmurede portåbning fandtes fire, ligeledes tilmurede huller, ca. 30 × 30 cm, som viste sig at være henvend en halv meter dybe. Der er ingen tvivl om, at disse er bjælkehuller for den bro, som har spændt over voldgraven. I et lavere niveau fandtes mellem porten og nordøsthjørnet endnu to smalle åbninger, der begge videde sig kraftigt ud indefter. I den østlige, som var ført skråt igennem muren, kunne der tæt inden for facaden mere føles end ses

en kanal, ca. 10 × 10 cm, som gik ind i murværket på begge sider af åbningen, lige over dennes bund. Dette viste, at der måtte være tale om et skydeskår, hvori den tværgående kanal var beregnet til et stykke tømmer til anlæg for en såkaldt hagebøsse.

Skydeskår i dette niveau, under nuværende stuegulv, måtte forudsætte tilstedeværelsen af en ukendt kælder, som det blev besluttet at udgrave (fig. 6). Den når fra husets østmur til dets hovedskillerum, en længde af fire meter, bredden kan anslås til tre meter, men nogen fast afgrænsning indefter har ikke efterladt sig spor; måske har der kun være en rå jordvæg. Også afgrænsningen mod vest manglede, men her viste en »fortanding« på indersiden af nordmuren, skjult af fundamentet til det nuværende hovedskillerum, at der har stået en ældre, muret væg på stedet (fig. 7).

Fig. 7. Nordmurens inderside med fortanding for det oprindelige skillerum mellem skyttekælderen og porten. Foran muren tre skifter fra renæssancehusets skillerum på en fundering af teglbrokker og sand; derover det nuværende skillerum.

Fig. 8. Den udgravede skyttekælder. Gulvniveauet har oprindeligt ligget noget højere.

Indefra ses tre store åbninger, der alle har tjent som skydeskår: de to, som kunne ses udvendig, og et i muren mod øst. Skydeskårene er overdækkede med fladbuede hvælv, og bevarede jernbeslag viser, at de har kunnet lukkes med lemme. Noget fast kældergulv fandtes ikke, men iagttagelser i fyldlagene viste, at gulvniveauet kun har ligget 30-40 cm under skydeskårenes bund. Hvis man hertil lægger højden af det stykke tømmer, hagebøssen har hvilet på, giver det nok en meget passende sigtehøjde for en knælende skytte.

Under dette gulvniveau fandtes en samling svære granitsten, som syntes at udgøre en rest af et nord-syd-gående fundament, der må stamme fra en ældre bygning. Som det ses på tegningen, fig. 6, står slottets østmur indtil en meter fra nordøsthjørnet på et fundament af flere lag kampesten. Hjørnet og hele nordmuren er derimod opmuret af tegl fra større dybde. Man fristes til at tro, at den nordlige afslutning af østsidens kampe-

stensfundament markerer en ældre begrænsning af borgbanken, som vort hus er bygget ud over, således at det kunne rejse sig direkte af voldgraven. Formodentlig er disse forhold skyld i de svære revner i den østre mur, som tidligt må have voldt alvorlige problemer for husets stabilitet (fig. 8).

Ved kælderens udgravning blev de tre skydeskår fundet tilmuret indefra, de to østre med tynde halvstensmure, som blev fjernet. Ved det vestre, nærmest porten, blev tilmuringen bibeholdt. Den var solidere, hvilket hænger sammen med, at dette skydeskår, som det også kunne ses udefra, var omdannet til afløb for en indbygget, lodret kanal. Denne ombygning er naturligvis sket i forbindelse med, at kælderen blev opgivet og tilfyldt. Det nederste fyldlag bestod udelukkende af knuste tagsten af den type, som kaldes »munke og nonner«. Dette lag fandtes overalt, hvor der i det nuværende hus bortset fra tårnene blev gravet i dybden, og må repræsentere tagbeklædningen på det hus, som

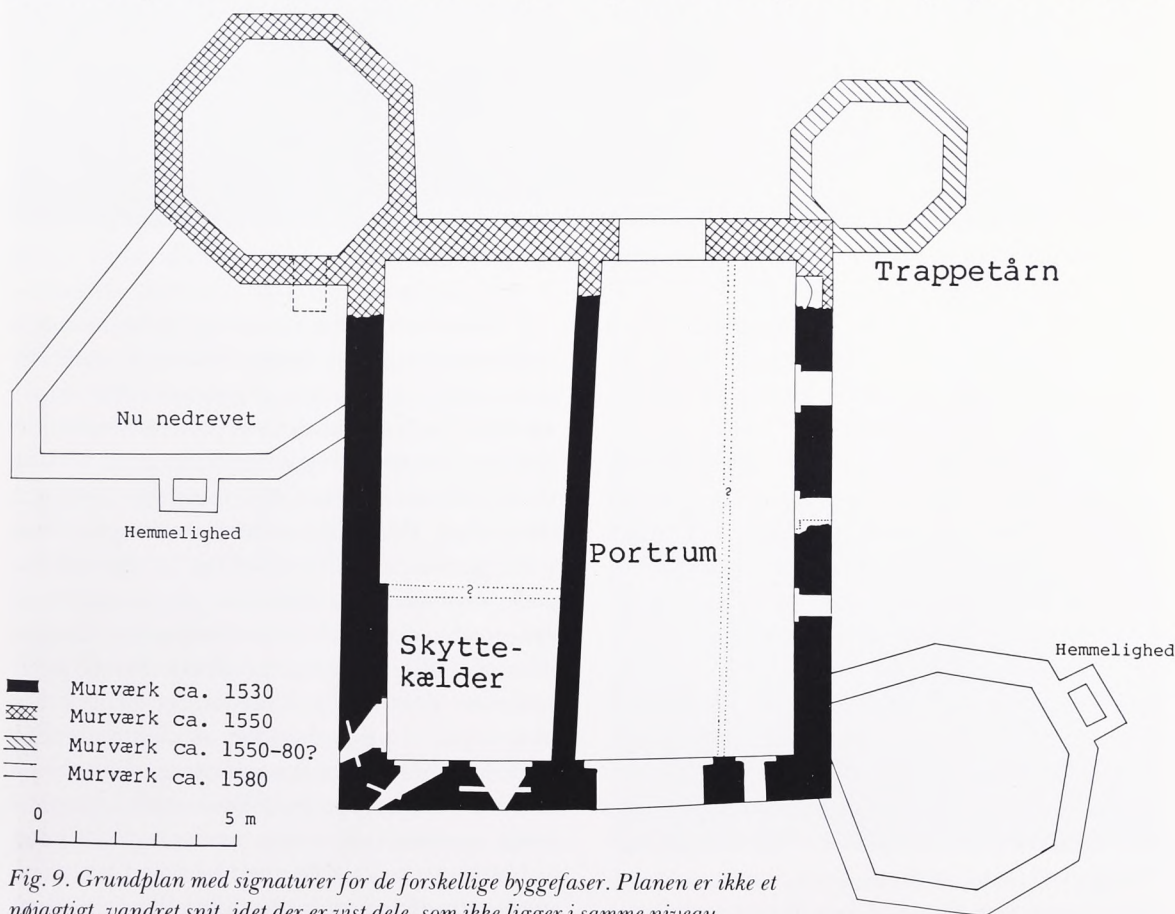

Fig. 9. Grundplan med signaturer for de forskellige byggefaser. Planen er ikke et nøjagtigt, vandret snit, idet der er vist dele, som ikke ligger i samme niveau, f.eks. skyttekælderen, porten og vinduerne. Østsidens vinduer kendes ikke. Bemærk, at nord er nedad på planen.

Fig. 10. Stueetagens oprindelige vestfacade med bælttemurværk og tilmuret vindue.

kælderen tilhørte. At der intetsteds fandtes noget fast gulv under tagstenslaget viser, at dette hus bevidst er blevet delvis nedrevet, efter at gulvene var fjernet.

Det omtalte hus var, som nordmurens yderside viste, opført i et særpræget, rødtgult bælttemurvæk. Dette fandtes også bevaret på et stykke af væggen i det nordvestre tårnrum, hvor det klart viste, at dette tårn er en tilbygning. Desuden sås bælttemurværket på ydersiden af husets egentlige vestmur, som i stueetagen er dækket af en smal halvtagsbygning. I denne mur fandtes tre oprindelige vinduesåbninger (fig. 10). Ca. 1,5 meter fra det sydvestre tårn var bælttemuren afbrudt og, ved en ret sjuksket sammenføjning, fortsat i et murværk af store, røde sten og sorte fuger som det, der fandtes på nordgavlen over bælttemurværket (fig. 11).

I forhold til det rød-gule bælttemurvæk repræsenterer det røde murværk med de sorte fuger en anden byggefase. Det er anvendt til at forhøje det delvis nedbrudte, ældre murværk og forlænge dette mod syd og til at opføre husets sydgavl og det sydøstre tårn, men ikke det mindre, sydvestre tårn, som er en senere tilføjelse (fig. 9). Det sortfugede murværk ses desuden på vestsiden af det nord-syd-gående hovedskillerum. Denne side af skillerummet har vendt imod portrummet (der blev jo konstateret en portåbning også i sydgavlen) og er formodentlig derfor behandlet som ydermur. En række mindre sten i flugt med den søndre portåbnings vestside tolkes som underlag (syld) for et bindingsværksskillerum, hvorved et langt, smalt rum (formodentlig delt i flere mindre) er blevet skilt af fra portrummet.

Hermed er beskrevet de vigtigste af de bygningsarkæologiske iagttagelser, som blev gjort under husets istandsættelse. De vil i det følgende blive forsøgt sat ind i en historisk sammenhæng.

Vi har set, at det nuværende Brundlund Slot indeholder væsentlige partier, tre sider i hele stueetagen, af en befæstet portbygning, som efter murværkets karakter tidligst kan være opført noget ind i 1500-tallet. Ældre bygningsrester findes, men kun i dybere lag. I 1490 var hertugdømmerne blevet delt mellem brødrene kong Hans og hertug Frederik. Aabenraa hørte til den kongelige del og overgik ved kong Hans' død i 1513 til hans søn Christian II. 1523 sluttede hertugen sig til sin kongelige nevøs fjender og lod sine tropper marchere ind i kongeriget efter først at have sikret sig den kongelige del af Sønderjylland. Den 22. marts 1523 plyndrede hertugens lübske ryttere Aabenraa, ifølge krønikeskriveren Claus Møller fordi byens borgere havde nægtet at udlevere det særlig velsmagende Aabenraa-øl, som kaldtes Kükelhaen!

Fra samme år foreligger et kortfattet inventarium optaget i anledning af, at hertugens lensmand Benedict Pogwisch overtog Brundlund. Heri omtales bl.a. et porthus udstyret med køkken og sengesteder. Hvis dette skulle være identisk med vort bæltemurede, befæstede porthus, ville der være tale om et usædvanlig tidligt eksempel på den nye murt teknik med krydsforbandt, og i så fald måtte huset derfor have været ganske nyopført. Imidlertid er der intet, som tyder på, at Christian II i sin 10-årige regeringstid har arbejdet på at befæste sine sønderjyske besiddelser. Langt mere sandsynligt er det, at Brundlunds forsvar er blevet moderniseret efter ordre fra Frederik I, som i de første år efter sin tronbestigelse 1523 måtte leve i bestandig frygt for sin landflygtige nevø, Christian II, som i sin svoger kejser Karl V havde en mægtig forbundsfælle. Noget tyder på, at den tidligere hertug, nu kong Frederik I, til de omfattende fæstningsarbejder, han af den grund lod foretage, bl.a. på Gottorp, Tønderhus og Sønderborg Slot, har anvendt nederlandske bygningskyndige, og det kan være disse, som har introduceret den ny mur-

teknik på dansk grund. En datering af Brundlunds befæstede porthus til 1525-30 må derfor have sandsynligheden for sig.

Sammenlignet med de nævnte store borganlæg var det nye Brundlund naturligvis kun et beskedent forsvarsværk, men man skal nok ikke undervurdere dets styrke. Som de fundne skydeskår viser, var forsvaret bl.a. lagt an på brugen af hagebøssen, som på den tid havde nået en udvikling, der – i forbindelse med datidens krudt – gjorde den til et effektivt, lettere fjernvåben. Navnet hentyder til, at bøssen, der var for tung til at håndtere uden anlæg, yderst på pibens underside er forsynet med en hage, som hægtes over anlægget for at hindre tilbageslag ved bøsSENS affyring. Brundlunds forsvar har naturligvis ikke været begrænset til porthuset, men har om nødvendigt kunnet føres fra hele borgbanken. Denne må derfor langs indersiden af voldgraven have været forsynet med et værn, men om dette har bestået af en tømret palisade, en mur, en vold eller en kombination af disse, vil kun fremtidige arkæologiske undersøgelser muligvis kunne afgøre. I denne omgang har der ikke været foretaget udgravning uden for bygningens umiddelbare omgivelser.

Fig. 11. Sammenføjnngen mellem vestfacadens bæltemurværk, ca. 1530, og murværk med sorte fuger, ca. 1550.

Fig. 12. Slottet set fra nord, hen over mølledammen; til venstre vandmøllen. Lavt i møllens mur, delvis skjult af en gelænderstolpe på broen, ses et skydeskår.

Men der har også kunnet føres et frem-skudt forsvar. Den dæmning, som følger ydersiden af voldgraven, vider sig nord for slottet ud til en hel lille plads og står her i forbindelse med en anden dæmning, som opstemmer åløbet til en mølledam. Det er sandsynligt, at en middelalderlig vandborg som Brundlund fra begyndelsen har været forbundet med et mølleanlæg. Den nuværende, maleriske møllebygning er opført af munkesten i krydsforbandt og er rimeligvis samtidig med den befæstede portbygning. Herpå tyder ikke mindst de skydeskår, som blev opdaget ved arkitekt Rolf Graaes restaurering af møllen i 1963-64, og som er af samme art som dem i slottet. To af møllens

skydeskår er rettet mod nordvest, hen mod mølledæmningen, et i møllebygningens sydøsthjørne (nu dækket af en yngre tilbygning) er rettet mod dette verdenshjørne (fig. 12).

Et sådant fremskudt portforsvar, en barbican, kombineret med en mølle er et særsyn, ikke blot hos os, men også i europæisk sammenhæng. Anlægget giver grundlag for strategiske overvejelser: tilsammen dækker to af skydeskårene i slottets skyttekælder og møllens ene skydeskår et parti af den ydre dæmning nordøst for slottet (fig. 13). Det tyder på, at adgangen til slottet har været fra denne side, dvs. sydfra, ad dæmningen øst for voldgraven. Derfor taler også, at netop den østre grav er særlig bred, helt op til ca. 55

meter. En angriber har således skullet tilbagelægge henved et par hundrede meter under beskydning fra venstre side, før han nåede frem til slottets port. Johannes Mejers Aabenraakort kan godt give en idé om den oprindelige vejforbindelse til slottet, hvis man ser bort fra den direkte vej nordfra (i forlængelse af den nuværende Slotsgade), som nok er af yngre dato. Mølledæmningen betød vel en risiko for ubudne gæster, hvilket kan forklare de skydeskår, som fra møllen peger nordpå.

Som det fremgår, er det hus, vi hidtil har beskæftiget os med, fragmentarisk bevaret, og vi kan strengt taget ikke vide noget om dets øvrige funktioner, ud over den forsvarsmæssige. Brundlunds videre bygningshistorie sandsynliggør imidlertid, at vort befæstede porthus samtidig har rummet slottets fornemste beboelse og altså udgjort selve slottets hovedbygning. En sådan ejendommelig bygningstype kendes fra i hvert fald et par næsten samtidige, hjemlige eksempler: det svært befæstede *Hald* (fig. 14), opført omkring 1529 af den sidste katolske Viborgbisp

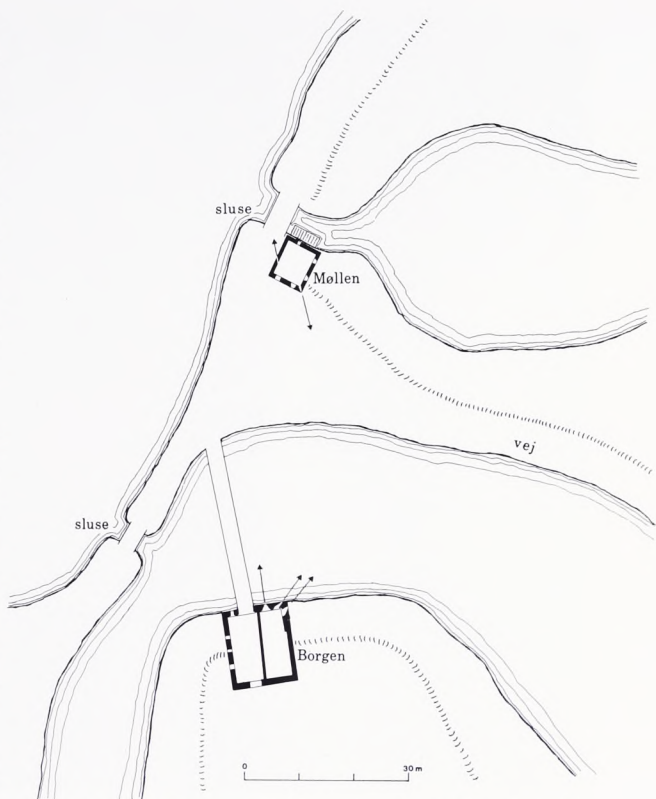

Fig. 13. Stratisk oversigtsplan med angivelse af skudretningerne fra slottet og vandmøllen.

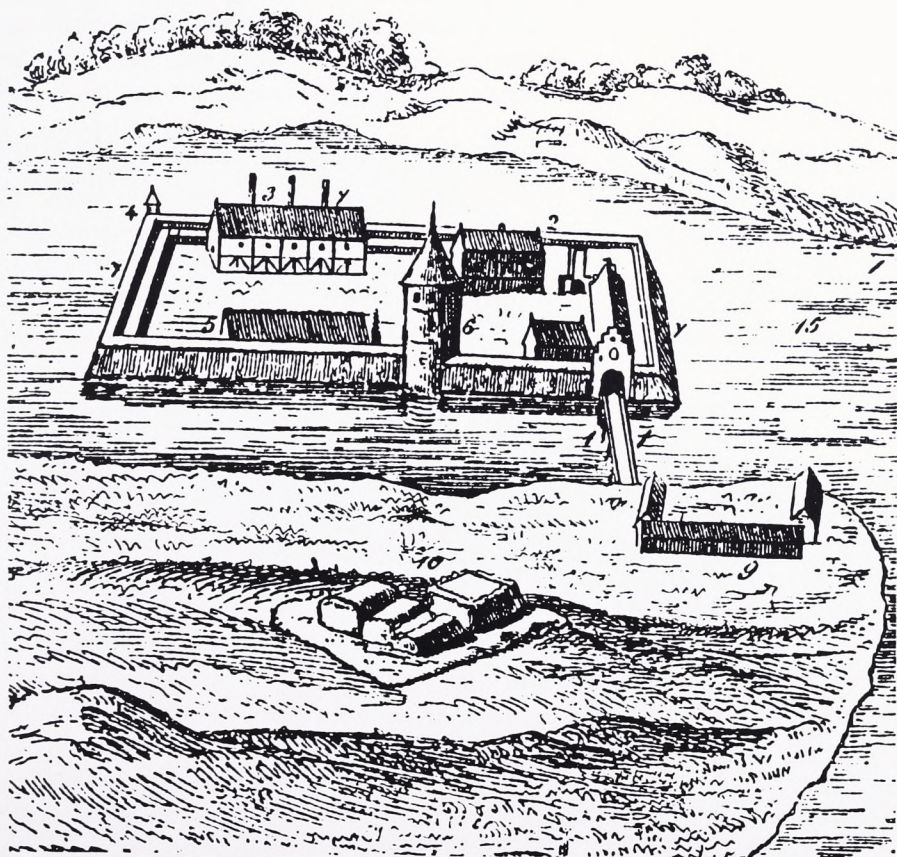

Fig. 14. Biskop Jørgen Friis' Hald, opført ca. 1529. Fra Resens Atlas, 1677.

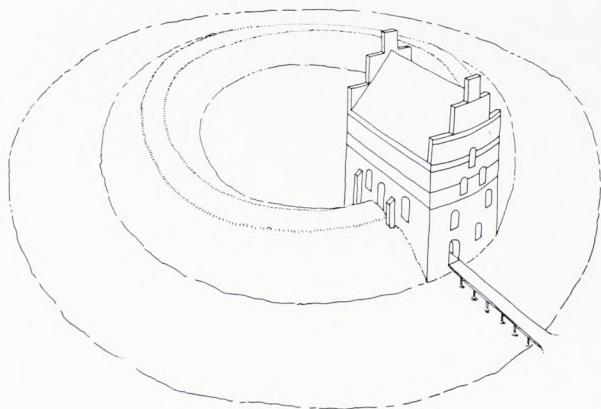
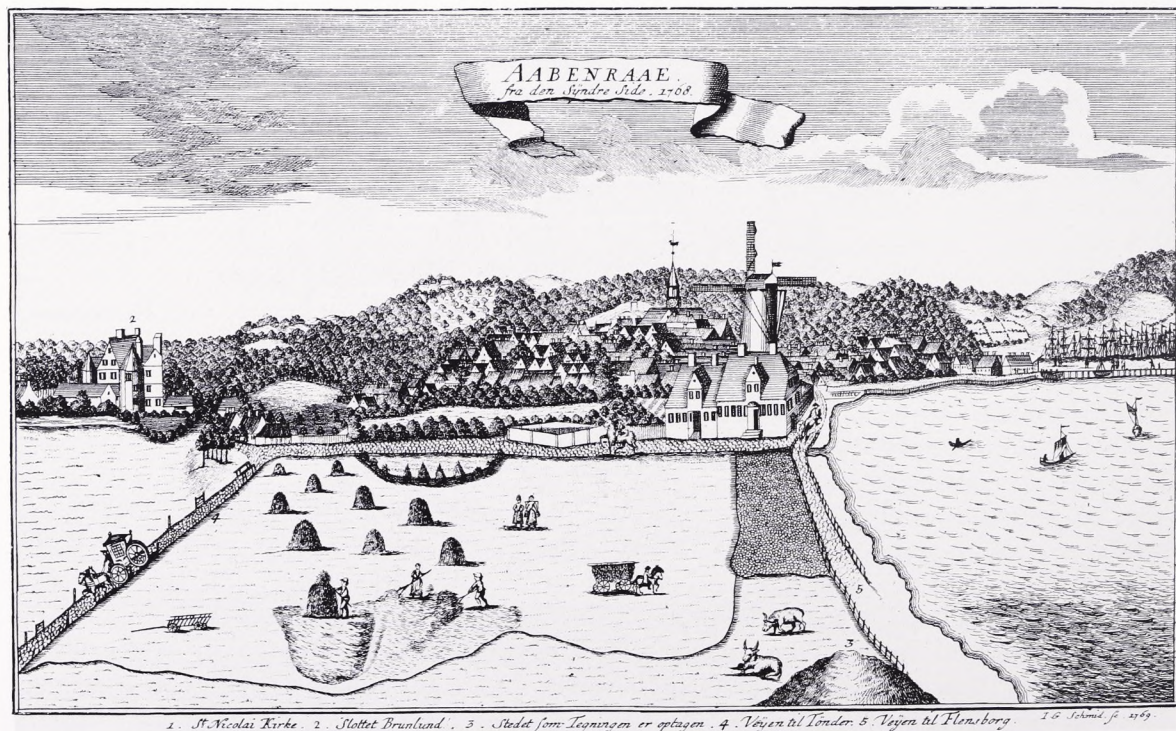

Fig. 15. Eske Billes Mogenstrup, opført ca. 1540.

Jørgen Friis, og rigshovmester Eske Billes forfinede *Mogenstrup* («Månstorps Gavlar») i Skåne fra omkring 1540 (fig. 15). Til denne type hører Brundlund også i slottets næste byggefase.

I Brundlunds mure kan, som vi har set, spores en meget gennemgribende ombygning: det befæstede porthus' sydmur og hovedskillerum blev nedrevet til grunden, de andre tre ydermure til 1. stokværks højde, og skydeskårene tilmuredes, idet et af dem kom til at fungere som afløb for et køkken, der blev anlagt oven på den tilfyldte skytekælder. Årsagen til disse drastiske ændringer kendes ikke, men der er grund til at gætte på,

at stabiliseringsproblemer på grund af utilstrækkelig fundering har været medvirkende. Kan den totale nedbrydning af sydmuren tyde på, at huset her har sluttet sig til en ældre bygning, som er fjernet ved samme lejlighed? Ejendommeligt nok blev det nye murværk udført med sorte fuger mellem de røde sten. Man kan næsten ikke forestille sig andet end, at der er blevet forsøgt en vis harmonisering med det ældre, spraglede murværk, vel snarest ved, at dettes fuger er blevet malet sorte; men der er ikke påvist spor af en sådan behandling. Den nye sydmur blev forsynet med en portåbning, som viser, at huset stadig fungerede som portbygning. På husets sydøstre hjørne opførtes et ottekantet tårn over en hvælvet kælder. Intet tyder på, at tårnet har haft nogen forsvarsmæssig betydning, og i det hele taget ser det ud til, at man med opgivelsen af skytekælderens ikke længere har lagt synderlig vægt på husets forsvar. Dette skal måske ses i lyset af freden i Speyr 1544, da det spændte forhold til kejser Karl endelig blev bragt til ophør. I hvert fald skal den radikale ombygning nok dateres til omkring midten af 1500-tallet for at få en rimelig tidsmæssig placering i forhold til de efterfølgende, bedre dokumenterede byggearbejder.

1. St. Nicolai Kirke. 2. Slottet Brundlund. 3. Stedet som Lejningen er opløst. 4. Vegen til Tønder. 5. Vegen til Flensborg. 1:10 Schmidt p. 2149

Fig. 16. Den oprindelig vinduesløse kælder under det nordvestre tårn fra ca. 1580 blev længe anvendt som fængsel. Her har en delinkvent indridset et skib i kælderens kalkede væg.

I 1564 blev hertug Adolf trolovet med en datter af landgreve Filip af Hessen. I ægteskabstraktaten bestemtes bl.a., at Brundlund Slot med indtægterne af Aabenraa amt til sin tid skulle tilfalde hertuginde som enkesæde. I den anledning blev to adelige herrer fra det landgrevelige hof sendt til Aabenraa for at tage herlighederne i øjesyn. I deres rapport omtales slottets avlsgård med besætning og dertil forellerne i møllebækken positivt; men selve slottet imponerer ikke gesandtskabet. Det har tre stokværk (Wanderungen), og ganske vist rummer det første en sal med 20 (!) borde, men de hertugelige gemakker er for få og trange. En tilbygning vil derfor være nødvendig.

Hertuginde Christine valgte ikke, efter Adolfs død 1586, Brundlund til enkesæde, men det er måske alligevel den omtalte synsforretning, som, om end med nogen forsinkelse, har foranlediget de byggearbejder, der omtales i organist Claus Møllers bykrønike. Det hedder heri, at mens Hans Petersen var amtsskriver (1576-90) »er den nordvestre karnap eller rundel og hans fyrstelige nådes sovekammer på østsiden af slottet blevet opført«. Den første er det store, uregelmæssigt

ottekantede, nordvestre tårn, opført over en hvælvet kælder (fig. 16). Tilbygningen mod øst, som ikke længere eksisterer, var af en højst ejendommelig form (fig. 9). Formodentlig fra samme tid eller måske snarere lidt før er det slankere trappetårn på husets sydvesthjørne. Fra dette var der ad en stolpebåret svalegang adgang til slottets førstesal. Dette arrangement synes dårligt foreneligt med portgennemkørslen i underetagen, så det er formentlig på denne tid, at porten til mures, og broen over voldgraven flyttes østpå.

Da Laurids Thura afbildede Brundlund i »Den Danske Vitruvius« (1749), stod slottet endnu stort set i den skikkelse, det havde fået under de store om- og tilbygninger op til omkring år 1600 (fig. 17). I stueetagen var bl.a. køkkenet med to store ildsteder og adgang til en platform, hvorfra der ved hjælp af en pumpe kunne hentes vand fra voldgraven. I underetagen af det sydøstre tårn var amtsstuen, med direkte adgang udefra. Første stokværks oprindelige, store sal var på dette tidspunkt blevet delt op i et antal mindre rum. Man mærker sig denne etages pyntelige hængekarnap mod voldgraven. Facaderne

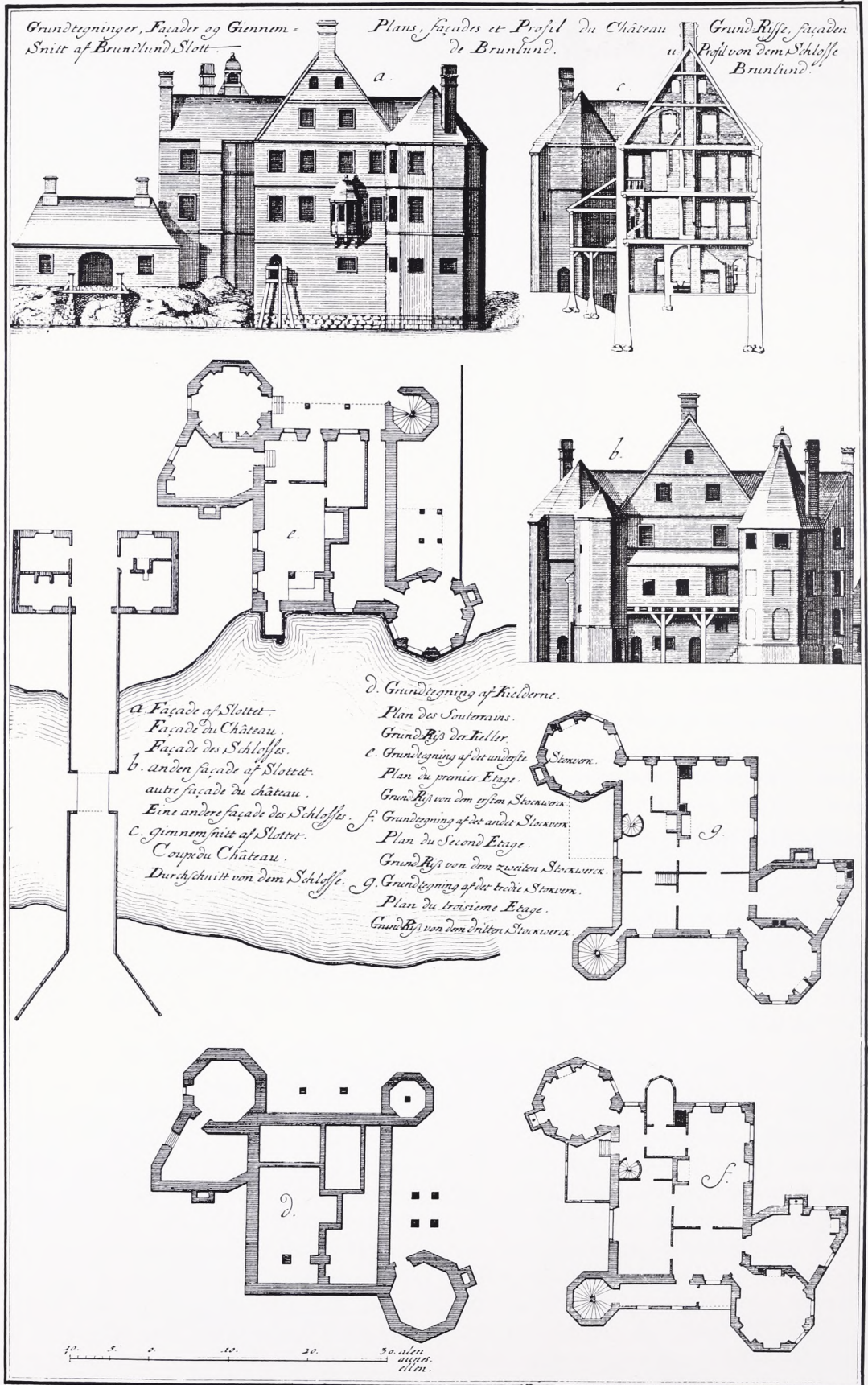
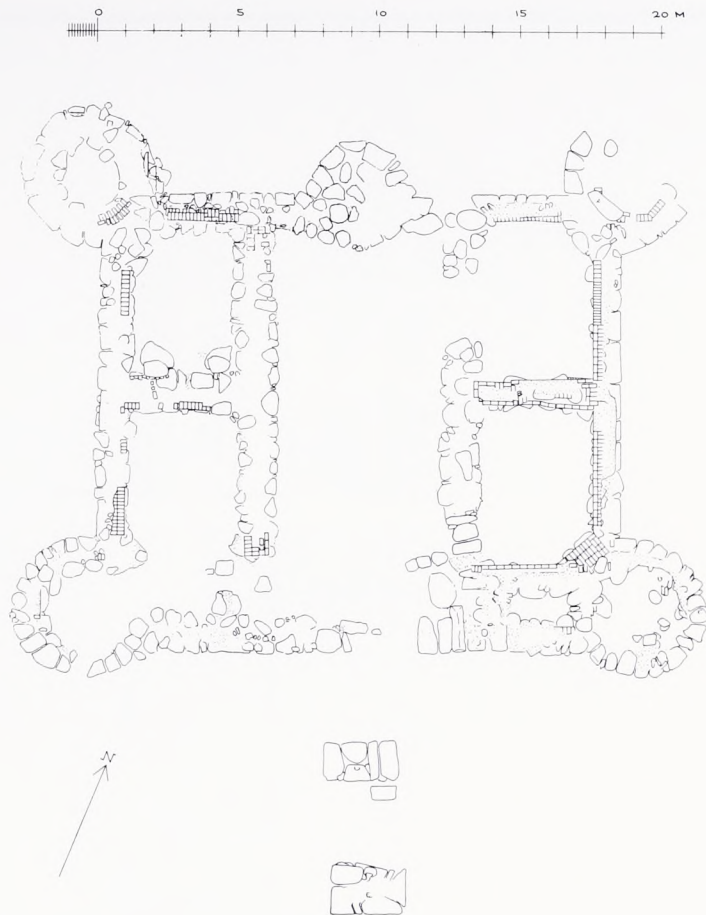

Fig. 17. Brunlund, gengivet i Laurids Thuras Den Danske Vitruvius (1746-49).

Fig. 18. Grundplan af jagtslottet Grøngård ved Tønder, opført af hertug Hans den Ældre omkring 1570. Ruinen udgravet af Nationalmuseet 1952-60.

var opdelt med vandrette bånd, som har vist sig at have bestået af diagonalt lagte mursten, såkaldte tandskifter (fig. 4).

Arkitektonisk har Brundlund sluttet sig til en italiensk-fransk bygningstype, hvis kendetegn er den kompakte plan kombineret med hjørnetårne. På vore breddegrader vandt typen ikke mindst yndest hos de byggeglade sønderjyske hertuger. Det smukkeste eksempel herpå er jagtslottet *Grøngård* ved Tønder (fig. 18), opført for hertug Hans den Ældre omkring 1570 formodentlig af den betydelige arkitekt Hercules von Oberberg, som fra 1559 til sin død 1602 var bosat i Haderslev. En mester Hercules optræder en enkelt gang i regnskaber vedrørende Brundlund, dog ikke før 1597, hvilket naturligvis ikke udelukker, at han kan have medvirket tidligere. Fra 1602 ledes arbejdet af bygmesteren Peter de Castella, men inden da må slottet have fået sin karakteristiske hovedform.

I året 1803 anmodede det kongelige rente-

kammer den daværende landbygmester i Holsten C. F. Hansen om at besigtige Brundlund og stille forslag om, hvad der burde foretages med slottet. Anledningen var dettes faretruende tilstand trods foregående års omfattende reparationsarbejder. For den store arkitekt var det en beskeden opgave: blandt andre arbejder stod han på det tidspunkt midt i projekteringen af det slot, som skulle efterfølge det nedbrændte Christiansborg i København. I modsætning til flere forgængere i embedet foreslog Hansen, at man, i stedet for total nedrivning af Brundlund, delvis skulle udnytte de gamle mure og bibeholde husets »gotiske form, som passer så smukt ind i den romantiske og skønne egn«. Endnu på denne tid må man forestille sig slottet knejse ensomt over de lave enge omkransede af skovklædte bakkedrag og med fjorden lige uden for vinduerne.

C. F. Hansen har set mulighederne i Brundlunds fortættede bygningskrop, som han opfattede som gotisk – hvorved han

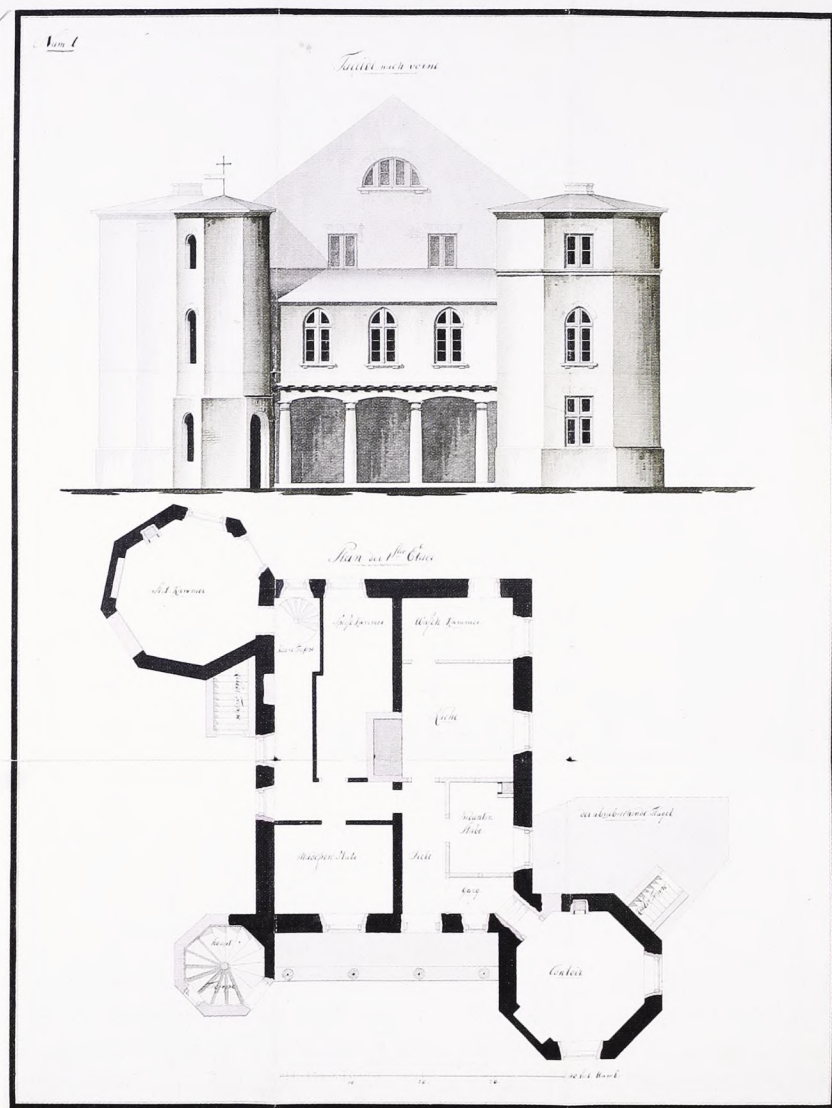

Fig. 19. C. F. Hansens projekt fra 1804 til Brundlunds ombygning; stueplan og sydfacade. De partier, som ombygges, er vist med rødt.

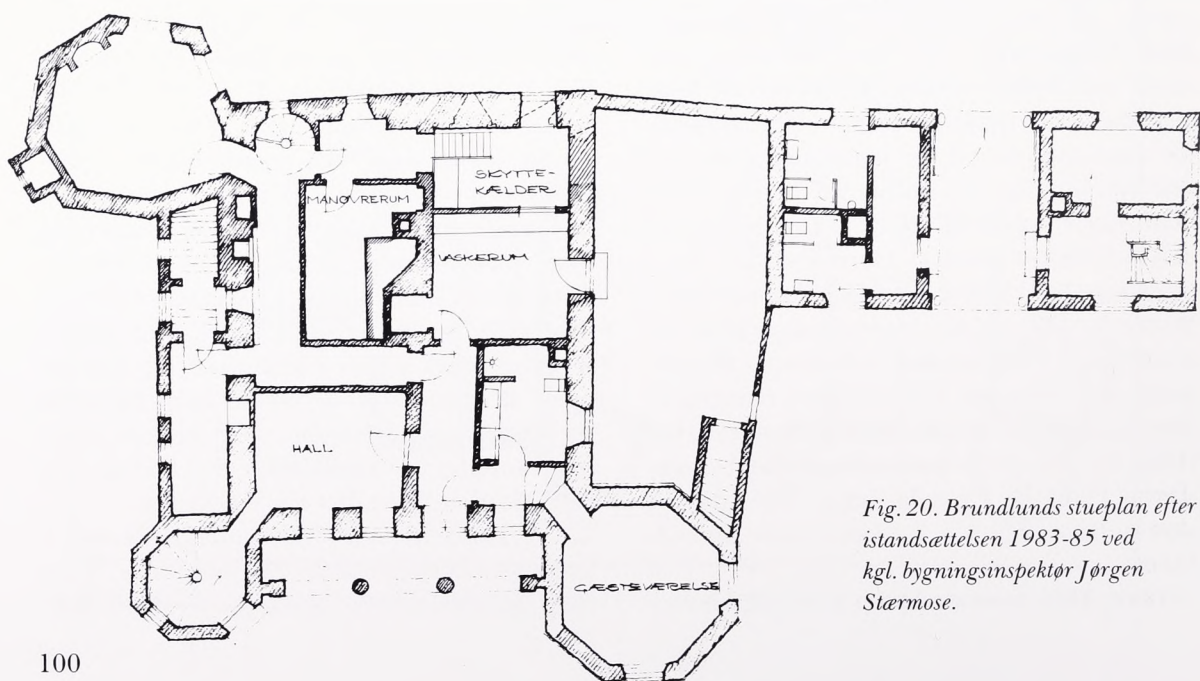
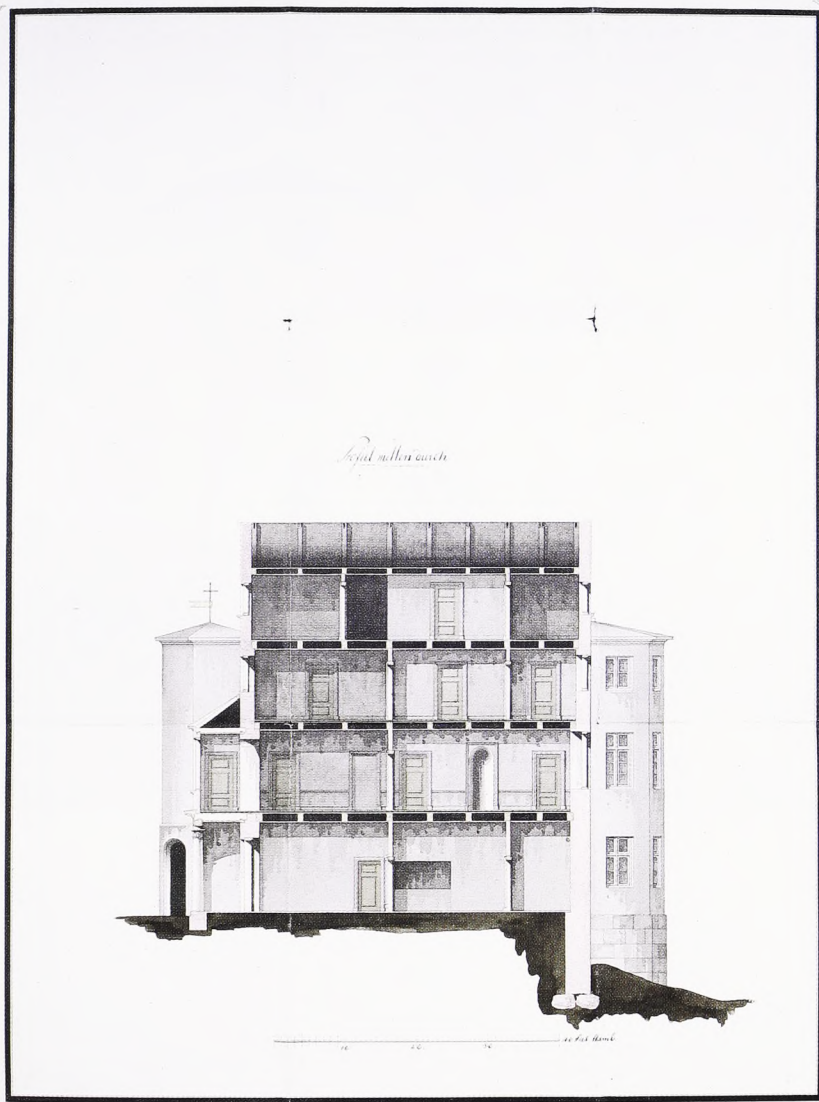

Fig. 20. Brundlunds stueplan efter istandsættelsen 1983-85 ved kgl. bygningsinspektør Jørgen Størmerose.

Fig. 21. C. F. Hansens projekt;
snit nord-syd, set mod vest.

mente middelalderlig – og som ikke stødte an mod hans arkitektoniske idealer, når facadernes vandrette bånd og de stejle tage blev fjernet. Sydgavlens stolpebårne svalegang mellem tårnene har næsten lagt op til et af hans yndlingsmotiver: loggiaen. Husets »gotiske form« må have inspireret ham til i sydgavlen at anvende spidsbuede vinduer, vistnok et enestående tilfælde i C. F. Hansens produktion (fig. 19 og 21). Husets indre blev totalt fornyet, både skillerum og etageadskillelser, foruden taget. Arbejdet stod på i to år, 1805-07, og blev meget vanskeligt; f.eks. fremgår det af regnskaberne, at der blev lagt nyt fundament under trappetårnet og de nederste 4,5 meter af dets murværk fornyet stykke for stykke, mens tårnets øvre del var

understøttet med tømmer. I dag ved vi, at væsentlige dele, både af Frederik I's befæstede porthus og af renæssanceslottet, som Laurids Thura beskrev, trods alt kan findes under facadernes pudslag.

Ved den nu afsluttede istandsættelse og restaurering har man atter måttet bøde på den gamle misere: svigtende fundamenter. I stueetagen er foretaget en gennembrydning til trappetårnet for at skabe forbindelse til hall'en, men det er også det eneste større indgreb i gammelt murværk (fig. 20). I det ydre har man rådet bod på en række uheldige ændringer og tilføjelser fra nyere tid, især i sydgavlen, idet man har taget udgangspunkt i C. F. Hansens slot, dog uden at der er tale om en egentlig tilbageføring (fig. 22). Nordgav-

Fig. 22. Brundlund set fra syd, april 1985.

Fig. 23. Brundlund set fra nord, april 1985.

len er behandlet lidt mere arkæologisk. Her kan man, uden at det forstyrrer helheden, aflæse væsentlige træk af slottets 550-årige historie (fig. 23). Hvis vi, for at slutte hvor vi begyndte, atter vender os til Den Danske Vitruvius, må vi for en gangs skyld tage afstand fra den ellers så troværdige Thura, når han erklærer: »Man finder ved Stedet intet synderligt eller mærkværdigt«.

Note

Den stedvis afvigende fremstilling, især af Brundlunds tidligste bygningshistorie, i henholdsvis Otto Madsens grundige monografi og nærværende artikel skyldes, at det først er i forbindelse med den nu foretagne standsættelse, at der har været lejlighed til at foretage en egentlig bygningsarkæologisk undersøgelse.

Denne er foretaget af artiklens forfatter med bistand af Niels Junggreen Have, Torben Malm og Ulla Moulvad og i samarbejde med de for bygningsarbejderne ansvarlige: arkitekt Holger Garnak fra Kgl. bygningsinspektør Jørgen Stærmoses tegnestue og ingeniør Erik Lindegaard fra ingeniørfirmaet Crone & Koch samt med slottets beboer, stiftamtmand Ole Perch Nielsen.

Forfatteren takker dr. phil. Otto Norn for drøftelser om Brundlund Slots arkitekturhistoriske forudsætninger.

LITTERATURLISTE

- Otto Madsen: Brundlund Slot. Aabenraa 1970.
- Otto Norn: Østerholm Slotsruin paa Als. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1956, s. 103-114.
- Hans Stiesdal: Grøngaard. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1956, s. 115-127.
- Johannes Hertz: Some Early 16th Century Fortifications in Denmark, Chateau Gaillard XII. Caen 1985.

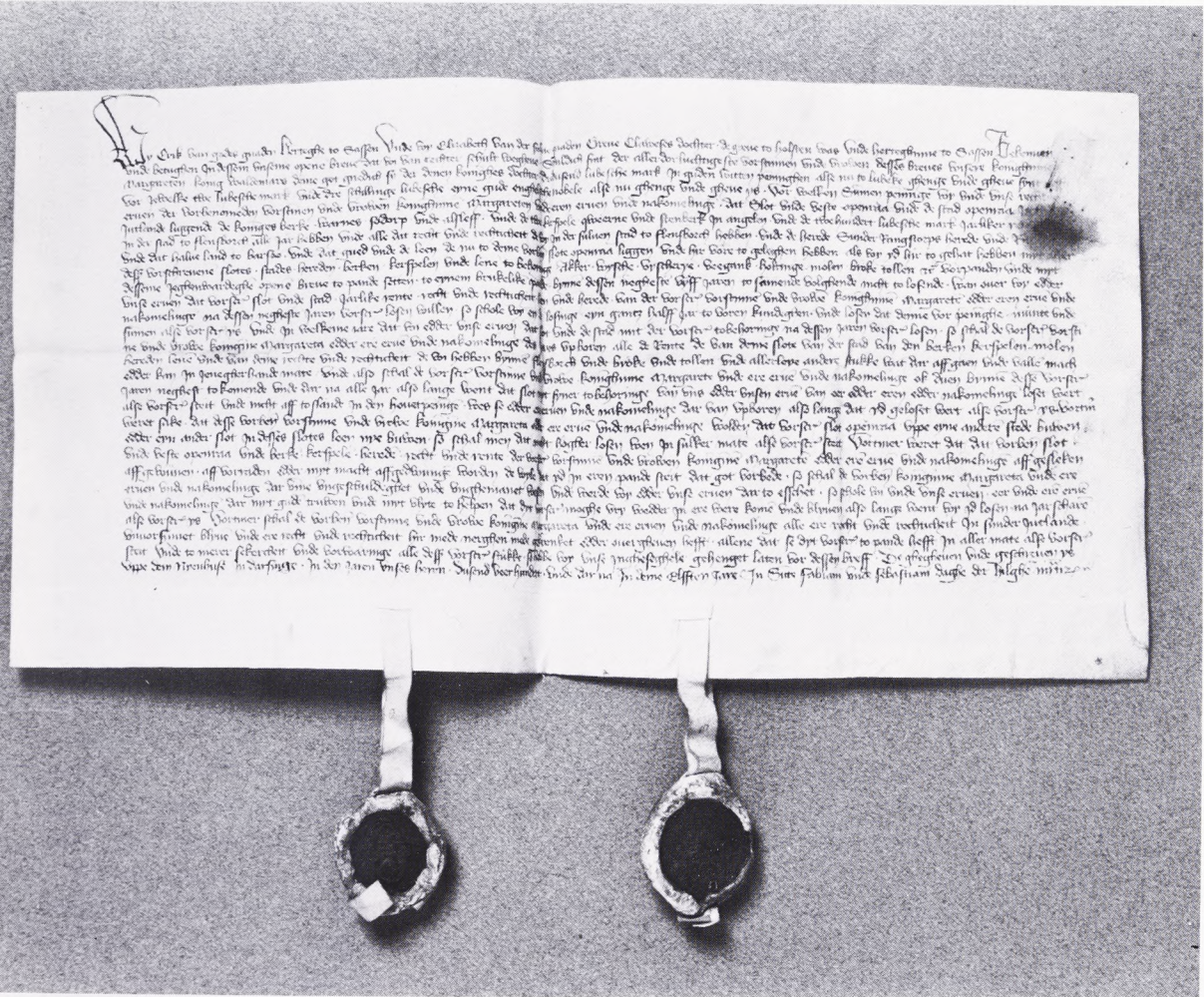

Fig. 24. Brundlund Slots »dåbsattest«: pantebrev, dateret den 20. januar 1411, nu i Rigsarkivet. Der læses bl.a. »Desuden bestemmes det, at hvis forannævnte fyrstinde og sande dronning eller hendes arvinger og efterkommere vil bygge det omtalte slot Openraa på et andet sted eller bygge et nyt slot i dettes sted, så skal det ikke indløses højere (d.v.s. indløsningssummen for pantet ikke forhøjes mere) end således som det står foreskrevet«. Dokumentet bærer hertug Erik af Sachsens segl og hertuginde Elisabeths segl med det holstenske nældeblad. Et modsvarende dokument bærer Erik af Pommerns unionssegl med de tre kroner og dronning Margrethes ringsegl med et barnehoved.

Et spørgsmål om indgange

Af CARSTEN U. LARSEN

Fig. 1. Den manuelle sognebeskrivelse (bagest) og topografisk arkiv (t.h.), som de fremstår i 1. Afdelings (Danmarks Oldtid) arkivrum. (P. Poulsen fot.).

Bag en hvilken som helst af Nationalmuseets udgravninger og udstillinger, bag alle kulturhistoriske publikationer, ja faktisk bag alle større tiltag inden for museumsverdenen ligger timevis af arbejde i arkiverne.

Arkiverne er museumsfolkets hellige haller. Vi tilbringer ofte hele dage i arkiverne på jagt efter viden, som kan sammenstykket til yderligere information om vor kulturhistorie.

Uden arkiverne var Nationalmuseet en tom skal. Men med de registreringer, som kolleger har nedtegnet i snart 180 år, er Nati-

onalmuseet et museum, som ikke blot indtager pladsen som nestor i Danmark, men som også nyder et flot internationalt ry.

Men sammen med udgravningsmetoder, udstillingsformer, bogudgivelser og meget andet må også arkiverne følge med tiden. Og tidens krav til arkiverne er samlet i én sætning i overskriften.

For at forstå, hvad der i denne forbindelse menes med indgange, kan læseren f.eks. forestille sig et arkivskab, som vi kender dem fra skoler og kontorer. Der kan være tale om et stålskab med et antal skuffer, som kan

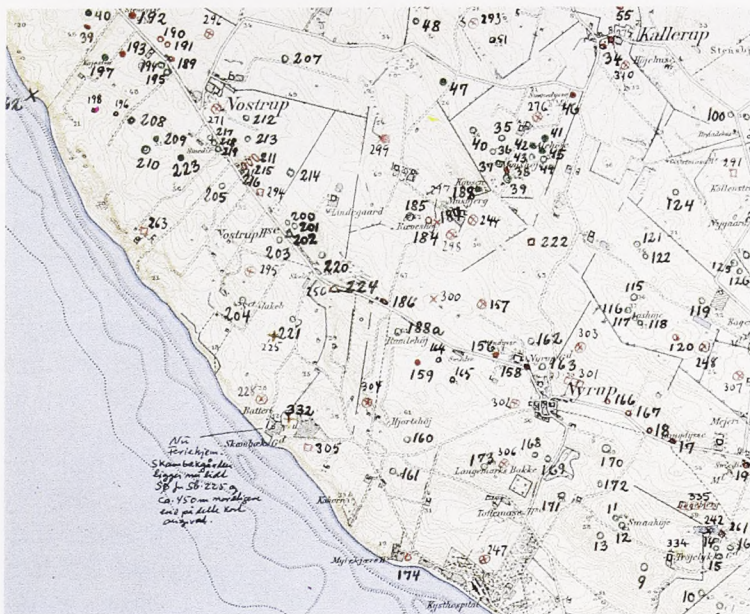
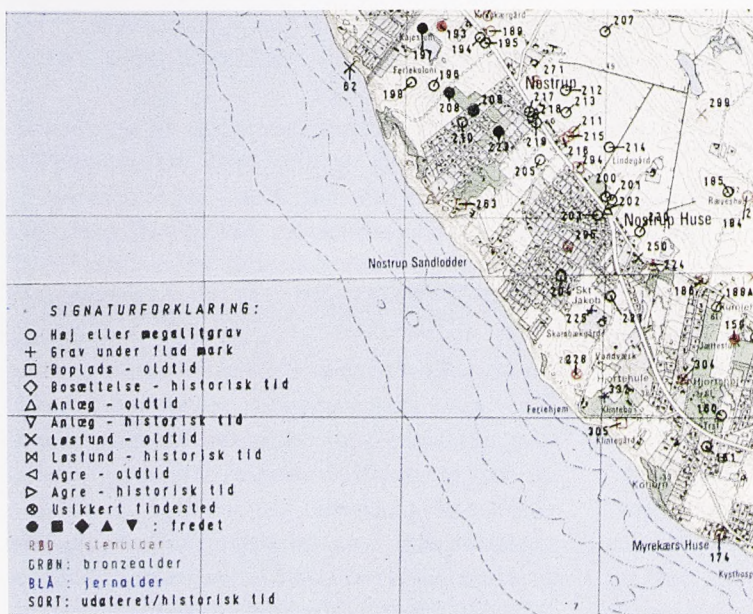

Fig. 2. Øverst målebordsblad med manuelt indtegnede sb-numre. Ved reproduktion måtte man fotokopiere, og hvis man ville have farverne med, måtte man overføre sb-numrene i hånden til et andet kort. Nederst det nye 4 cm kort, som nu fremstilles automatisk på grundlag af den elektroniske sb. (Nationalmuseet 1. Afd.).

trækkes ud, og som indeholder papirer, som måske er alfabetisk ordnet. På hver skuffe kan der stå en lille information om, hvad lige netop denne skuffe indeholder. F.eks. »A-F« eller »G-M«, og man kan heraf udlede, at indgangen til arkivet nok er alfabetisk.

Der findes på Nationalmuseet mange af den slags arkiver, men et af dem er for arkæologien vigtigere end alle andre, nemlig sognebeskrivelsen. Sognebeskrivelsen er faktisk så vigtig, at man allerede for flere år siden valgte, at netop dette arkiv først af alle skulle omlægges til EDB.

Nedenfor fortælles om, hvordan sognebeskrivelsen, som det første af mange, er blevet ændret fra et manuelt arkiv til et elektronisk register, og om hvordan de mange nye indgange har gjort søgninger i sognebeskrivelsen lettere og hurtigere.

Den manuelle sognebeskrivelse

Til at starte med er der nok brug for at få at vide, hvad sognebeskrivelsen egentlig er for noget.

Det hele startede for alvor, da direktøren for de antikvariske mindesmærker (J. J. A.

Worsaae) i 1873 startede et ti-årigt projekt, hvor man, for at få et konkret overblik over fortidsminderne og deres udseende, systematisk skulle gennemrejse Danmarks herreder.

Bortset fra, at projektet først blev afsluttet 1932, må forehavendet betegnes som en succes. Alle erkendte fortidsminder blev afsat på kort, og der blev oprettet et arkiv med oplysninger om fortidsminderne.

Arkivet blev, og er stadig, indrettet som en beskrivelse over, hvad der findes af fortidsminder inden for hvert sogn i Danmark. Sogne er administrative dele af herreder, som igen er administrative dele af amter. På dette grundlag er der dannet en nummerkode på 6 tal, hvor de to første tal angiver, hvilket amt-nummer i Danmark der er tale om. De næste to tal, hvilket herred-nummer i amtet, og sluttelig to tal for sognenummeret i herredet. 010101 er således første amt, første herred, første sogn og disse nummerkoder kaldes stednumre. Stednummereringen er hovedindgangen til sognebeskrivelsen.

Det første fortidsminde, som berejseren besigtigede inden for et sogn, fik nummer 1. Og så fremdeles med nummer 2, 3 ..., indtil alle fortidsminder inden for sognet var nummereret, afsat på kort og beskrevet. Det var derfor nærliggende at kalde arkivet for »sognebeskrivelses-arkivet«, »sognebeskrivelsen« eller forkortelsen »sb«, hvilket er et kæle navn, som alle arkæologer jævnlig bruger.

Hvis man skal finde oplysninger om et fortidsminde i sb, forudsættes det altså, at man ved, hvilket stednummer der er tale om, og hvilket nummer fortidsmindet har inden for sognet. Denne indgang må i de fleste tilfælde siges at være uhensigtsmæssig. Kun ved at læse sb igennem fra ende til anden kan man få noget at vide om f.eks. alle landets jættestuer. Man skal også igennem alle ca. 120.000 fortidsminder, hvis man søger efter anlæg fra en bestemt tid, f.eks. romersk jernalder. Og det hjælper ikke noget at stå foran arkivet med kun den ene oplysning, at højnen hed noget med »Tjørne ...«

Teksten om fortidsminderne i sb omhandler deres udseende og giver forskellige informationer, som spænder fra sikre oplysninger om fundne genstande i forbindelse med for-

tidsminderne til mere fantasifulde fortællinger om troldeøj.

Antallet af fortidsminder i sb er vokset siden 1873, idet arkæologiske fund og anlæg jo har det med at være usynlige, indtil spaden træffer på dem. Derfor bliver der ofte tilføjet endnu et nummer til rækken af sb-numre inden for et sogn. Fortidsmindet bliver dermed optaget i sb og får det blå stempel som værende et område af arkæologisk betydning.

Sb er ikke kun den tekst, som er bevaret i arkivet, men også en markering af fortidsmindet på kort. Afmærkningen foretages med 4 farver, rød for stenalder, grøn for bronzealder, gul for jernalder og sort for ikke-tidsfæstet. Ud over farverne er der mulighed for at give et signalement af typen af fortidsmindet ved på kortet at anvende forskellige symboler. Således er en rød firkant en stenalderboplads, en grøn cirkel er en bronzealderhøj og en gult kryds er et løsfund fra jernalderen.

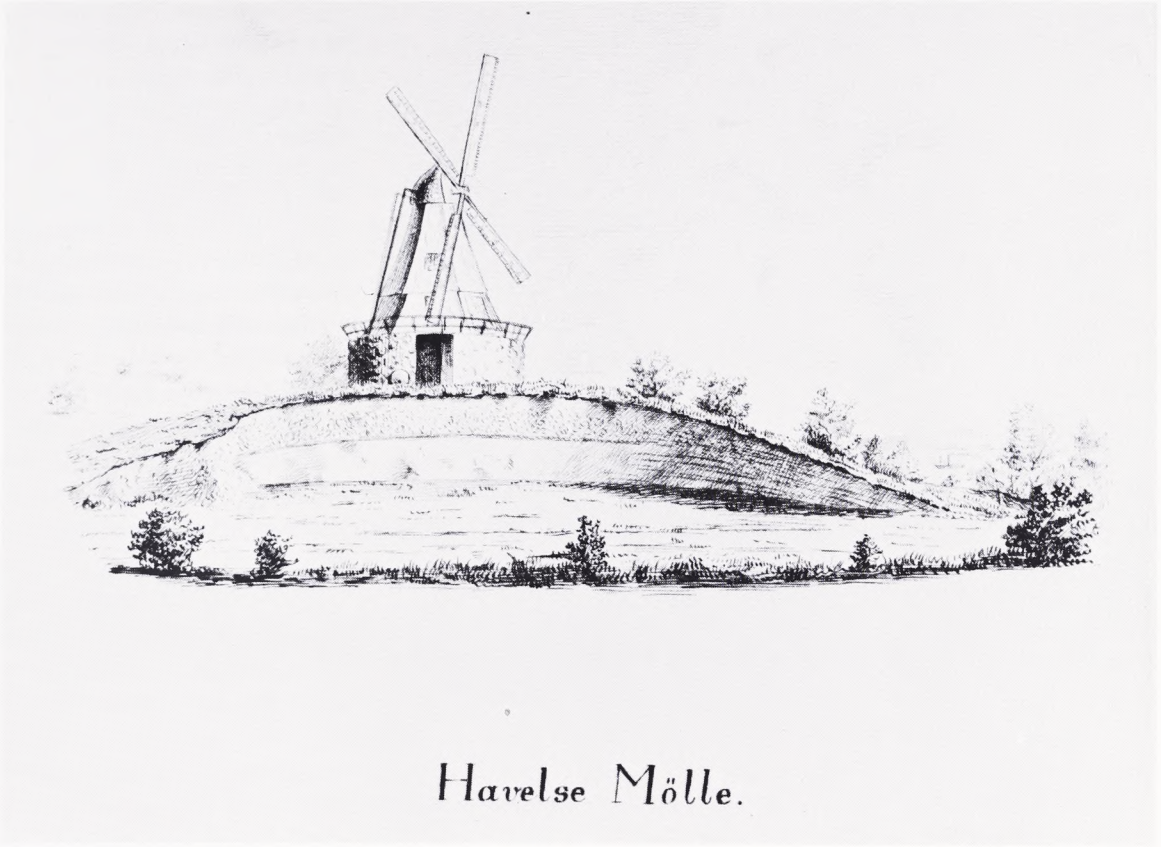
Ud over tekstoplysningerne og kortafmærkningerne findes også billedmateriale om fortidsminderne, f.eks. tegninger og de herligste akvareller fra forrige århundredes berejsninger samt fotos fra nyere tid.

Omlægning af sognebeskrivelsen til EDB

Hvis man skal være helt ærlig, og det skal man vel, blev den praktiske gennemførelse af en omlægning af sb startet i 1979 på grund af Geodætisk Institut.

Geodætisk Institut besluttede at standse produktionen af kort i størrelsesforholdet 1:20 000 (de såkaldte målebordsblade) og ville i stedet holde sig til kort i størrelsesforholdet 1:25 000 (4 cm kort). Nationalmuseet er, som mange andre institutioner, afhængig af kort fra Geodætisk Institut og af samme årsag har sb's kortafmærkninger gennem tiderne været manuelt flyttet mellem flere forskellige korttyper. Denne gang fandt man imidlertid, at tiden var moden til at løse dette problem én gang for alle.

Og løsenet blev EDB, idet man hermed ville være i stand til automatisk at udtegne kort med udvalgte lokaliteter i alle størrelsesforhold. Projektet med at omlægge kortoplysningerne til EDB var overstået i 1980, og for

Havelse Mølle.

Fig. 3. Sb-nummer 2 i Sigerslevvester sogn, Lyngre-Frederiksborg herred, Frederiksborg amt (010311). Møllen står på en banke, som er en køkkenmødding fra stenalderen. Begge anlæg registreret under samme sb-nummer. (Nationalmuseet 1. Afd.).

yderligere oplysninger henvises til artikel i Nationalmuseets Arbejdsmark 1981.

Efter successen med kortprojektet rettedes alle øjne mod sb-teksten. Omlægning af sb-teksten til EDB er dog en langt større opgave, end det var tilfældet med kortprojektet, og i 1982 blev der på Nationalmuseets 1. afdeling (Danmarks Oldtid) oprettet et EDB-kontor til varetagelse af omlægningen. Samme kontor blev med museumsloven af 1984 omdøbt til Det kulturhistoriske Centralregister.

Beslutningen om at omlægge sognebeskrivelsen til EDB betød også noget for indholdet af sb. Indtil da havde sb for langt hovedpartens vedkommende indeholdt oplysninger om forhistoriske (før-middelalderlige) fortidsminder. Ved omlægning til EDB benyttede man samtidig lejligheden til for fremtiden at udvide indholdet af sb til at dække stedfæstede fund og anlæg helt frem til nutiden.

Sognebeskrivelsen er således ikke nu udelukkende arkæologisk, men bredere kulturhistorisk, og man kan ikke kun tale om fortidsminder, men om stedfæstede fund og anlæg eller blot lokaliteter af kulturhistorisk interesse.

En anden vigtig beslutning var, at man ved omlægningen af den manuelle sb til EDB skulle indhente yderligere oplysninger til sb i andre relevante arkivgrupper. Den maskinlæsbare sb indeholder således flere oplysninger end den manuelle sb og udgør dermed et bedre instrument ved administrationen og forskningen.

De mange indgange

Ønsket er at tilbyde så mange indgange til sb's oplysninger som muligt. Imidlertid er det også hensigtsmæssigt helt at gøre den manuelle sb-tekst overflødig. Derfor bliver teksten indtastet i en datamat, fuldstændig som den forefindes. Med stavfejl og gamle

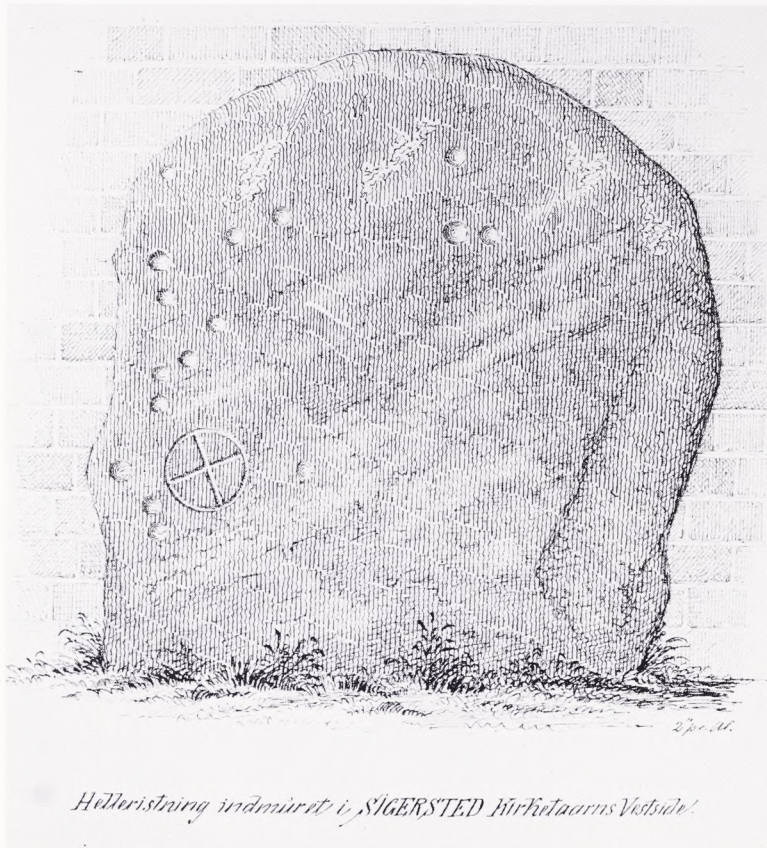

Fig. 4. Sb-nummer 7 i Sigersted sogn, Ringsted herred, Sorø amt (040214). Selv om helleristningsstenen fra bronzealderen tydeligvis er flyttet for at gøre nytte i tårnsoklen, skal den registreres som et selvstændigt anlæg på lige fod med tårnet. I øvrigt er der i kirkegårds-muren fundet endnu en helleristningssten, som nu befinder sig på museet. (Nationalmuseet 1. afd.).

stavemåder. I det følgende vil den indtastede tekst blive benævnt som »fri tekst«.

Ud af en lokalitets frie tekst er det jo meningen, at man skal kunne danne sig et overblik over lokaliteten, f.eks.

- hvilken type af anlæg er der tale om
- hvordan er dette anlæg orienteret efter verdenshjørnerne
- er der gjort nogle genstandsfund, som kan datere anlægget nærmere
- er der optegnet nogle mål på anlægget osv.

Derfor kan man ud fra den frie tekst definere nogle datafelter, som ofte, men ikke altid, kan udfyldes. Disse datafelter kan f.eks. hedde »anlægstype«, »orientering«, »længde«, »bredde«, »højde«, »dato« osv.

Datafelterne skal tjene som nye indgange til registeret, og der er i den forbindelse nogle vigtige ting at holde sig for øje.

Når man senere skal bruge datafelterne i søgninger, kan det ikke hjælpe noget, at et datafelt som »dato« har været udfyldt forskelligt fra gang til gang. Den ene gang f.eks.

28/10 1902 og en anden gang 19021028. Derfor er der fastlagt standarder for sådanne datafelter, og denne standardisering sikrer en ensartethed i datafelternes informationer.

Indholdet i nogle af datafelterne kan ikke nøjes med kun en standardisering af f.eks. stavemåder, men skal også undergå en klassifikation. Datafeltet »anlægstype« kan f.eks. udfyldes med megalith, dysse, stendysse og storstengrav, og alle fire ord er anerkendte arkæologiske termer for samme anlæg. Men hvis man senere bruger megalith som indgang i registeret, får man ikke kendskab til f.eks. dysserne. Derfor har der for en række datafelters vedkommende været foretaget en klassifikation. F.eks. er megalithgrav under datafeltet »anlægstype« valgt som term for jættestuer, dysser etc.

Når datafelterne udfyldes på skærmterminalen, skal datamaten automatisk foretage en kontrol af, om det indtastede følger reglerne i standardiseringen og klassifikationen. Er dette ikke tilfældet, bliver skærmtrolden gjort opmærksom på det med en hyletone,

og en ændring må foretages. Herudover kan datamaten lave en rimeligheds-bedømmelse af datafelterne. F.eks. må det ikke accepteres, at en høj angives til at være 100 meter høj.

Nogle lokaliteter har været udgravet, og der findes en beretning om udgravningen i et beretningsarkiv. Disse udgravningsberetninger danner grundlag for flere standardiserede datafelter. Det samme gør sig gældende for endnu to arkivgrupper, nemlig topografisk arkiv og oldsagsprotokollerne.

Resultatet er, at sb nu kan anskues som bestående af 5 grupper af information eller datagrupper:

- identifikationsdata, dvs. de oplysninger, som bruges til en entydig genkendelse af en lokalitet
- kortdata, dvs. oplysninger om lokalitetens afmærkning på kort
- anlægsdata, dvs. de oplysninger, som fortæller noget om selve lokaliteten
- sagsdata, dvs. oplysninger om, hvilke museumssager der har været på lokaliteten
- fri tekst, dvs. beskrivende tekst uden bindinger.

Hver datagruppe kan igen opdeles i datafelter, og man kan lade stednummer og sb-nummer være de eneste datafelter, der går igen i alle datagrupper:

- identifikationsdata består af datafelter som f.eks. *stednummer*, *sb-nummer*, *stednavn*, *ejerlav/matrikelnummer*
- kortdata består af datafelter som f.eks. *stednummer*, *sb-nummer*, *kortnummer*, *utm-koordinater*, *signaturkode*
- anlægsdata består af datafelter som f.eks. *stednummer*, *sb-nummer*, *anlægstype*, *orientering*, *længde*, *bredde*, *højde*, *datering*, *fredningsnummer*
- sagsdata består af datafelter som f.eks. *stednummer*, *sb-nummer*, *sagsnummer*, *sagstype*, *personnavn*, *deponeringsår*, *institutionskode*
- fri tekst består af datafelterne *stednummer*, *sb-nummer* og *tekstlinier*.

Ved brug af computer og databaseprogrammel kan alle datafelterne nu fungere som indgange til sb. Det samme gælder for vilkårlige kombinationer af datafelterne, herunder også for kombinationer af datafelter fra for-

skellige datagrupper. Endelig er det muligt at søge på alle ordene eller dele af ordene i den frie tekst.

Databaseprogrammel

Ved omlægning af sb til EDB bliver den oprindelige tekst altså indtastet, og på grundlag heraf, samt ved hjælp af oplysninger i andre arkivgrupper, bliver datafelterne udfyldt.

Det at omlægge noget til EDB betyder i sig selv, at en eller anden form for program i maskinen skal sørge for, at den indtastede tekst og datafelter bliver bundet sammen og struktureret på en fornuftig måde. Der er altså behov for et program, som kan gemme oplysningerne på en sådan måde, at man senere kan både rette i dem, slette dem, opdatere dem eller søge i dem.

Sådanne lagerstyringsprogrammer kaldes i denne forbindelse for databaseprogrammer. Og med et databaseprogram kan man netop det, som er det primære mål ved omlægningen af arkiver til EDB, nemlig øge antallet af indgange.

Hvis man betragter sig selv som almindelig bruger af sb, behøver ens verden ikke at blive væsentligt ændret fra dengang sb var manuel. Der bliver nemlig stadig, men nu på grundlag af den elektroniske sb, produceret en sb på papir, som man kan slå op i på ganske samme måde som i »gamle dage«.

Men man kan også som almindelig bruger få del i de fordele, som de mange indgange og hastigheden er udtryk for. Faktisk er hele systemet lavet med almindelige brugere som den primære målgruppe.

Det kulturhistoriske Centralregister er ansvarligt for opbygningen og vedligeholdelsen af den elektroniske sb, og i de fleste tilfælde foretager personalet herfra søgningerne efter brugernes instruktioner.

I takt med, at adgangen til skærmterminaler bliver mere almindelig, er der imidlertid intet til hinder for, at brugerne selv foretager søgninger i den elektroniske sb. Hermed berøres endnu en af de store fordele ved at have sb'en på EDB, nemlig elimineringen af afstanden. Faktisk har personalet ved de vestjyske museer lige så nemt ved at se i sb'en som personalet på Nationalmuseet.

De fleste kulturhistorisk interesserede kan

hurtigt skaffe sig en tilbundsgående indsigt i registerets dataopbygning. For at kunne udnytte registeret fuldt ud mangler man så blot at kunne oversætte sine spørgsmål til sb til et datalogisk sprog.

Søgesprog

Det sprog, der er tale om, er konstrueret for at systematisere spørgsmålene og gøre søgningerne så effektive som muligt. Der findes mange databaser og mange søgesprog, men et af de mest udbredte sprog bliver også brugt ved sb, nemlig SQL (udtales sikvel).

SQL er en forkortelse, af System Query Language, og består af en række kommandoer, såsom *opdatér, udskriv, slet, kopier, søg* osv. Kommandoerne er her oversat til dansk, men skal på skærmterminalen skrives på engelsk.

Alle kommandoer i SQL er ens opbygget, og den vigtigste kommando i denne forbindelse er kommandoen SELECT, som bruges til at søge i data.

Den simpleste SELECT-kommando skal bestå af følgende to dele:

SELECT-delen

– her angives de datafelter, som man ønsker at få listet på sin skærm eller skriver.

FROM-delen

– her angives de datagrupper, som datafelterne indgår i.

Med ovenstående to dele i SELECT-kommandoen vil de valgte datafelter blive listet for alle lokaliteters vedkommende. Men når man søger i et arkiv eller en database, vil der imidlertid altid være nogle betingelser, der skal være opfyldt, før man accepterer lokaliteten. SELECT-kommandoen kan derfor udbygges med betingelser:

WHERE-delen

– her angives to ting. Dels, hvilke betingelser der skal opfyldes og dels, hvilke datafelter der skal opfylde disse betingelser.

SELECT-kommandoen kan udbygges væsentligt mere, end det er rimeligt at beskrive her, men endnu en funktion i søgekommandoen fortjener at blive nævnt. Når man har foretaget en søgning, vil man ofte have resul-

tatet sorteret. Sædvanligvis er resultatet på forhånd sorteret efter stednummer og sbnummer, men man har mulighed for at sortere resultatet efter andet, f.eks. »længde«.

ORDER BY-delen

– kontrollerer den rækkefølge, som lokaliteterne i resultatet skal sorteres efter. F.eks. sortering efter stigende eller faldende værdier.

Eksempler på søgninger i sb

Hvis man ønsker at søge i sb, skal man altså bruge søgesproget SQL og især kommandoen SELECT. Til at beskrive denne kommando har jeg valgt at anvende et gennemgående eksempel, som viser fleksibiliteten og styrken i den elektroniske database.

Eksemplet er allerede kort berørt, nemlig problemet med at lede efter alle informationerne vedrørende en bestemt anlægstype eller et tidsmæssigt rum. Dette kunne i den manuelle sognebeskrivelse kun lade sig gøre ved at læse sb fra start til slut. I den elektroniske sb bruges søgekommandoen SELECT, og i det følgende er langhøj valgt som anlægstype.

Det skal siges, at eksemplerne er valgt som egnet til en indføring i *metoden* ved søgninger i sb. Således er eksemplerne stiliseret, og der gøres ikke krav på fuldstændighed hverken i forhold til sb eller SQL. Alle ord, som er reserverede i SQL, er skrevet med store bogstaver, mens ord med små bogstaver er betingede af sb.

Først og fremmest ønsker jeg at få samtlige oplysninger på samtlige langhøje i registeret. Spørgsmålet, som skal oversættes til SQL og skrives ind på skærmterminalen, vil på dansk se sådan ud: »find alle anlæg, som er klassificeret som langhøje i datafeltet anlægstype«. Når alle standardiseringer og klassifikationer er taget i betragtning, vil den endelige sætning kunne indtastes:

```
SELECT stednummer, sbnummer  
FROM anlægsdata  
WHERE anlægstype = 01136;
```

Efter en tid vil maskinen svare, at et vist antal lokaliteter havde en klassifikation som 01136 (langhøj) i datafeltet anlægstype. Man kan nu

Fig. 5. Danmarkskort med sogne. Omlægningen af sb til maskinlæsbar data startede i Frederiksborg amt. På nuværende tidspunkt bliver Bornholm behandlet, og det skraverede område er færdigbearbejdet. (Nationalmuseet 1. Afd.).

Fig. 6. Sb-nummer 163 i Magleby sogn, Mønbo herred, Præstø amt (050507). Langhøj malet af A. P. Madsen på berejsningen i 1880. Læg mærke til de flotte, høje endesten. (Nationalmuseet I. Afd.).

med en ny kommando få skrevet alle stednumrene og sb-numrene ud på skærmen eller en skriver.

Der er imidlertid tale om flere tusinde langhøje, og måske er man kun interesseret i de langhøje, som er mere end 12 meter lange. Spørgsmålet lyder nu: »find alle anlæg, som er klassificeret som langhøje i datafeltet anlægstype, og hvor målangivelsen i datafeltet længde er mere end 12 meter«. Der er således tale om to betingelser, som skal opfyldes, før langhøjen skal tælle med.

```
SELECT stednummer, sbnummer
FROM anlægsdata
WHERE anlægstype = 01136
AND længde > 12;
```

Læg mærke til, at det ikke betyder noget, at kommandoen er delt på flere linier. Først når semikolon indtastes, afsluttes kommando-sætningen.

Ønsker man flere betingelser opfyldt, før langhøjen skal godtages, kan dette angives

ved at påføre flere betingelser og adskille dem med AND.

Man kan også angive, at blot én af betingelserne skal være opfyldt, idet man så blot adskiller betingelserne med OR.

```
SELECT stednummer, sbnummer
FROM anlægsdata
WHERE anlægstype = 01136
OR længde > 12;
```

Ovenstående kommando-sætning vil give stednummer og sb-nummer på alle de anlæg, som enten er en langhøj (01136) eller længere end 12 meter, men altså ikke nødvendigvis en langhøj.

De logiske udtryk AND og OR kan sammensættes i vilkårlig rækkefølge, og brugeren kan foretage søgninger, som var utænkelige i den manuelle sb. Kun fantasien sætter grænsen.

```
SELECT anlægstype, højde
FROM anlægsdata
```

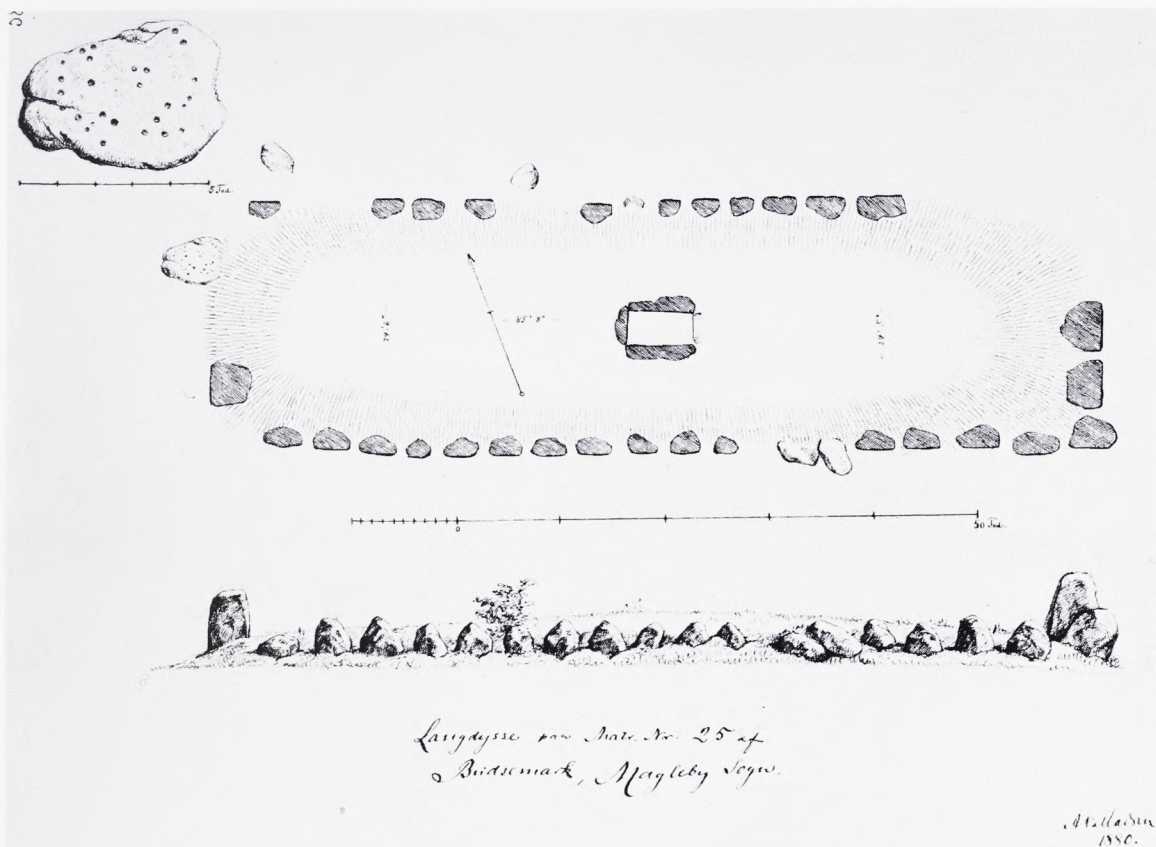

Fig. 7. Samme anlæg som fig. 6, men set fra oven. Langhøje blev anlagt i stenalderen, men også brugt i senere tider. Den ene af endestenen er væltet omkring, og man har, formentlig i bronzealderen, udhugget en del skålformede fordybninger i stenen. (Nationalmuseet 1. Afd.).

WHERE stednummer <> 080305
AND sbnummer > 7;

Her gives en listning af anlægstyper og deres højde, hvis de ikke er fundet i et bestemt sogn og har et sbnummer, som er større end 7. Man kan tvivle på værdien af en sådan søgning, men eksemplet skal også kun anskueliggøre, at databasen faktisk er fremtidssikret, idet der er åbnet mulighed for søgninger, som man ikke i dag finder rimelige.

```
SELECT stednummer, sbnummer
FROM anlægsdata, sagsdata
WHERE anlægstype = 01136
AND datering = BÆ3
AND sagstype = MRS;
```

Ovenstående er et eksempel på, at nogle betingelser skal opfyldes i ikke én, men to data-grupper, nemlig anlægsdata og sagsdata. Alle langhøjde (01136) med fund fra tredje periode af bronzealderen (BÆ3), og hvor der

er foretaget en restaurering under fagmæssig ledelse (MRS), vil blive listet.

Søgning i fri tekst

Man er ikke afhængig af de datafelter, som er skabt ved standardisering og klassificering. Den frie tekst findes stadig, og sidste kommando-sætning kan f.eks. ændres, så man ud over stednumrene og sb-numrene også får oplysningerne i den tilhørende tekst.

```
SELECT stednummer, sbnummer, tekstlinier
FROM anlægsdata, sagadata, fritekst
WHERE anlægstype = 01136
AND datering = BÆ3
AND sagstype = MRS;
```

I forbindelse med den frie tekst findes et begreb, som kaldes søgning i fri tekst. Ideen er, at man indtaster et ord eller dele af et ord til maskinen, som så undersøger, om den frie tekst indeholder det indtastede.

Fig. 8. Sb-nummer 42-52 i Blistrup sogn, Holbo herred, Frederiksborg amt (010102). Maglehøjene fotograferet af C. J. Becker i slutningen af trediverne. Disse høje er imponerende med deres højde på 7 til 8 meter og er ved forevisning for turister en sikker søllert. (Nationalmuseet 1. afdeling).

En forsker kan f.eks. være på jagt efter alle lokaliteter, hvor der i den frie tekst står noget om bronze. En mulighed er følgende kommando-sætning:

```
SELECT stednummer, sbnummer, tekstlinier
FROM fritekst
WHERE tekstlinier
LIKE »bronze«;
```

Problemet i denne forbindelse er selvfølgelig, at maskinen er dum. I hvert fald opfører den sig ikke, som mennesker ville gøre, idet den kun medtager lokaliteter, hvor ordet bronze forekommer, og ikke lokaliteter, hvor ordet bronze forekommer. Der er altså stave-måden at tage hensyn til.

```
SELECT stednummer, sbnummer, tekstlinier
FROM fritekst
```

```
WHERE tekstlinier
LIKE »bronze«
AND tekstlinier
LIKE »bronze«;
```

Ovenstående sætning løser noget af problemet, men ikke det hele. For hvad med »Bronze« og »Bronze«, hvor der indgår store bogstaver? Man kan selvfølgelig ikke blive ved med at indsætte betingelser, og man kan jo heller aldrig være sikker på at få alle undtagelser med i sin liste af betingelser.

På den baggrund har man muliggjort søgninger på dele af ord. Med et bestemt tegn, her procenttegnet, kan man fortælle maskinen, at den skal søge efter alle de ord, som indeholder de tre bogstaver bro. Procenttegnet erstatter således nul eller flere tegn.

```

SELECT stednummer, sbnummer, tekstlinier
FROM fritekst
WHERE tekstlinier
LIKE »bro%«
OR tekstlinier
LIKE »Bro%«;

```

På denne måde har man garderet sig temmelig godt, faktisk så godt, at man også får oplysninger om lokaliteter, hvori der står noget om bro, brolægninger, Bromølle, broderskab, murbrokker osv.

Søgning i fri tekst har nok sine største fordele i tekst, som er mere ensartet, end det er tilfældet med sb. Teksten i sb er jo blevet til gennem over 100 år, så det kan ikke undre nogen, at de anvendte termer er forskelligartede.

Der er dog her kun gjort rede for en del af mulighederne indenfor søgning i fri tekst. Skulle man falde over et problem, som ikke kan løses ved hjælp af datafelterne, ja så kan man vende sig til den frie tekst. Kan problemet heller ikke løses her, må det konstateres, at sb aldrig har kunnet svare tilfredsstillende på spørgsmålet. Og så er det vel i højere grad spørgeren, der trænger til en omlægning.

Brugervenlighed

For os som til daglig er beskæftiget med computere og elektroniske registre er den museale verden således blevet noget nemmere at råbe og få svar i.

Man skal dog være opmærksom på, at ovenfor nævnte søgesprog kan virke for omstændigt og besværligt for mange kolleger.

Vort mål er derfor at lave et søgesystem, som ikke forringer de eksisterende, manuelle muligheder og som kan tilbydes på en sådan måde, at man ikke behøver have den mindste smule kendskab til computere og EDB. Dog skal man selvfølgelig have en inføring i, hvordan man tænder for en terminal og andre helt trivielle ting.

Et sådant brugervenligt søgesystem konstrueres ved i computeren at indsætte et led (et program) mellem brugeren og SQL-søgesproget. Programmet danner grænsen mellem bruger og database, og er udformet på en sådan måde, at brugeren konstruerer sin SQL-kommando ved at vælge mellem en

række muligheder. I disse valgmuligheder anvendes et arkæologisk ordvalg, som er brugeren bekendt, således at en eventuel »maskinskræk« formindskes.

Det er ganske samme system, som når man går på restaurant. Man ved ikke, hvad der findes af muligheder i køkkenet, men man kan sammensætte sit måltid ved at vælge mellem retterne på menuen. I datalogien kalder man da også noget sådant for menu-styrede skærmbilleder.

Nogle søgninger vil være så specielle, at man ikke kan løse dem ved hjælp af en menu, men en menu vil kunne dække tæt ved 90% af alle de forespørgsler, som rettes mod sb. For de sidste 10% vedkommende vil man kunne hente hjælp til selv at lave en speciel SQL-kommando i en letlæselig brugervejledning. Og lykkes det heller ikke på den måde vil man kunne få råd og hjælp af Centralregisterets personale.

Med den elektroniske sb er der også skabt mulighed for at duplikere sb på en nem og billig måde. Hvis man i tidligere tider skulle have en kopi på et lokalmuseum måtte sb afskrives. Senere blev det muligt at fotokopiere.

Nu er det muligt at bestille kopier af sb og disse vil blive leveret af Centralregisteret. Kopierne kan være på papir eller det kan f.eks. være en elektronisk kopi over det arkæologiske område, som museet dækker.

På Nationalmuseets 1. afdeling (Danmarks Oldtid) kan man ud over den elektroniske kopi også få adgang til en papirkopi. Papirkopien har stadig topografisk indgang, dvs. stednummer og sb-nummer, og den er til enkle opslag ofte nemmere og hurtigere at bruge end den elektroniske kopi. Papirkopien fremstilles på grundlag af den elektroniske kopi, og papirkopien bliver løbende holdt ajour. Det er imidlertid væsentligt at holde sig for øje, at det kun er Centralregisterets elektroniske kopi, som altid er ført helt ajour.

Alle forhold omkring sb er således ved det gamle. Man har blot fået et redskab, som har mangedoblet indgangene til arkivet. Og som på sekunder kan foretage søgninger man manuelt ville være uger om.

Restaureringen af festsalen i Arbejdermuseet

Af PETER LUDVIGSEN OG JØRGEN HØJ-MADSEN

I 1983 blev Arbejdermuseets bygning i Rømersgade 22 – den tidligere Arbejdernes Forsamlingsbygning – fredet af miljøministeriet. Begrundelsen for fredningen var, at der hidtil ikke var fredet nogen bygning med tilknytning til arbejderne historie, og at bygningen så at sige i sig selv rummede arbejderbevægelsens historie helt fra starten. Fredningen betyder, at der ikke må foretages ændringer, uden at de er godkendt af fredningsstyrelsen. Det kan gøre dagligdagen lidt besværlig for et museum under opbygning, men til gengæld sikrer det eftertiden et uvurderligt kulturminde.

Arbejdermuseet har tilrettelagt ibrugtagningen af den gamle forsamlingsbygning sådan, at den, samtidig med at flere og flere lokaler bruges til museumsformål, gradvis bliver restaureret. I første omgang blev de mindre sale i stueetagen i bagbygningen restaureret, og i 1984-85 blev det rum, der altid har været bygningens mest betydningsfulde, restaureret. Der er her tale om festsalen, som lige siden 1879 har været mødestedet for mange, mange tusinde mennesker – til fest, i spøg, til forhandling, i dyb alvor.

Da arbejderbevægelsen startede i 1871, var de vilkår, som de første organiserede måtte finde sig i, utroligt vanskelige. Det skyldtes bl.a., at den slags arbejdere, som nu boede i byerne, eller som strømmede til byerne i en hidtil uset mængde, tillige var et helt ukendt fænomen. Og det ukendte bliver man let bange for.

Det nye var ikke, at folk skulle arbejde. Det havde de fleste altid gjort. Det nye var den situation, arbejdet foregik i. Tidligere havde tyendet, husmændene og daglejerne tilhørt et gods eller en stor gård. Et system, som alle var fortrolige med helt fra barnsben. Det gjaldt også håndværkerne og handelsfolkene i byen, som via deres arbejde var medlem af mesterens eller købmandens hus.

Det forhold blev ændret i løbet af en kort periode for et meget stort antal mennesker. Mange af daglejerne, tyendet og håndværkerne gled ud af det gammelkendte system. De flyttede ind til byerne – og især til København. De blev ansat i et antal timer om dagen, og resten af tiden havde arbejder og arbejdskøber intet med hinanden at gøre. Den, der købte arbejdet, kunne nu fuldstændig skalte og valte med arbejderne, og arbejderne måtte helt sørge for sig selv og deres familie uden for fabrikken.

Kapitalismens industriarbejder opstod som nyt fænomen i løbet af ganske få årtier, og det blev meget hurtigt klart for arbejderne, at de var nødt til at slutte sig sammen, hvis ikke de skulle udnyttes fuldstændig urimeligt.

Fabriksejerne og myndighederne følte sig truet, og derfor blev organiseringen af arbejderne dengang betragtet som landsskadelig virksomhed, og de første ledere blev direkte forfulgt af politi og statsmagt. Fagbevægelsen blev i det daglige chikaneret f.eks. i forbindelse med afholdelse af møder. Det var bl.a. svært at finde folk, der ville leje lokaler ud, fordi de fik vrøvl med politiet. Derfor blev en byggekomité nedsat allerede to måneder efter, at Den internationale Arbejderforening var blevet dannet i efteråret 1871. Byggekomiteen begyndte sit arbejde med det samme, og i 1876 var der samlet penge nok sammen til at købe en grund på det tidligere voldterræn. Året inden var finansieringen af selve byggeriet begyndt. Den foregik på den måde, at man kunne tegne interimbeviser – senere aktier – i Arbejdernes Forenings- og Forsamlingsbygning. Et interimbevis lød på 10 kr., og de fleste arbejdere købte det ved at aflevere 1 kr. hver torsdag til en indsamler fra fagforeningen.

I 1878 var der penge nok til materialerne til bygningen. Og fra efteråret 1878 blev den

Fig. 1. Detalje af glasloftet. Under den fjernede glasplade ses de af-dækkede dekorationslag. Det ene af disse lag skimtes på fig. 2.

bygget ved fælles hjælp – mest om søndagen – og stod klar til indvielse d. 23. april 1879. Bygningen var da indrettet med fagforeningskontorer, lejligheder, restaurant, selskabslokaler og festsal.

I de følgende årtier var bygningen fagbevægelsens centrum i Danmark. Her foregik forhandlingerne under stor-lockouten i 1899, og her blev f.eks. De samvirkende Fagforbund, senere LO, dannet.

Forsamlingsbygningen beholdt sin centrale rolle op til midten af 1900-tallet. Da var den blevet for lille, og fagforeningerne flyttede aktiviteterne ud i deres egne forsamlingsbygninger, og grundlaget for forsamlingsbygningens drift forsvandt gradvis. Da Arbejdermuseet overtog bygningerne i 1982, var de derfor temmelig forfaldne.

Gennem alle årene har festsalen været centrum for aktiviteterne. Derfor afspejler den i udpræget grad hele bygningens historie: fra starten var den uhyre enkel, efterhånden blev den mere og mere udsmykket, men fra midten af århundredet begyndte den gradvis at forfalde og var i en miserabel tilstand, da restaureringen begyndte i 1984.

Restaureringen tog sin begyndelse ved en farvearkæologisk undersøgelse af salens store rum.

Formålet var at kortlægge salens talrige malerperioder fra 1879 og frem til i dag. Dette materiale skulle danne grundlag for især den farvemæssige holdning, som salen skulle restaureres efter.

Fra starten af undersøgelsen blev der etableret et tæt samarbejde mellem Arbejdermuseet og Nationalmuseet. Regnskaber, taksationer, tegninger og gamle fotos blev gennemgået, og mange af disse oplysninger blev efterprøvet i farveundersøgelsen og var derfor af største vigtighed for det færdige arbejde.

I protokollen står ofte blot, at salen males og dekoreres – men ikke med hvilken farve. Man har sikkert ikke fundet det værd at omtale. Af samme grund er det meget vigtigt, at der ikke blot skrives undersøgelsesrapport, men også en restaureringsrapport.

Salens alder taget i betragtning har den været malet ret mange gange – for visse bygningsdeles vedkommende op til 15 lag. At der opstår en forskel på de forskellige led fra 11. til 15. lag er ikke noget usædvanligt for

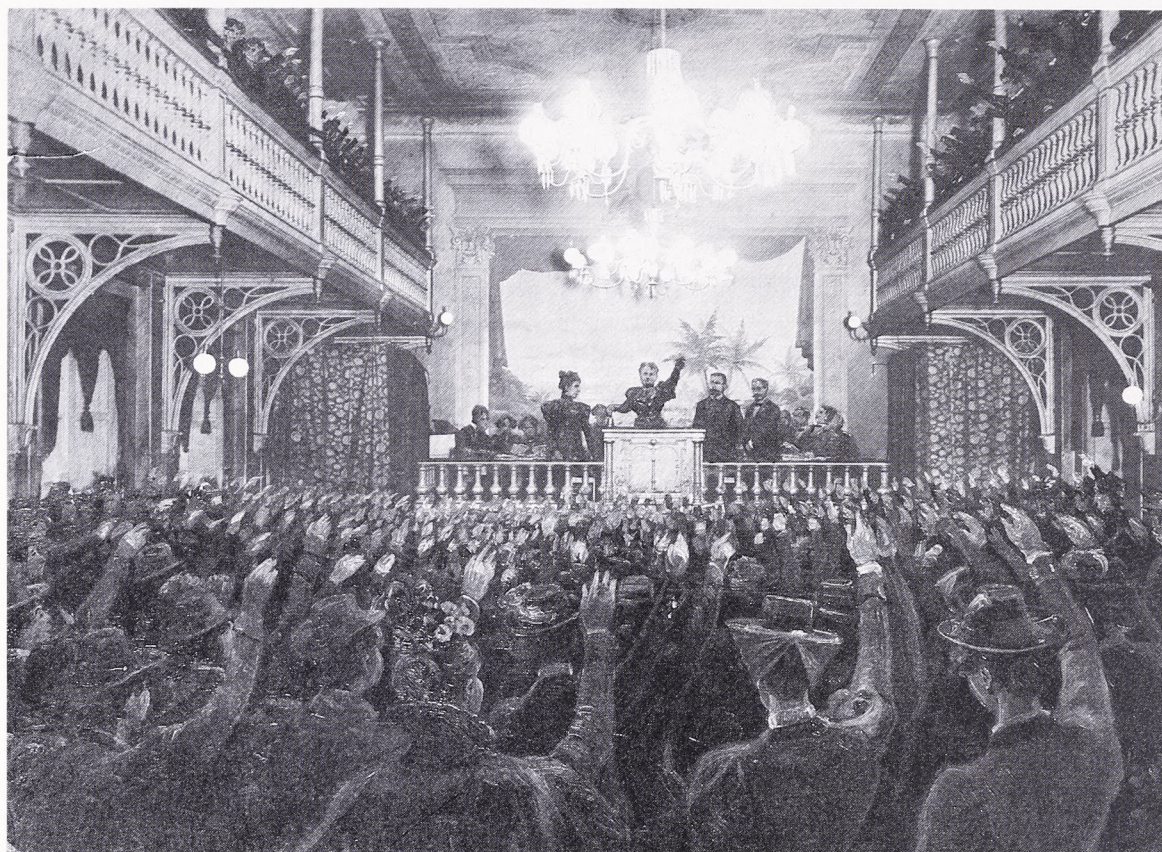

Fig. 2. Billedet fra 1891 forestiller de kvindelige skrædderes møde i salen.

store rum – forklaringen er ganske enkelt den, at den meget intense aktivitet, der altid har fundet sted i dette rum, har gjort, at der er foretaget partielle opmalinger. Og områder som forgyldninger og dekorationer bliver ofte udsparret, når f.eks. vægflader opmales.

Selv om salen på mange punkter var uberrørt, var der under »nedturen« sket en række ændringer, der var blevet en belastning for dens udseende. Mange af disse tilføjelser havde efterhånden gjort det vanskeligt at aflæse salens oprindelige fysiognomi.

Ved undersøgelsens start havde salen følgende udseende: Salen går i to stokværks højde med en balkon på de tre sider. Balkonen er på de to langsider båret af 14 støbejernsknægte, som løber af på murpiller, beklædt med brystningshøjt naturtræspanel af nyere dato. Loftet under balkonen er beklædt med fyldningspaneler. På balkonen ved endevæggen er den oprindelige entrésal med hvælvet loft. Fra 1879 og frem til udvidelsen i 1913 var nederste stokværk under

entrésalen adskilt med en mur. Ved udvidelsen af salen i 1913 blev der i dette fag, til hver side, anbragt to knægte under balkonen i lighed med de øvrige. Da disse ikke havde nogen bærende funktion, blev de udført i presede metalplader. Under entrésalen er der et dekoreret glasloft, også fra 1913. På langsiden mod nord er der placeret to store spejle omrammet af pilastre og gesims. Alle døre i begge stokværk er glatte med kraftige indfatninger. I det nederste stokværk omrammer de desuden en række trærelieffer, der forestiller forskellige håndværksfag. I salen er der kun ganske få af de oprindelige vinduer tilbage.

Balkonen er udstyret med drejede balustre og søjler. I entresalens ene hjørne stod et operatørrum til filmfremvisning. Loftet i salen er dækket af dekorerede glasplader, der er opdelt i felter med ornamentik og figurfremstilling i jugendstil.

I loftet var der tre store cirkulære ventilhuller med gennembrudte støbejernsplader. Her har de oprindelige lysekroner været op-

hængt. Uden om støbejernspladerne var der anbragt lysstofrør. Desuden var der ophængt kulørte lamper i salen. På alle fire vægge løber den kraftige hovedgesims.

Foran salens bagvæg stod den faste scene fra 1927. Den gik fra gulv til loft. I scenerummet var der adgang til små siderum i øverste stokværk. Bagvæggen var dækket af sortmalede plader. Brystningen foran scenen var beklædt med naturtræ, og midt for stod talerstolen.

Festsalens gulv er lagt med egeparket. I nederste stokværk var det beskedne vægareal malet med en gul farve – murpillerne, de glatte døre og fodpanelerne med en gulbrun lasurteknik. De støbte knægte under balkonen var sølvbronzerede, og det samme gjaldt balustrene. En anden gennemgående farve var en karrylignende kulør malet på loftet under balkonen, balustradens bjælkeværk, vinduespartierne, panelerne og spejlmramningerne. Dertil kom en mørkere fyldingsfarve. Øverste stokværks vægfarve var en grumset okkerfarve. Sceneforsiden var som væggene delt i farven, og feltet over sceneåbningen var forsynet med et mørkere felt. Søjlernes på balkonen havde en malet bronzeimitation. Alt i alt en lidet opmuntrende farveholdning.

Undersøgelsen

Da festsalen stod færdig d. 23. april 1879 har det i dekorationsmæssig henseende været et ret beskedent rum. Loftet stod hvidkalket, hvilket også bekræftes af undersøgelsen. Bagvæggen havde ingen dekoration. Foran væggen stod en orkesterforhøjning, og der var bræddegulv og kakkelovn i hver ende af rummet. Det mest imponerende har sikkert været balkonen på de tre af salens sider. Indgangen lå for enden af salen, idet trappen fra stueetagen dengang var anbragt i det adskilte sidste fag. Den førte op til balkonens såkaldte entréal med det hvælvede og dekorerede loft. På langvæggene var der vinduer i begge stokværk og desuden adgang til mellembygningen. Vægge og murpiller var malet med en mørk umbrarafarve. Der blev på murplanet konstateret farverester, der kunne tyde på marmorering og dertil aftræk med italiensk-rød. Balkonens balustre var malet mørk grå

med en lys farve på bjælkeværk, postamenter og søjler. De støbte knægte under balkonen var sølvbronzerede.

1881. »Salen dekoreres færdig – bagvæggen dekoreres« (Bygningsprotokol). Det er muligvis bl.a. loftet, der bliver dekoreret. Under det nuværende glasloft blev der mulighed for at undersøge farvelagene, og der blev konstateret det første hvide lag og derefter tre dekorationslag (fig. 1). Det ene af disse lag kan skimtes på fotografiet, der forestiller de kvindelige skrædderes møde i salen (fig. 2).

Om dekorationen på bagvæggen kan være identisk med den i 1891 nævnte »Der males et maleri på bagvæggen«, er det ikke muligt at sige sikkert. Da billedet fra 1891, der forestiller et eksotisk landskab med palmer (fig. 2), i 1907 dækkes af »Et dansk landskab«, har det ikke været muligt at foretage undersøgelse af ældre dekorationer. I lighed med loftet har både hovedgesims og det hvælvede loft i entrésalen tre dekorationslag.

1887. »Der købes en ny tribune« (fig. 2). Ved nedtagning af den faste scene fra 1927 viste det sig, at dele af det materiale, scenegulvet var anbragt på, kunne være tribunen fra 1887. Panelfragmenternes fyldinger var identiske med dem, der ses på fotografiet (fig. 2). At tribunen har været flytbar fremgår af træhjulene, der var monteret i panelets fodrem. Desuden var det oprindelige bræddegulv bevaret under scenen.

1891. »Salen males og dekoreres, spejlene opsættes, der anbringes lampetter ved spejlene og på salens modsatte side samt på bagvæggen over talerstolen«. Disse oplysninger kan også aflæses på fig. 2.

Spejlernes første farvelag er en egetræsådring. Vægplanet males i okkerfarve med marmorerede murpiller og sølvbronzerede knægte.

1907. »Der installeres elektrisk lys, glasloftet opsættes. Bagvæggen udsmykkes med »Et dansk landskab«. Salen står stadig med okkerfarvede vægge, med marmorerede murpiller og dekoration på gesims og entrésalens hvælvede loft.

1913. »Trappen flyttes til tilbygningen og salen udvides«. Denne ændring betød blandt andet, at størstedelen af vinduerne i begge

Fig. 3. Lagvis afsækning på vægplan og pille ved nuværende hovedtrappe fra 1913. Lag 8, som er påført i 1913, viser på pillen til højre en carraramarmorering og til venstre på vægplanet ses en okkerfarve. Denne farveholdning blev grundlaget for retableringen.

Fig. 4. Detalje af hovedgesimsen efter restaureringen. Den guldede del, som ses til venstre, har været skjult bag den faste scene siden 1927. Til højre ses retableringen af samme dekoration.

stokværk blev omdannet til dørhuller, især på langvæggen mod den nye tilbygning. Ved undersøgelsen af dørhullernes lysningspaneler, som består af puds med påsatte rammelister, var det ikke muligt at finde spor efter dørøphæng, og eventuelle karme er forsvundet eller omdannet ved opsætningen af de nye glatte døre i 1930'erne. En lagvis afdekning på det sted, hvor skillevæggen ved den nuværende hovedtrappe blev anbragt, viste, hvilken væg- og pillefarve salen blev malet med i 1913 (fig. 3). Der var tale om en okkerfarve på vægplanet og marmorerede murpiller. De nyopsatte knægte i sidste fag er som allerede nævnt af pressede metalplader, og pillerne er af træ. Muligvis har et modelune samtidig forsynet knægtens afslutning med pyntekonsoller af pressede zinkplader med et bladmotiv på siderne. Med undtagelse af to knægte er alle forsynet med disse.

Den øvrige farveholdning er beskrevet under retableringen af salen. En undersøgelse af den glatpudsede endevæg viser, at den i flere perioder efter 1913 har malet pilastre med marmoreringer. Lignende dekorationer står i dag fremme i et siderum.

1927. »Salen istandsættes, scenen bygges«. Fra det tidspunkt overmales dekorationerne på entrésalens hvælvede loft, på hovedgesimsen, endevæggen og øvrige marmorerede dele. Det ensfarvede vinder indpas.

På grund af den faste scene var det yngste dekorationslag på gesimsen bag scenen ikke overmalet. Dette gesimsafsnit er bevaret i dag og står gulnet, og denne dekoration blev model for retableringen af gesimsens bemaling. I den sammenhæng er der ikke med lasur gjort forsøg på at få det nye til at passe sammen med det gamle (fig. 4).

1935. »Træreliefferne sættes op over dørene«.

Fig. 5. Detalje af scenens bagvæg under arbejdet med stabiliseringen af det løstsiddende pudslag. Cirklerne (diameter 3-5 cm) angiver, hvor kasein-lim skal indføres, trekanterne, at det er sket.

Fig. 6. Bagvæggen efter stabiliseringen af pudslaget og udbedring af de mange skader. Øverst på billedet ses den del af decorationen, som ikke var overmalet. Næste fase var afdækningen af maleriet »Et dansk landskab« fra 1907.

I beskrivelsen af undersøgelsen har vi ikke medtaget alle maleperioder, men koncentreret os om nogle væsentlige ændringer og perioder i salens brogede historie.

Bagvæggen maleri

Som nævnt blev det nu fremdragne maleri på bagvæggen »Et dansk landskab« malet i 1907. Det er udført i olieteknik på pudset og spartlet bund. Det måler i bredden 6,25 m og i højden 5,10 m. På det oprindelige murplan er der lagt en forskalling med rør og puds. I underste del står billedfeltet som et fremskudt parti, der til hver side afsluttes af en kraftig profilliste. I øverste del er billedplanets niveau ført ud til hjørnerne. Billedet fandtes overmalet med en grå farve, der gik til 1,10 m fra gesimsen. Det er sandsynligt, at overmalingen har fundet sted efter opsætning af den faste scene i 1927. Derefter er størstedelen af billedfeltet på et tidspunkt blevet beklædt med plader (cellutex). De er blevet malet med sort farve i højde med sceneåbningens overkant.

Ved undersøgelsen blev det konstateret, at maleriet var i behold. Imidlertid var undersøgelsen af pudslagets tilstand en ubehagelig overraskelse, især i nederste afsnit med kvadermalingen. Her var pudslaget meget svagt, og store områder var i fare for at styrte ned. Efter en del overvejelser blev der truffet bestemmelse om at konservere væggenes skrøbelige pudslag og derefter fremdrage maleriet.

De bløde plader blev med stor forsigtighed fjernet. For at skabe stabilitet i det udtørrede pudslag blev der med injektionssprøjte indført en kaseinlim, der var kraftigt fortyndet med sprit. Materialet har på grund af sin ringe overfladespænding en effektiv indtrængning (fig. 5).

Næste fase var at tilføre væggen med de mange hulrum et fyldmateriale, der samtidig besad klæbeegenskaber. En blanding af fliseklæber tilsat skarpt, finkornet rensed grus blev tilberedt i en konsistens, der gjorde det muligt at indføre det med en stor sprøjte. Og ved en systematisk gennemgang af væggen lykkedes det at skabe den nødvendige stabilitet.

Som nævnt var det nederste parti med kvadermalingen det skrøbeligste på væggen. De

mange meget grove pudsreparationer, som har fundet sted inden tildækningen med plader, fortæller, at skrøbeligheden allerede har været et problem på et tidligt tidspunkt. Til gengæld var dette parti ikke totalt overmalet.

Tilføring af de ret store mængder fugt fra konserveringsarbejdet medførte, at mange partier – især fra det lige nævnte område – fik opskalninger af farvelaget. Disse blev ved indføring af lim på ny fæstnet til underlaget.

Et næsten ubeskriveligt antal søm af forskellig størrelse og hæfteklammer var gennem tiden slået i væggen. Derfor blev alle større huller udfyldt med et bundmateriale bestående af kalkmørtel med tilsætning af gips. Derefter blev udfyldningerne bragt i niveau med ren gips.

Behandlingen var nu bragt frem til afdækning og rensning af maleriet (fig. 6).

På grund af billedets størrelse var det vigtigt at finde frem til en rationel afdækningsmetode og samtidig et middel, hvor det var muligt at undgå et kompliceret udsugningsanlæg.

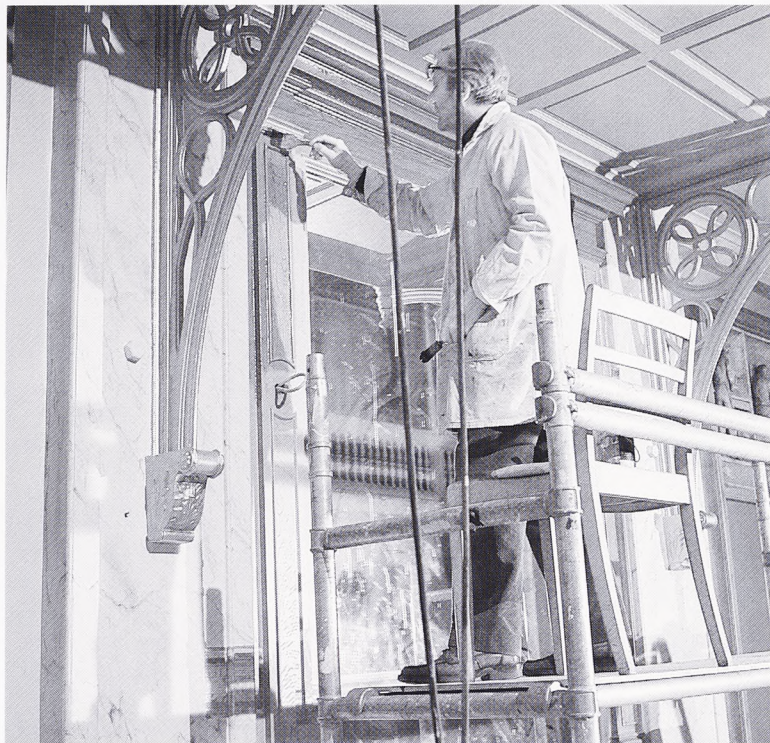
I hovedsagen blev billedet afdækket med en kombination af eddikesyre og sprit, hvor sprit var den overvejende del.

Restaureringens sidste fase var farveudbedring af de mange skader. Det var her tanken at benytte olieteknik. Farvelaget fik en mætning ved overstrykning med tyndlak, og farven fik herved sin fulde klang. Alle de største skader blev udmalet med en bundfarve i acrylteknik. Derefter blev resten af arbejdet udført i olieteknik. Det store maleri er en udpræget dekoration. Det er ikke utænkeligt, at arbejdet er udført af to malere: Én har taget sig af den dygtigt udførte rammebemaling med stenimitationer. En anden maler kan tænkes at have malet landskabet. Rammebemalingen har ikke tidligere været genstand for væsentlige indgreb. Desværre er det samme ikke tilfældet med landskabet. Det er på et tidspunkt – især for himlens vedkommende – opmalet. Alligevel er denne dekoration af væsentlig betydning for festsalens hele udseende.

Salens malerarbejde

Det var ikke muligt at føre rummet tilbage til det udseende, det havde i 1879. De ændrin-

Fig. 7. Malermester Arne Bäck arbejder med ådring og marmorering på træværk og murpiller.

ger og tilføjelser, der især på et tidligt tidspunkt har fundet sted – spejlene i 1891, glasloftet og bagvæggens maleri i 1907 og endelig udvidelsen af salen i 1913 til nuværende længde – betød, at salen måtte restaureres med en farveholdning, der tog udgangspunkt i salens udseende i 1913. Hertil kom træreliefferne fra 1935, der også blev bevaret, og retableringen af PH-lysekronerne fra ca. 1930. Endelig blev scenen erstattet af et nyt, mobilt scenearrangement.

Bortset fra konserveringen og restaureringen af bagvæggens maleri er alt maler- og forgylderarbejde udført af malerfirmaet Hilmar Rasmussen v/Frede Rasmussen. Retableringen af marmoreringen på murpillerne og ådringen på dele af træværket er udført af malermester Arne Bäck.

På grund af de stærkt beskadigede farvelag på træværk og vægge blev der stillet store krav til især bundbehandlingen. Ved materialevalg var det muligt at anvende vandbase-rede malinger; undtaget var dog ådring og marmoreringsarbejdet der blev udført i olie-teknik (fig. 7).

Som allerede nævnt blev det farveholdningen fra 1913, der blev retningsgivende for rummets farvemæssige udseende. Hovedge-

simsen blev malet tonet hvid med et skabeloneret mønster, der afsluttedes med håndmalede detaljer. Vægplanet blev malet med okker med carrara marmorering på murpiller og aluminiumsbronzerede knægte under galleriet. Balustradens bjælkeværk og balustrer blev malet cremefarvet med forgyldt profilled. Forbrættet på dækplanken blev malet rød i lighed med gesimsens inderste flade profilled. Søjlerne i øverste stokværk blev forgyldt på skaft og kapital, og prydbæltet blev cremefarvet med forgyldte profilled. Det anvendte guld er uægte guld og måtte af hensyn til anløb behandles to gange med filtreret politur. Der blev ikke på hverken forgylderarbejdet eller andet malerarbejde foretaget patinering.

Loftet under balkonen blev ligeledes malet cremefarvet. De nyere, glatte dørsider blev i begge stokværk malet ensfarvet brune, og de kraftige indfatninger blev egetræsådre, mens reliefferne over dørene blot blev overfladerenset.

Spejlpartiernes træværk, fodpaneler og vinduespartiernes paneler og indfatninger blev ligeledes egetræsådre. Entrésalens hvælvede loft opgav vi at afdække til det yngste dekorationslag, og loftet blev hvidmalet.

Fig. 8. Festsalen efter restaureringen. Foto: Allan Schnipper.

Glasloftets tre ventilers gennembrudte støbejernsplader og omramningsprofilerne blev forgyldt. Vi opgav at genskabe lysekroner i lighed med dem, man f.eks. ser på billedet af de kvindelige skrædderes møde. I stedet valgtes at kopiere de PH-kroner, der blev indkøbt i begyndelsen af 1930'erne. En rekonstruktion af lysekronerne blev foretaget i et samarbejde mellem arkitekten, museerne og firmaet Louis Poulsen. Glasskærmene måtte fremstilles specielt i udlandet for at få den anelse gulere tone end de skærme, der laves i dag.

Restaureringsarbejdet af festsalen blev udført i samarbejde mellem Arbejdermuseet, Nationalmuseets Bevaringssektion og Fredningsstyrelsen med Michael Freddie som arkitekt samt en række håndværksmestre (fig. 8).

Restaureringen varede et år, og den 9. maj 1985 stod salen igen klar til brug. Klar til teater, til møder og til udstillinger. For festsalen er udtryk for, at man på et museum også kan foretage sig andre ting end at udstille fortiden, at man kan leve midt i den og dermed give liv til nutiden.

»Vogt dig for vin og kvinder!«

Om uddannelsen til skriver i det gamle Ægypten

Af TORBEN HOLM-RASMUSSEN

»Bliv skriver, så bliver du fri for skatter, og du beskyttes mod al slags tvangsarbejde.

Det er skriveren, som sætter både syd og nord i skat. Det er ham, der modtager afgifter fra befolkningen. Det er ham, der gør regnskab for alt, mens alle soldater står under ham. Det er ham, der fører fyrster til audiens ...

Det er ham, der befaler hele landet, og alle affærer er undergivet ham. Bliv skriver, så skal dine lemmer blive glatte og dine hænder bløde. Du skal gå ud med fine hvide klæder, mens hoffolkene ærbødigt hilser dig.

Sæt din hu til at blive skriver, så skal du lede hele verden!« (fig. 1).

Så storslået og perspektivrigt var arbejdet som skriver eller embedsmand for de gamle ægyptere. I det følgende skal der fortælles om den tornede vej til denne uddannelse, der gav så rige muligheder for at nå de højeste poster inden for det ægyptiske samfund.

Skrivematerialer og skriveredskaber

Udgangspunktet for denne artikel er Antiksamlingens udvalg af skrivematerialer og skriveredskaber fra det gamle Ægypten, pa-

Fig. 1. Hele folket havde stor respekt for skriverne. Her overvåger de opmålingen af marken for at kunne fastsætte skatten. Den stakkels bonde, skatteyderen, har kastet sig i støvet for at bede om forståelse i sin betrængte situation. Bemærk, hvordan skriverens lange, hvide skørt er opkullet for ikke at blive tilsmudset. Deres uundværlige skriverpaletter holdes hhv. under højre arm og i højre hånd. Til venstre i billedet offergaver til gravens ejer. Maleri i Mennas grav, ca. 1420 f.Kr.

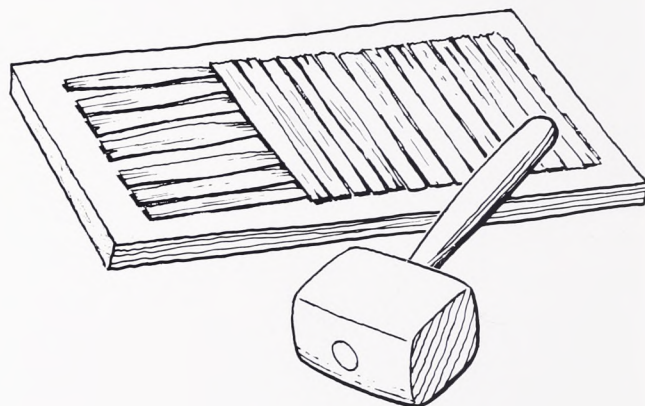
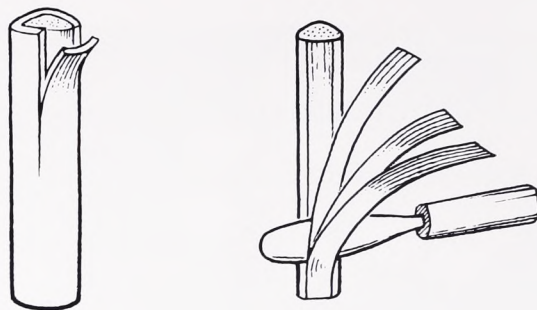
Fig. 2. Papyrusfremstilling.

pyrus og ostraka (= potteskår og kalkstensafslag), paletter, papyruskniv og papyrusglatter.

Papyrus

Papyrus som skrivemateriale er vel nok det vigtigste bidrag fra det gamle Ægypten til den vesterlandske kultur. Ordet papyrus betyder på ægyptisk »det til farao hørende«, for papyrusfremstilling var i oldtiden et kongeligt monopol. Papyrusplanten voksede tidligere i Nildeltaets sumpe, i dag findes den kun enkelte steder i Ægypten, hvor den hovedsagelig er plantet for turisternes skyld.

Den grønne, trekantede papyrusstængel blev skåret i stykker på 30-40 cm's længde, den grønne bark blev fjernet, og stykkerne flækkedes på langs med en kniv, så strimlerne blev så tynde som muligt. De afskårne strimler blev lagt ved siden af hinanden, og ovenpå lagdes et nyt lag, denne gang vinkelret på det første. De to lag bankedes sammen med en træhammer, hvorved fibrenes klæbrige saft bandt lagene sammen (fig. 2). Derpå tørredes papyrusarket og glattedes med en

træplade eller flad sten, og til sidst blev arket skåret til, så kanterne blev lige (en papyrusglatter og en papyruskniv er vist i fig. 3). Tykkelsen af dette papyrus-papir er noget større end almindeligt papir i dag. I perioden Ny Rige (1550-1080 f.Kr.) var arkets længde 16-20 cm. Arkene klistredes sammen til ruller, sædvanligvis er der 20 ark i en rulle. Forsiden af rullen har vandrette fibre, bagsiden lodrette. En ny papyrusrulles farve er hvidlig eller gullig, mens gamle papyri antager en brunlig farvetone. Papyrus anvendtes som skrivemateriale fra ca. 3000 f.Kr. til ca. 1000 e.Kr.

Ostraka

Ostraka er potteskår eller store kalkstensafslag, som anvendtes som skrivemateriale i stedet for det dyrere papyrus. I skolerne benyttedes ostraka som kladdehæfter, når eleverne nedskrev de klassiske litterære tekster, f.eks. de såkaldte visdomstekster. Også i forvaltningen anvendtes ostraka, f.eks. som kvitteringer (fig. 3).

Fig. 3. Antiksamlingens udvalg af skrivematerialer og skriveredskaber: Kalkstensafslag (ostrakon) anvendtes som vores notesblokke eller kladdehæfter. Den store palette er en gravgave til en skriver, mens den lille har været en brugsgenstand. Den korte kniv anvendtes til at afskære papyrusarket, mens papyrusglatteren benyttedes til at fjerne ujævnheder på arket (håndtaget mangler både på kniven og på papyrus-glatteren). Ca. 1400-1200 f.Kr. Foto: Lennart Larsen.

Fig. 4. Skriver med oprullet papyrus siddende under en bavian. Guden Thot var visdommens og skrivernes beskytter, og hans hellige dyr bavianen mentes at bringe inspiration til skriverne. Ca. 1380 f.Kr. Louvre, Paris.

Skriveredskaber

Man benyttede rørpenne, der gemtes i rektangulære paletter. Paletterne er af træ og har to fordybinger til farvekager, sort og rød. Den sorte farve, der er sod fra køkkenet, anvendtes til almindelig tekst, mens den røde, pulveriseret okker, benyttedes til overskrifter og særlig vigtige ord. Rørpennene, der var stukket ned i en fordybning midt på paletten, var ca. 20 cm lange. De var banket eller tygget flade i den ene ende, så der fremkom en lille blød pensel. Ved sin side havde skriveren en lille krukke med vand, som han dyppede sin rørpen i, dernæst fugtede han farvekagen, og han var så parat til at skrive sin tekst (fig. 4).

De to skriftarter: hieroglyffer og hieratisk skrift

I det gamle Ægypten var det kun skriverne, dvs. embedsmændene, og præsterne, der mestrede »gudens ord«, således som ægypterne selv kaldte hieroglyfskriften. Ordet

Fig. 6. Dronning Hatshepsuts fortrolige, Senmut, der tillige var lærer for hendes datter, prinsesse Nefrure. Senmut holder beskyttende Nefrure i sin favn, kun hendes hoved stikker frem. Ca. 1485 f.Kr. British Museum.

hieroglyf er egentlig græsk. Grækerne var de første europæere, der kom til Ægypten (7. årh. f.Kr.), og de beundrede i høj grad alt det fremmedartede, de stødte på. De mange små tegn, der var indhugget på templernes mure og gravenes vægge, kaldte grækerne *hieroglyphika (grammata)*, »hellige indgravende (skriftegn)«.

Der findes i hieroglyfskriften ca. 800 forskellige tegn. Disse hieroglyffer er fremstillinger af personer, legemsdele, dyr, træer, planter, redskaber, skibe, bygninger, møbler

osv. Kort sagt, af alle de ting, som omgav ægypterne i deres hverdag.

Hieroglyfferne kan benyttes på to forskellige måder.

1. *billedtegn*, der står for den genstand, de viser, f.eks. hr. »ansigt«, pr »hus«, irt »øje«. Når tegnet er anvendt som billedtegn, sættes en lodret streg efter;
2. *lydtegn*. Her kommer det an på den lyd-værdi, som tegnene repræsenterer. Man kan sige, at tegnene er anvendt efter rebus-princippet. Ordet »hus« består på ægyptisk af bogstaverne pr og gengives ved |. Udsagnsordet »at gå« indeholder de samme to bogstaver, og for at angive dette ord tegner ægypterne | . De to ben kaldes tydetegn, de fortæller læseren, at det drejer sig om »at gå«.

Ordet »kølle« består af bogstaverne hḏ, det gør imidlertid ordet »hvid« også. Ægypterne anvender da hḏ som lydtegn, og sætter et tydetegn efter til læserens orientering:

| hḏ »kølle« billedtegn (+ lodret streg)
 | hḏ »hvid« lydtegn (+ tydetegn »sol«).

Man kan læse hieroglyffer fra venstre mod højre og fra højre mod venstre, det, der bestemmer læseretningen, det er, i hvilken retning tegnene vender. Vender hieroglyffernes fremstillinger af mennesker og dyr deres hoved mod højre, læser man fra højre mod venstre. Så vidt om princippet bag hieroglyfferne.

Skriften på papyri og ostraka kaldes hieratisk. Det er egentlig hieroglyffer, der er skrevet med en rørpen, og i tidens løb bliver tegnene mere afrundede og forenklede. Fig. 5 viser, hvor flot den hieratiske skrift kan tage sig ud, når den er skrevet med omhu.

Organiseringen af skriveruddannelsen

Underligt nok er der ikke arkæologisk blevet påvist skoler fra det gamle Ægypten. Det hænger sikkert sammen med, at undervisningen foregik i det fri eller fandt sted i en af templernes forvaltningsbygninger. Men indirekte viser dynger af bortkastede ostraka fundet inden for tempelområderne, at un-

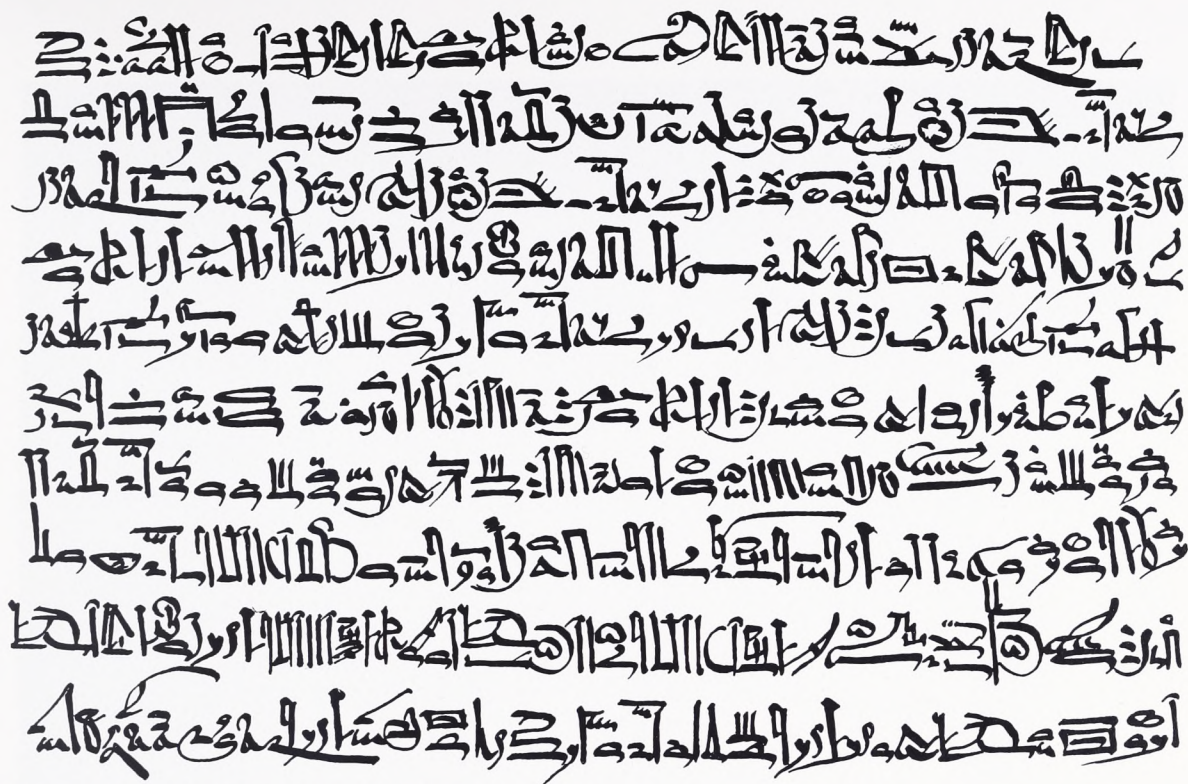

Fig. 5. Papyrus Harris I med hieratisk skrift. Ca. 1150 f.Kr.

den var delt i to dele. En slags grundskole, der varede i fire år, og dernæst en læringeuddannelse, der tog mindst tolv år.

Eleverne, der udelukkende var drenge, kom fra alle dele af befolkningen, dog var størstedelen af eleverne sønner af fædre, der selv var skrivere. Alligevel er det bemærkelsesværdigt, at også underklassens sønner havde mulighed for at få en skriveruddannelse og via denne nå de højeste poster i samfundet. To af de mægtigste mænd i det gamle Ægyptens storhedstid (18. dynasti, 1550-1320 f.Kr.) kom således fra samfundets laveste sociale lag: deres fædre havde ingen titler, der betød noget. Den ene var Senmut, dronning Hatshepsuts minister og fortrolige samt i øvrigt lærer for hendes datter, prinsesse Nefrure (fig. 6), den anden var Amenhotep, søn af Hapu, farao Amenhotep III's minister, som efter sin død blev guddommeliggjort. Selv om det ægyptiske samfund var uhyre konservativt og statisk, så var det altså muligt for underklassens sønner med gode hoveder at gøre karriere.

Når nu eleverne i skolen udelukkende var drenge, betyder det så, at piger ikke lærte at læse og skrive? Der er fra den ægyptiske oldtid meget få eksempler på, at kvinder kunne

læse og skrive. Det hænger sammen med, at disse kundskaber var så tæt knyttet til embedet som skriver, der udelukkende var forbeholdt mænd. Dog kan det antages, at de store dronninger fra 18. dynasti som Hatshepsut, Teje og Nefertiti, der alle tog del i regeringsanliggender (førstnævnte optrådte som farao 1488-1468, sidstnævnte måske ligeså i 1347 f.Kr.), beherskede kunsten at læse og skrive (fig. 7).

Noget tyder på, at det var frit for forældrene at vælge uddannelse for deres sønner. De såkaldte »skoletekster«, som lærerne dikterede eller lod eleverne nedskrive, indeholder ofte en berømmelse af skrivererhvervet på bekostning af andre erhverv. I skoleteksterne fortælles, hvor god og fremragende skrivergerningen er (jvf. citatet i begyndelsen af denne artikel), og hvor dårligt man har det i andre erhverv – man ville fratage eleverne enhver lyst til at følge andre uddannelser. Det er let at forestille sig, at mange drenge på de store krigerkongers tid i 18. dynasti drømte om at blive soldat i hæren, komme udenlands og opleve spændende ting. For effektivt at fratage drengene lysten dertil, fortælles der i skoleteksterne dramatisk om soldatens daglige genvordigheder:

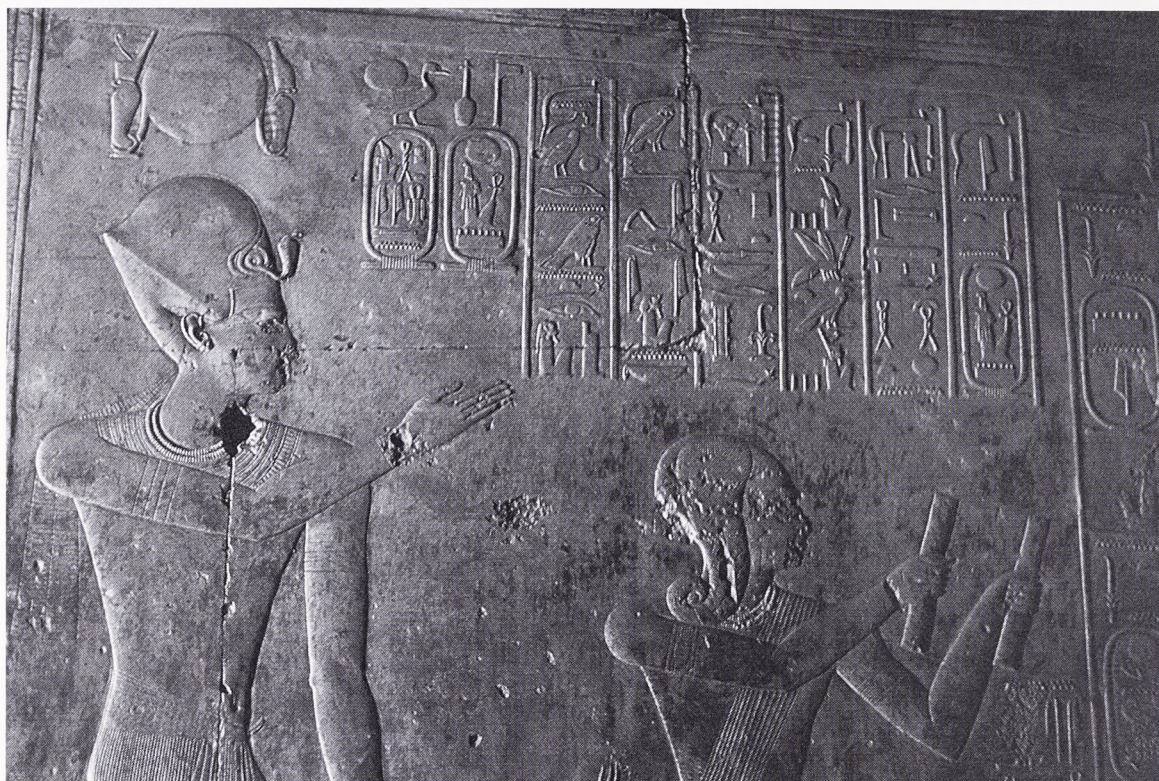

Fig. 7. De kongelige prinser og prinsesser lærte alle at læse og skrive. Her viser prins Ramses (den senere så kendte Ramses II) sin far, farao Sethos I, hvor dygtig han er til at læse navnene i den ægyptiske kongerække. Det første navn i denne række, Menes, står i kartouchen yderst til højre (ved pilen). Relief i templet i Abydos, ca. 1300 f.Kr.

Fig. 8. Hoflærer med fire af Amenhotep II's sønner på skødet. Prinserne er barberede skaldede som ægyptiske børn ofte var det, kun en enkelt hårløk er ladet tilbage. Det er den såkaldte barne lok. Maleri i Heka-reshus grav, ca. 1430 f.Kr.

»Lad mig berette for dig om soldatens tilstand, ham, der tugtes meget. Han tages til soldat, mens han endnu er barn, og indsluttes i en lejr. Han får tørre tærsk og åbent sår på panden. Hans hoved flækkes med kraniebrud, han slænges ned og slås flad som papyrus«.

Lærerne

Lærerne var alle skrivere, der arbejdede enten i et tempel, i statsadministrationen eller i hærens forvaltningsafdelinger, og de havde kun deres lærergerning som bibeskæftigelse. Der fandtes altså ikke noget egentligt lærerhverv, som udelukkende havde til hensigt at undervise børn og unge.

Kongerne i 18. dynasti lod ofte skrivere eller embedsmænd være lærere for de kongelige prinser, der således blev uddannet sammen med embedsmændenes sønner. Det førte til personlige forbindelser, der senere hen i livet skulle vise sig at være af betydning for embedsmændenes loyalitet mod farao. De havde jo kendt kongen fra barnsben, og det

bandt dem i hengivenhed til ham. Fig. 8 viser en sådan »hoflærer« med fire sønner af farao Amenhotep II (1436-1412 f.Kr.) på skødet; én af dem er den senere Thotmosis IV (1412-1403 f.Kr.).

Læreren underviste som regel siddende på en sivmåtte med eleverne placeret rundt om sig. Hans undervisning bestod først og fremmest i, at han lod eleverne afskrive flere hundrede år gamle litterære tekster, som de senere skulle kunne udenad (herom senere). To aspekter ved lærergerningen fremhævedes ofte af ægypterne, nemlig tålmodighed og rolig tale. Men selv den mest besindige lærer kunne miste tålmodigheden, og så var en god dragt prygl med den lange stok på sin plads, for »elevens ører sidder på hans ryg; han hører, når man slår ham«.

Begynderundervisningen

I grundskolens fire år boede eleverne hjemme og blev forsørget af deres forældre – en tekst beretter om en mor, som vækker sin søn, der har sovet alt for længe: »Vågn op! På plads! Bogrullerne ligger allerede foran dine kammerater! Tag dit tøj på og find dine sandaler!« Sådan har mødre til alle tider vækket deres sønner.

Eleverne blev i grundskolen undervist i grupper eller »klasser«. Desværre er der ikke overleveret tekster på ægyptisk om at undervise i skolen. For at finde ud af, hvordan begynderundervisningen foregik, er vi henvist til elevernes »kladdehæfter«, nemlig de tidlige omtalte ostraka. Disse er et vigtigt hjælpemiddel i rekonstruktionen af den ægyptiske skoleundervisning.

Det spændende spørgsmål er, hvordan eleverne i den ægyptiske grundskole lærte at læse og skrive. Ud fra det store antal ostraka med litterære tekster, der er overleveret fra elevernes skriveøvelser, fremgår det, at eleverne i det gamle Ægypten startede med at lære hele sætninger skrevet med *hieratiske* skrifttegn udenad. Det er helt forskelligt fra den måde, hvorpå oldægyptisk i dag læres af studerende i faget ægyptologi. Her starter man med *hieroglyfskriften*, først læres de enkelte tegn, dernæst ord og siden hele sætninger. Når hieroglyfskriften beherskes, overgår man til hieratisk. Dette er helt sik-

kert den mest pædagogiske måde, hvorved man lærer skriftens og sprogets opbygning. Ægypternes metode var en gold og mekanisk udenadslære, der ikke var spor pædagogisk. Der findes i øvrigt en parallel til denne ægyptiske undervisningsmåde i professor Johannes Østrups beskrivelse af begynderundervisningen i en tyrkisk koran-skole i slutningen af forrige århundrede. I sin bog »Skiftende Horisonter« (København, 1894, s. 67) fortæller Østrup: »Børnene sidder i en kreds omkring læreren, hver med en lille bliktavle i hånden, på hvilken han har skrevet et eller flere vers af koranens første kapitler; dette læser han op for dem, og derpå gentager de det i kor så længe, indtil alle har lært det udenad. På denne måde lærer de efterhånden at skelne de enkelte på tavlen skrevne ord og derpå også de enkelte bogstaver; en gennemgang af alfabetets enkelte dele ved stavning er der aldeles ikke tale om ...

For øvrigt går det meget gemytligt til i sådan en pøgeskole; det er skolemesteren umuligt at holde opsigt med alle de i en stor kreds siddende og i kor vrælende unger, og medens nogle af dem skråler op med koranens vers, benytter en del lejligheden til alle slags gale streger. Bliver det alt for galt, må den lange stok frem, som ligger parat ved skolemesterens side ...« Nøjagtigt således må man tænke sig, at undervisningen er foregået i den ægyptiske skole.

Pensum

Ud fra de overleverede ostraka og papyri med afskrevne eller dikterede tekstprøver kan der opstilles en læseplan. I grundskolen omfattede denne tekster fra en flere århundereder gammel papyrusrulle betegnet Kemit, »den fuldendte (tekstsamling)«, samt adskillige uddrag fra de såkaldte visdomstekster.

Kemit

Denne tekst kan sprogligt dateres til ca. 2000 f.Kr. Det drejer sig om en egentlig håndbog til skriveruddannelsen, hvordan breve skulle sættes sammen (høflighedsfraser), formuleringer fra memoire-litteraturen, og endelig om litteraturens store betydning. Der findes mere end 80 ostraka fra tiden omkring 1200 f.Kr. bevaret i dag med uddrag fra Kemit

(selve papyrusrullen er gået tabt), og disse ostraka vrimler med fejl. De mange fejl viser, at eleverne har haft meget lidt anelse om det, de skrev, simpelthen fordi de ikke forstod det sprog, hvorpå Kemit var skrevet. Det var mere end 800 år gammelt, da eleverne nedskrev uddrag fra Kemit på deres ostraka. Hvorfor startede lærerne så med Kemit? Sikker af ren og skær konservatisme. Når nu tusinder af skrivere i tidens løb havde lært at læse og skrive efter denne papyrus, hvorfor skulle man så ændre herpå?

Visdomstekster og det ægyptiske menneskeideal

Disse tekster er lærebøger i takt og tone for den vordende embedsmand. Ja, deres indhold spænder endnu videre: om det rette forhold mellem foresatte og undergivne, om ægteskab, om børneopdragelse, om etiske fordringer. I disse tekster møder man det ægyptiske menneskeideal »den tavse« eller »den tiende«. Det er mennesket, der behersker sig og kender sin plads i samfundet. I visdomsteksterne fremstiller og begrundes ægypterne udtrykkeligt begrænsningerne i den personlige livsudfoldelse. Efter ægypternes mening var det alene indskrænkning, mådehold og beherskelse, der garanterede det fælles samfundsliv. Kun den, som frivil-

ligt og i erkendelse af den absolutte rigtighed underkastede sig disse bånd, gjaldt som et civiliseret menneske. Det følgende citat gengiver ånden i disse visdomstekster:

»Hvis du er en fortræffelig mand, som sidder i sin herres råd, så saml opmærksomheden om noget fortræffeligt, din tavshed er bedre end snakken. Tal kun, når du ved, du har en løsning. Det er den kyndige, der taler i rådet, at tale er sværere end alt andet arbejde, den, der forstår det, får det til at tjene sig«.

Lærlingetidens tekster

Efter grundskolen blev eleverne enkeltvis knyttet til en skriver i et lærlingeforhold, der som regel varede 12-14 år. I denne tid boede lærlingene som oftest på uddannelsesstedet. Undervisningen fortsatte nu med »moderne« litteratur på tidens sprog, ny-ægyptisk. Lærlingene lærte at skrive forvaltningsdokumenter, at sætte et brev rigtigt sammen, de lærte kongens lange og indviklede titulatur. De opstillede lange lister med navne på handelsprodukter fra imperiet, lister med navne på byer i ind- og udland, de dyrkede matematik og geometri. Alle disse tekster kender vi fra elevernes egen hånd, i stedet for grundskolens ostraka er teksterne nu skrevet

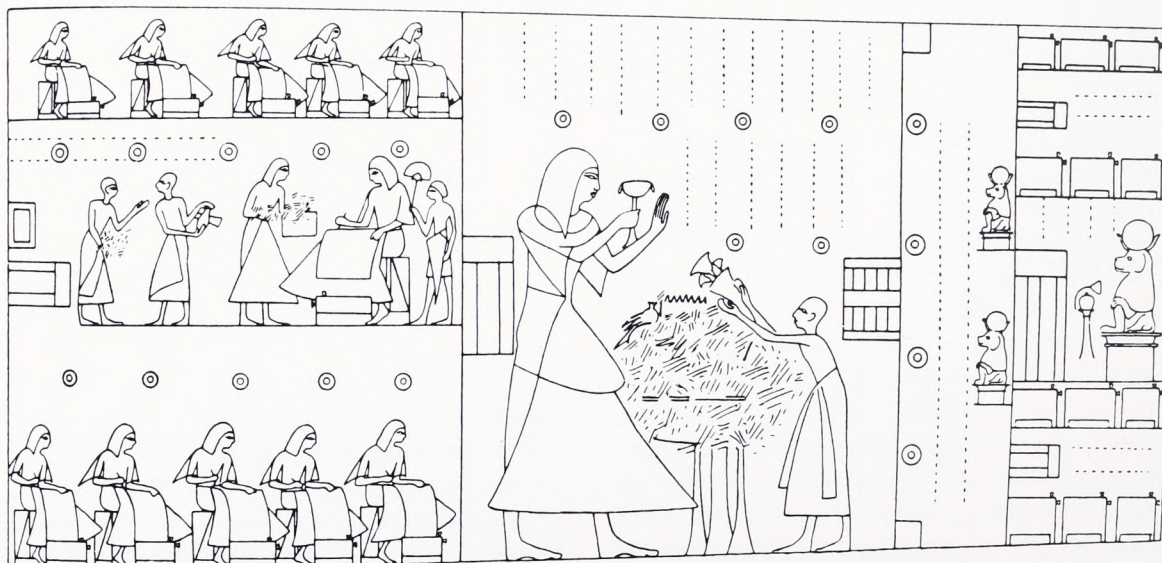

Fig. 9. Hvordan et kontor har set ud viser dette billede af de flittige skrivere, der sidder sammen ivrigt optagne af deres arbejde. Der er en interessant detalje ved dette billede. Personerne, bavianstatuerne og de små skrin til højre er vist set direkte fra siden, mens bygningen er fremstillet i grundrids. De små runde ringe markerer således søjler. Dette er en typisk ægyptisk tegnemåde. Relief i Tjas grav, ca. 1220 f.Kr.

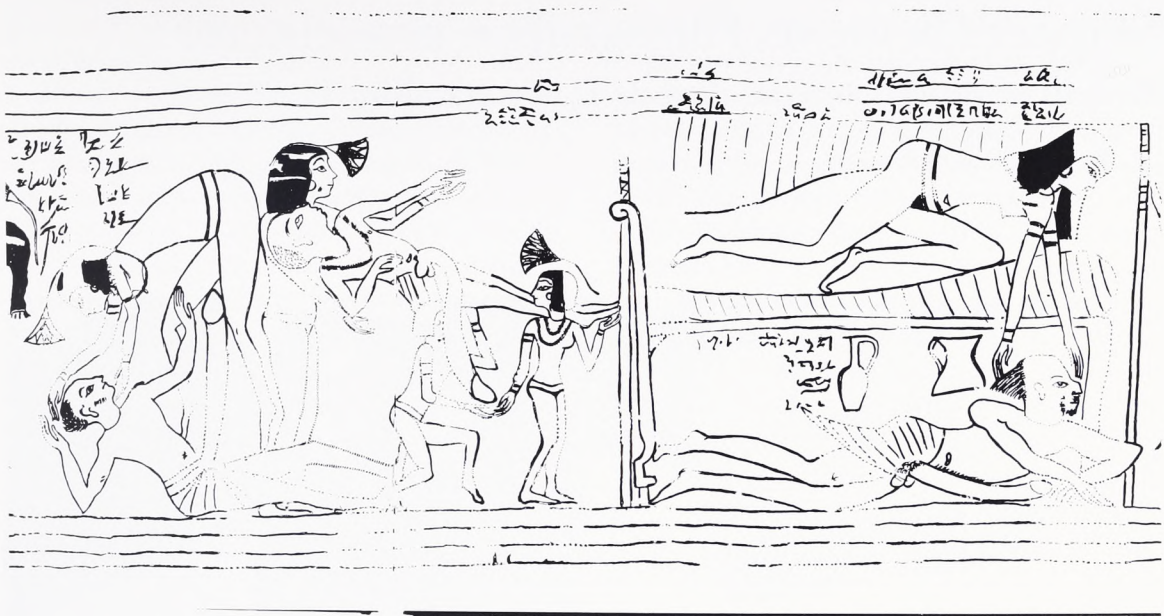

Fig. 10. Adskillige faldt bogstavelig talt for vinens og skøgernes fristelser, derfor var skoleteksterne fulde af advarsler mod sådanne farer. Fremstilling af bordelbesøg i »Den erotiske Papyrus« i Torino, ca. 1150 f.Kr.

på papyrus (fig. 9). Visdomsteksternes sandheder blev stadig fremholdt som eksempel til efterfølgelse; i »Amenopes visdomsbog« hedder det bl.a.:

»Le ikke over en blind, spot ikke en dværg og gør ikke en lams tilstand værre. Spot ikke en mand, der er i Guds hånd (= en sindssyg) og vær ikke rasende på ham, selvom han har forgået sig. Mennesket er ler og strå og Gud er dets bygmester. Han ødelægger og bygger op daglig og han forringer tusind efter sin vilje«

Lærlingenes moralske vandel lå de gamle lærere meget på sinde, og de forfattede tekster, der skulle advare mod de fristelser, de unge mennesker kom ud for. Det sidste citat giver et fascinerende billede af en lærlings eskapader:

»Man fortæller mig, at du har forladt studierne og hengiver dig til tomme fornøjelser, og der stinker af øl, hvor du driver om. ...

Man har set dig kravle over en mur, efter at du har brækket træværket, og folk flygter for dig, efter at du har overfaldet dem.

Bare du dog vidste, hvor gruelig vinen er, så ville du lade *shedeh*-rusdrikken stå, du ville ikke sætte ølkrukken i dit hjerte, og du ville glemme *tenrek*-vinen.

Du er blevet belært om at synge til rørfløjten, at tralle til sivfløjten, at slå lyrens strenge ... Nu sidder du i bordellet og skøgerne omgiver dig ... du braldrer op. Din blomsterkrans hænger om halsen på dig, mens du tumler rundt. Nu falder du på din vom, oversmurt med snavs« (fig. 10).

Lærlingene har sikkert snart besindet sig og er med tidens løb blevet til gode og respekterede embedsmænd, der videreførte forgængernes glørværdige traditioner: at lede og administrere det ægyptiske samfund. I tre tusinde år bestod den faraoniske kultur, så de har egentlig klaret det ganske godt, disse skrivere.

Skipper Clements Filmsgruppe præsenterer ...

Brik til en mosaik om det illegale Dansk Samling

Af HENRIK A. BENGTSEN

Fig. 1. Dansk Samling stod bag udgivelsen af en mængde pjecer, i hvilke man diskuterede og fremlagde synspunkter i den nationale debat. Gennem Dansk Samlings halvt illegale distributionsnet spredtes også Vilh. la Cours pjecer, som kraftigt bidrog til at bane vejen for en protestholdning.

Her er London. Kontakten fra den frie verden gennem det knasende radioapparat betød uden tvivl meget for den almindelige dansker under besættelsen. Men at man i bogstaveligste forstand også kunne få levende billeder fra den frie verden ind i sin egen stue, kunne nok få én til at spærre øjnene op.

Allerede fra marts 1943 iværksattes en direkte engelsk inspireret propaganda i Danmark, som dog først rigtig blev sat i system fra årsskiftet 1943/44. Flere persongrupper fik betydning for arbejdets videre forløb, men netop de kontakter, som allerede i 1942 var etableret mellem en politiker, nogle pres-

sefolk og nationale kredse rundt om i landet, blev grundlaget for arbejdet. Centralt placeret i denne personkreds stod højskolemanden, forfatteren og politikerne Arne Sørensen.

Dansk Samling

Blandt de projekter, Frihedsmuseet i de senere år har igangsat, placerer forskningen omkring Dansk Samling – partiet, ideologien og medlemmernes som sympatisørers illegale arbejde – sig centralt. Grundlaget for arbejdet er Frihedsmuseets meget omfattende arkivsamlinger, samt løbende research »i mar-

ken« med interviews og indsamling fra andre arkiver og museer.

Dansk Samling blev grundlagt som »det tredje standpunkts parti« af blandt andre Arne Sørensen i 1936 på grundlag af de tanker og ideer, han havde udkastet bl.a. i bogen »Det moderne menneske«. Partiets ideologi var baseret på en national – social – kristelig grundholdning med et program bygget op omkring en skepsis over for samtlige af de gamle partier. »Vi mente desuden«, skriver Arne Sørensen i 1944 i et brev til gesandt Henrik Kauffmann i Washington, »at de *rene ismers* tid var forbi i politik, og at fremtiden hverken tilhørte liberalisme eller socialisme, men en saglig og fornuftig blanding af frit initiativ og statsindgreb, samt at den alvor vort lands situation da var præget af måtte gøre det naturligt, at der stiftedes et parti, der ikke var klassebetonet ... De gamle partier var idemæssigt og åndeligt næsten udbrændte, og det medførte igen, at mange yngre med despekt vendte sig bort fra alt, hvad der havde med politik at gøre – den eneste nye teori, som allerede var begyndt at indfange nogle, var jo nationalsocialismen. Over for den ville vi sætte en anden ny politik, som også var national og social, men tillige gik ud fra det friheds- og retssyn, som var vesterlandsk arv, og som nationalsocialismen trådte ned, overalt hvor den vandt frem«.

Imidlertid blev netop Dansk Samling af de fire gamle partier slået i hartkorn med de små halv- og helfascistiske partier, der opstod i midten af 30'erne. Specielt fra konservativ side førtes en hetz mod partiet, ikke meget ulig den hetz, »de fire gamle« førte mod Mogens Glistrups Fremskridtsparti i begyndelsen af 70'erne. For hvad mentes med »et tredje standpunkt«, der hverken var borgerligt eller socialistisk?

Det drejede sig ikke om et midterstandpunkt – et kompromis – mellem socialisme og konservatisme – en balancegang. Det drejede sig om at have to fronter at kæmpe imod på en gang! Man skulle gøre op med de gamle fraser: højredrejning-venstredrejning, reaktionær-revolutionær. Man skulle være aktive i et oprør fra midten i stedet for en balance på midten.

Dansk Samling slog også til lyd for større

social sikkerhed. I en imponerende strøm af bøger, artikler, taler og valgoplæg gjorde Arne Sørensen sig til talsmand for det, han kaldte »livsbekræftende vitalitet«, hvorigennem han ville skabe ny tillid og nyt håb. Dette skulle ske gennem en bekæmpelse af ungdomsarbejdsløsheden, hjælp til landbruget, egnsudvikling og beskæftigelsesprojekter inden for sanering, industri og samfærdsel. Endvidere skulle der indføres en minimumsløn for arbejdere og større social sikkerhed for arbejdsledige, ældre og uarbejdsdygtige – for at nævne nogle få programpunkter.

På nuværende tidspunkt er der ikke udarbejdet analyser på grundlag af Dansk Samlings medlemskartotek, men det kan fastslås, at folkene i partiets kerne kom fra det, man kunne fristes til at kalde de »lidt bedre kredse«, økonomisk og socialt set. Det var lærere, højskolefolk, akademikere og selvstændigt erhvervsdrivende. Alle veluddannede. Det var folk, som havde en national grundholdning – det sønderjyske spørgsmål var centralt placeret i partiets arbejde – og et kristeligt grundsyn. Mange af disse mennesker arbejdede samtidig i folkeoplysningens ånd, som den var blevet formuleret af Grundtvig. Men afgørende for Dansk Samling i besættelsessituationen blev, at ingen interessegrupper dominerede, samt at der var stor spredning såvel geografisk som kulturelt.

Dansk Samling opstillede første gang til folketingsvalget i 1939. Resultatet blev et eklatant nederlag. Hetzen mod partiet og advarslerne mod en sprængning af den indenrigspolitiske stabilitet i en tid med udenrigspolitisk ustabilitet resulterede i, at Dansk Samling kun fik 8500 stemmer på landsplan. Store dele af partiapparatet smuldrede, men en mindre kreds omkring Arne Sørensen arbejdede videre.

Besættelsen

I partiprogrammet »Et folk – et flag – en politik« havde Arne Sørensen i 1939 bl.a. skrevet: »Nu er vor stilling imidlertid den i dag, at vi over for os har et angrebsoplagt, stærkt folk, der i allerhøjeste grad ved, hvad et folk er. Vi står i en folkekamp med tyskerne. Den føres ikke i første række med våben, men det er en *åndskamp*, det er en *kulturprøve*,

vi er ude for. I dette opgør er slaget tabt på forhånd, hvis man over for den store samling af offerberedte folkebegeistrede mennesker, der er sammensvejet i en folkelig enhed, stiller en flok sammenløbne tilfældige individer, hvis eneste begrundelse for at være sammen er de rent legemlige behovs tilfredsstillelse. I en folkekamp sejrer kun den part, der har oplevet et folks enhed, kun dem der ved, at folkeånd er historisk virkelighed«.

Allerede den 9. april om aftenen samledes Dansk Samlings inderkreds til møde om situationen, og i den kommende måned skrev Arne Sørensen i samarbejde med Vilh. la Cour den lille pjeces »Dansk Samling nu«, hvis indledning på mange måder blev symbolsk for de kommende års arbejde:

»De første uger efter tyskernes indmarch i Danmark er gået. Der er blevet tid til at vurdere vort folks måde at tage tingene på. Men samtaler, rejser og beretninger bekræfter blot det første indtryk fra de allerførste timer den 9. april: Nu kom en skarp kniv brummende ud af skyerne og delte Danmark i to helt adskilte parter; de danske – og de, som slet ingenting var – herunder de, som straks begyndte at bukke og skrabe for de fremmede, *Politiken's* og *Fædrelandet's* folk.«

»Mellem de to parter er fred ikke mere mulig, og den *danske* part har endelig nu besluttet sig til at foretage en magtovertagelse i det Danmark, som kommer efter krigen – og

da skal Radikalere, Nazister og alt andet, hvad udansk hedder, ikke mere få noget som helst at skulle have sagt. Herom er der enighed blandt hundredetusinder, som overhovedet ikke kender hinanden endnu, ikke aner hinandens eksistens«.

Med den nytrykte pjeces i tasken rejste Arne Sørensen landet rundt over en 6 ugers periode i sommeren 1940 med det formål, at »rejse en stemning« blande de hundredetusinder – men forgæves. Der var ikke grobund for at rejse noget overhovedet, berettede Arne Sørensen mange år senere, hvorfor tanker om et egentligt illegalt arbejde blev lagt på hyldep, og frem til 1942 koncentrerede han sig om udgivervirksomhed og legalt politisk arbejde. Men på sine utallige rejser rundt om i landet »samlede han på mennesker«, og i lyset af tidens stærke nationale bølge søgte han at vække befolkningen gennem en stadig opinionsdannende virksomhed. Det var et hårdt arbejde, men tilslutningen til møderne og indmeldelserne i partiet igennem 1941 og 1942 til marts 1943 bragte i forbindelse med det massive politiske arbejde ved folketingsvalget medlemstallet op på små 6000, hvilket viste, at der var ved at ske et skred. 43.000 vælgere satte kryds ved partiet, der stillede op i åben og skarp kritik mod forhandlingspolitikken, og det gav 3 mand i folketinget.

Som tidligere nævnt indledte Arne Sørensen i 1940 et samarbejde med Vilh. la Cour.

Fig. 2. Arne Sørensen ved skrivemaskinen i Vestre Fængsel efteråret 1941 under afsoningen af den hæftestraf, han idømtes som udgiver af Vilh. la Cours kompromisløse pjecer. Arne Sørensens og la Cours straffe gav med et slag Dansk Samling en central placering i tidens nationale og politiske debat. (Friedhedsmuseet).

Fig. 3. Dansk Samlings »Frivillig dansk Arbejdstjeneste« og partiets aktiviteter omkring terrænsportsbevægelsen overalt i landet blev senere frugtbare miljøer for det illegale arbejde. Fotografiet er fra et terrænsportsløb i Helsingør 1942. (Helsingør Bymuseum).

Den ene bog efter den anden, artikler og avisindlæg flød fra d'herres penne, samtidig med at foredragsturneer førte dem til de fjerneste afkroge af landet. Man vænnede – trænede – tvang folk til at læse mellem linierne i pjecer som »Frihed, sandhed, ret«, »Om at sige ja – og nej«, »Kender De gråbonden?« og »Håndbog i oversvømmelser« (fig. 1). Den sidste var i øvrigt en underfundig titel helt på linie med en af periodens kendteste kortfilm, »Kornet er i fare!« om kornsnu-debillens angreb på de danske kornlofter!

Arne Sørensens og la Cours skriverier gik dog ikke de danske myndigheder upåagtet forbi, og i 1941 idømtes de begge en kortere hæftestraf. Begivenheden gav imidlertid genklang ud i de mindste sogne. Protestholdningen var så småt ved at vågne eller rettere, menigmand så, at ikke alle billigede samarbejdspolitikken (fig. 2).

Frem i det videre illegale arbejde blev Dansk Samlings styrke dets folkelige bredde,

og partiets kontakter i bl.a. »terrænsportsbevægelserne« (fig. 3) kom mange steder til at virke som igangsættere, uden at det altid stod klart, at Dansk Samling stod bag. Hvor DKP var et byfænomen, der hovedsagelig opbyggede den illegale organisation omkring de store arbejdspladser i byerne efter den tvungne illegalitet i sommeren 1941, opbyggede Dansk Samling et kontaktnet både på landet og i byerne. Partiets kontaktnet og åbenbare nationale holdninger kom derfor til at betyde, at dets medlemmer og sympatisører var blandt faldskærmsfolkernes første forbindelser i 1942, og dette satte gang i de illegale hjul hos Dansk Samling.

Studiekredsarbejdet

»I løbet af 1941 har vort arbejde haft bedre betingelser end nogensinde før«, beretter Dansk Samling i en rundskrivelse til sympatisører i januar 1942 med det formål at skaffe penge til parti- og forlagsvirksomhed (Dansk

Samling var *altid* stærkt økonomisk trængt). »Medens vor årlige omsætning med bøger, pjecer, blade, kursus, møder og studiekredse tidligere aldrig har været over 50.000 og i 1940 på grund af folks usikkerhed over for den første krigsvinter endda var nede på 20.000, havde vi i 1941 en omsætning på 160.000. Uden underskud gennemførte vi i dette år at ansætte og lønne et personale ... Vi har derfor bestemt os til at henvende os til de mennesker, som kender vort arbejde gennem medlemskab, som abonnenter, som købere eller som mødedeltagere, idet vi beder Dem hjælpe os med at skaffe det nødvendige økonomiske grundlag for ansættelse af nogle *rejsesekretærer* og andet personale ...« Videre beretter skrivelsen om et positivt frivilligt arbejde med bogsalg og opbygning af *tillidsmænd* i samtlige byer og sogne i Midt- og Sønderjylland: »Nu må man ikke forstå det således, at det drejer sig om at gøre folk til bogagenter i deres fritid. Nej, her er en lang række nationale arbejdsindsatser, som slynger sig ind i hinanden: læsning, studiekredse, møder, kursus, arbejdslejre, terrænspport, i det hele taget *en aktivisering af tusinder af danske, fysisk og åndeligt*, med det formål for øje at kunne yde en fuld national og politisk indsats for vort land«. Gennem arkiv- og beretningsmaterialet kan vi følge de nyansatte rejsesekretærens virksomhed, og som bekendt førte rejsesekretær Børge Eriksens arbejde i Jylland og Anker Olesens på Sjælland, til mange positive kontakter. Derfor var det også naturligt for redaktør Svern Seehusen, der var blevet udset som leder af det engelske propagandaarbejde i Danmark, at rette henvendelse til Arne Sørensen i foråret 1943 for igen ham at få kontakt til villige kredse i Sønderjylland. I efteråret 1943 overtog redaktør Aage Schoch det engelske propagandaarbejde, og med både Schoch og Arne Sørensens indtræden i Frihedsrådets bladudvalg i januar 1944 var kontakterne så direkte, som de kunne blive. Som nævnt i Dansk Samlings tryksag om arbejdet i 1941, ville partiet fremover satse stærkt på studiekredsarbejdet. En koordinering af dette arbejde blev lagt i hænderne på direktør Johs. Keiding, hvis arkiv omfattende beretter om arbejdet i 1941-43/44. Positivt som negativt.

Antallet af igangsatte studiekredse i efteråret 1942 kom ikke til at svare til de opskruede forventninger. Specielt svært var det at få kontakt til de unge. Keiding mente, at en af grundene var partiets manglende »realitetspolitik«. »Vi kan ikke svare folk klart på, hvad DS vil«, skriver han irriteret over det noget højtflyvende uklare partiprogram. Problemet var, som kredslederne formulerede det i en skrivelse til hovedledelsen den 5. oktober 1942, at »Dansk Samling betragtes mere som en kulturbevægelse end som en politisk bevægelse«.

Imidlertid kom der gang i studiekredse over det meste af landet, og af studiekredsindberetningerne kan det konstateres, at der rent faktisk var meget få helt unge med i arbejdet, som domineredes af det bedre borgerskab – i bredeste forstand – og forbavsende mange selverhvervende enlige kvinder. Men det kan også konstateres, at mange af navnene senere genfindes i det illegale arbejde.

I Københavnsområdet havde der allerede fra 1940 været studiekredsarbejde. Her boede hovedparten af partiets inderkreds, og der var f.eks. stor aktivitet i Gentoftekredsen. Fra efteråret 1942 kan der også spores kimen til arbejde andre steder i byen, og medlemmerne i Brønshøj-Bispebjerg mødes fredag den 23. oktober til den første studiekredsafte den vinter. Ingeniør Chr. Harmsen var initiativtager, og de 12 deltagere var gamle bekendte, andre medlemmer af Dansk Samling samt naboen. Over 8 aftener gennemgik man Dansk Samlings studiekredsmateriale, hæfter og bøger under fællestitlen »Vor stilling som dansk i dag«. Man kom langt omkring, og fremlæggelserne og diskussionen af »Det klasseløse menneske«, »Diktatorsystemer«, »Parlamentarismens forfald«, »Tillidsstaten«, »Nordens forenede Stater«, »Danmarks forsvar« og »Troen på fremtiden« varede gerne til over midnat. Til et enkelt af emnerne havde man inviteret kommandør Barfod som indleder, ligesom der var indbudt andre medlemmer (fig. 4). Aktiviteterne omkring folketingsvalget i marts 1943 forøgede medlemsskaren i kredsen, og med serien »Socialt fællesskab« mødtes 16-18 medlemmer fra slutningen af maj og fortsat-

STUDIEKREDS - RAPPORT

LEDER: Chr. Harmsen
 Navn Bispeparken 34
 København NV. Aadr.
 VÆRT(ER):
 Chr. Harmsen
 Ingebar
 Bispeparken 34
 København NV.

Møde-Datoer 1942-43

DELTAGERE:	Betalt	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	Særlige
Navn	Kr.	29/10	12/11	17/11	15/12	12/1	4/2	17/4	11/5	Bemærkn.
Frk. J. Hartmann Sørensfriisgade 6/N.	2,-	÷	+	+	+	Afmeldt				Betalt kun 2,- for hun kunde deltage 4-Sange
Korrespondent, Frk. Helga Jensen statholdervej 14 NV.	4,-	÷	+	+	+	+	+	+	+	
Lærerinde, Frk. Olga Hallehaug Maagevej 1.A N	4,-	÷	÷	+	A	A	+	+	+	
Massøse, Frk. Erna Kemner Jac. Lindbergsvej 17 NV.	4,-	+	+	+	+	+	+	+	+	
Herr. Arkitekt Jens Ole Rjar Tomsgaardsvej 16 NV.	4,-	+	+	+	+	÷	+	+	+	
Doktor, Frk. Helvi Paulsen Højdedraget 30 Vb	4,-	0	+	A	+	+	+	+	+	
Sygeplejerske, Frk. Aase Rasmussen Fuglegaardsvej 28 Søtofte.	4,-	0	0	+	A	A	A	A	A	
Herr. Bankassistent Børge Schmidt Bispeparken 6 NV.	4,-	0	+	+	A	÷	+	+	+	
Laboratorieassistent Frk. Rigmor Schulte Havmestervej 35 NV.	2,-	÷	+	+	+	+	+	+	+	Frk. Schulte 2 kreds, Blevet fra sidste år, derfor kun 2,-
Herr. Disponent Carl Johan Flensborg-Thomsen Bispeparken 35 NV	4,-	+	+	+	+	+	+	+	+	Kun 1 sat
Frü " " "	2,-	+	+	+	+	+	+	+	+	Pieser, derfor kun 2,- fra Frk. Thomsen
Ovenfor anførte Leder (Vært)	4,-	+	+	+	+	+	+	+	+	
Betalt: Jalt kr.	42,-									
Deltagere pr. Møde:		5	10	11	9	7	10	10	9	

Signatur: + = Mødt
 ÷ = udeblevet 1/4 Afbud
 A = sendt Afbud
 0 = Endnu ikke indmeldt

d. 17/4 (Dansk Forsvar) havde i den grad af Herr. Kemner-Borck holdt et foredrag over Affrens Epine. Udover Studiekredsens Deltagere var indbudt H. Søster

Fig. 4. Dansk Samlings studiekreds rundt om i landet var grundlagt for den senere illegale organisation. »Afdelingen på Bispebjerg startede som en studiekreds med forskellige Dansk Samling-bøger som grundlag«, fortæller afdelingens formand Chr. Harmsen. »Efterhånden ændredes ... (den) fra at være en studiekreds til at blive lidt mere militærpræget modstandsarbejde. Damerne påbegyndte en sygeplejeuddannelse (i Danske Kvinders Beredskab), og vi andre tog fat på at uddanne os til militære opgaver, ved f.eks. at deltage i våbenbrug«. (Johs. Keidings Studiekredssarkiv, Frihedsmuseet).

te i efteråret. Afdelingen var nu så stor, at Bispebjerg blev udskilt med Chr. Harmsen som formand, men sent på efteråret afbrød man studiekredsarbejdet og påbegyndte opbygningen af en illegal 6-mands gruppe i henhold til Arne Sørensens opfordringer i »Niels Jydes breve«. Meget havde ændret sig efter den 29. august.

Allerede under den første studiekreds havde medlemmerne så småt været involveret i distribution af illegale blade, og i efteråret 1943 trykte kredsen Steinbecks »Månen er skjult« (fig. 5).

Bogen udkom under forskellige forlagsnavne rundt om i landet, gerne inspireret af nationale helte som Niels Ebbesen, Skipper Clement m.v. Pengene gik bl.a. til at finansiere Dansk Samlings såvel legale politiske som illegale aktiviteter, om hvilke Arne Sørensen senere berettede:

»Partiet fastholdt under hele besættelsen til en vis grad en legal struktur, samtidig med at vi i partiet, der arbejdede illegalt, kunne trække på partiets medlemmer, ligesom vi kunne bidrage til at finansiere partiet gennem indtægterne fra den illegale bladvirksomhed ... Dette skal forstås således ... at partiet DS som parti aldrig var illegalt, men ... at en kreds inden for partiet deltog i illegalt arbejde ... og at partiets ledelse stiltiende havde accepteret denne situation, samt havde accepteret, at den omtalte illegalt arbejdende kerne inden for partiet anvendte partiets kontakter og kontaktmuligheder«.

Det var betydelige økonomiske ressourcer, man her kom til at disponere over, og Arne Sørensen nævner da også i det tidligere omtalte brev til Kauffmann, »at der eksisterer en omfattende illegal forlagsvirksomhed, hvor bøger og pjecer fra udlandet udkommer duplikeret eller trykt. En ring omfattende

Fig. 5. »Vi (gav) os også i kast med at trykke og udsende den illegale udgave af John Steinbecks »Månen er skjult«. Det var Helga Jensen, som var sekretær for direktionen på General Motors, som skrev de stencils, vi skulle bruge, af efter et eksemplar af den illegale udgave. Jeg lånte en duplikator og indkøbte det nødvendige papir og den blå karton hos Nordisk Boghandel ved Kgs. Nytorv. Trykningen foregik i vores lejlighed oppe i Bispeparken, og så gik vi i gang med at samle de enkelte sider af bogen. Det foregik på et meget langt bord, som gik gennem den ene stue og gennem den åbne dør helt ind i den tilstødende stue. Vi deltog alle fra vores inderkreds, idet vi gik i gåsegang langs bordets sider og samlede på den måde samtlige sider sammen, hvorefter de endte hos den, som lagde disse blade ind i det blå omslag og hæftede dem sammen. Derefter blev hæfterne pakket ind i gråt papir med 25 stykker i hver pakke og var nu klar til at blive sendt ud til de forskellige Dansk Samling-afdelinger, som forestod salget af hæfterne« (Chr. Harmsens beretning). I studiekredsen startede det illegale arbejde, og kvinderne var her på lige fod deltagere i arbejdet, ligesom de også senere gjorde et uvurderligt stykke arbejde med kurérvirksomhed og transport. Fotografiet viser en situation som ovenfor beskrevet i efteråret 1944, hvor en anden Dansk Samling-gruppe trykte »Dybbølsposten« i København. (Frihedsmuseet).

de seks forlag, hvoraf Dansk Samlings folk dirigerer de fem, har således i det sidste halve år omsat for omkring en million kr. af sådanne udgivelser« (fig. 6).

Store dele af Arne Sørensens illegale arbejde, efter at han gik under jorden den 29. august 1943, kom til at ligge i forlængelse af hans naturlige interesse for informationsvirksomhed, agitation, blad- og bogudgivelser. Det var også med den baggrund, at han som medlem af Frihedsrådet indgik i Frihedsrådets bladudvalg og med det arbejde for øje flere gange foretog rejser til Stockholm for at udbygge Dansk Samlings bladkontakter her. »I den sammenhæng kan det tilføjes«, skriver han i marts 1944, »at jeg fra den amerikanske legation i Stockholm modtager ugejournal-film hver fjortende dag til illegal fremvisning. Vi har hver aften forevisninger rundt om med små grupper af tilskuere på 25 til 50 mennesker, og det er meget fornøjeligt at se disse menneskers reaktion på film fra de allierede krigsskuepladser. Desuden har en anden kreds fremvist store film for mange mennesker, bl.a. Steinbecks *Månen er skjult*«.

Illegale filmforevisninger

Det er uklart, nøjagtigt hvornår de første allierede film kom til Danmark, men beretningsmaterialet peger mod januar/februar 1944. Driftsingeniør på Schous Fabrikker Mogens Søltøft, der siden 1941 havde været medlem af Dansk Samlings Frederiksberg afdeling, fortæller, at en god ven af huset, Dansk Samlings folketingsmand civilingeniør Ove Hoff, opfordrede ham til at gå ind i det illegale filmarbejde – vel sagtens på grund af »vores store bekendtskabskreds og mine muligheder for derigennem at skaffe egnede lokaler«. Kontaktpersonen til det illegale filmarbejde var partiets kasserer fru Astrid Dam. Hos hende afhentede Søltøft filmene, og til hende afleverede han de indsamlede penge.

»Vi uddelte en masse bøger, tryksager og pamfletter ved forestillingerne – ikke kun fra Dansk Samling«, fortæller Mogens Søltøft. Dansk Samlings officielle ansigt viste man aldrig, ligesom man heller ikke tog hensyn til tilskuernes politiske ståsted. »Var de gode nationale var det alt rigeligt«. Dansk Samling virkede her som igangsætter og inspirator. De illegale filmforevisninger foregik hovedsagelig hos private, men en enkelt gang afholdt man en forestilling for flere hundrede

mennesker i Filippavejens skoles gymnastiksal på Frederiksberg. Søtoft var dog ganske betænkelig ved dette arrangement med så mange mennesker, men det gik godt.

»Standardforløbet af en filmforevisning var: Man kom efter forudgående aftale i et privat hjem. Værten skulle sige god for sine gæster, og jeg skulle sørge for teknikken, film og filmsapparat. Så mødte man op, kørte filmen og samlede pengene ind – og så var der altid en eller anden af publikum, der trak en til side og sagde, *hør kan jeg ikke få en sådan forestilling*. Så kiggede man lidt på ham, og så blev man enige om en dato, adresse, og at betingelserne var, at han skulle sørge for, at det var fornuftige mennesker, som kom, og at de var rede til at betale nogle penge. Så skiltes man og mødtes igen en uges tid senere. Denne virksomhed blev efterhånden noget større, og der blev flere og flere medarbejdere. Vores største antal forestillinger på en dag var 5«.

Fig. 6. Et lille udpluk af det utal af illegale bøger, som udkom og blev solgt til fordel for modstandsbevægelsen. (Frihedsmuseet).

Fig. 7. Hovedparten af de illegale film man viste rundt omkring i 16 mm, handlede om de allieredes kampe i Europa. En af de bevarede viser kampene fra Normandiet til Paris og, som fotografiet, de franske modstandsstyrkers oprør i byen. (Frihedsmuseet).

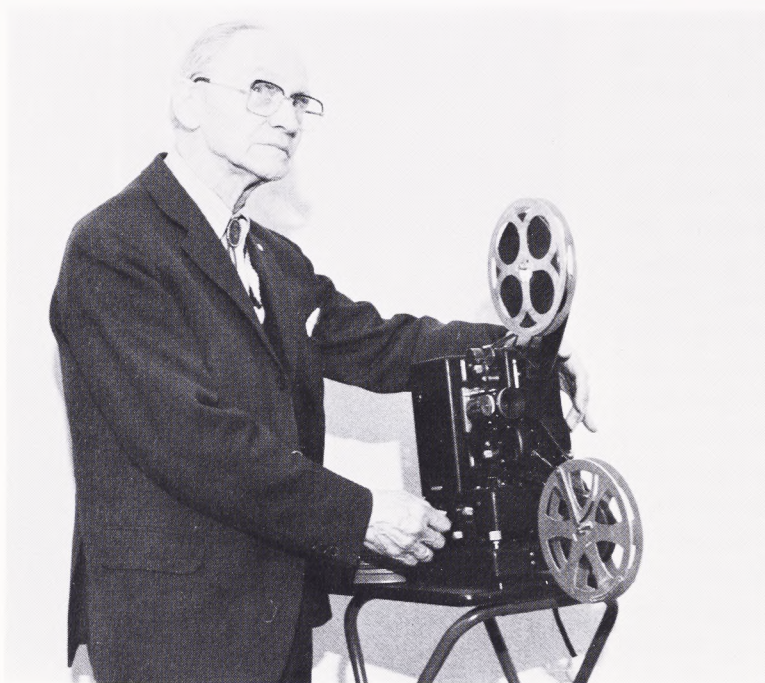

Fig. 8. Christian Harmsen med den 16 mm Siemens-fremviser og nogle af de film, han fra foråret 1944 viste rundt om i København. (Foto Preben From).

Søltoft opbyggede i løbet af foråret 1944 et net af folk i København, der gik ud og viste de film, som i stadig større antal kom over fra Sverige. Men også andre steder i landet stod Dansk Samling bag illegale filmforevisninger, og med sikkerhed er der beretninger herom fra Maribo og Helsingør. Filmtitlerne var hovedsagelig amerikanske dokumentarfilm, som blev vist stumt, mens Søltoft fortalte til (fig. 7). Fremviserne lånte man gennem det kendte fotofirma på Strøget, Kongsbak & Cohn, hvor en af gruppens medlemmer Gunnar Vangel var ansat. Af andre gruppe-medlemmer kan nævnes Tage Karmark Hansen, Bent Schønberg og Chr. Harmsen.

Harmsen stod på sin arbejdsplads Titan bl.a. for vedligeholdelse af virksomhedens film og filmudstyr på baggrund af et mangeårigt amatørfilmarbejde. Han havde gode venner på ASA Filmstudierne i Lyngby, som – skulle det senere vise sig – blev til uvurderlig støtte for de resterende Dansk Samling-folk. Det var derfor naturligt at involvere Harmsen i de illegale forevisninger. »Til dette brug havde jeg fra Titan lånt en 16 mm filmsfremviser i bærekasse – ret nem at transportere rundt med. Filmene, vi efterhånden modtog, var som regel i 15 eller 30 m spoler. Ved hjælp af et klæbeapparat samlede jeg efterhånden til 120 m spoler ... Vi (satte) de

nye film sidst i spolen og fjernede tilsvarende de ældste film fra spolens begyndelse ... Da jeg jo ikke på dette tidspunkt var under jorden – men havde mit sædvanlige job på Titan – var det jo kun om aftenen, at jeg ofte sammen med min kone tog ud for at køre film. Oftest tog vi med sporvogn og lagde tasken med spolerne i nettet, imedens vi stod på for- eller bagperronen. For en sikkerheds skyld havde jeg altid forsynet filmspolerne med en ganske uskyldig filmstart af f.eks. en børnefilm ... hvis nogen skulle finde på at kontrollere filmens indhold. Det blev efterhånden til ikke så få steder, vi kom rundt for at vise vore illegale film under iagttagelse af største forsigtighed og i tillid til den sikkerhed, som vore værter havde lovet os, men alligevel havde vi den risiko, at tyskerne på et eller andet tidspunkt ville få mistanke om vore forestillinger og ville finde på at aflægge os et besøg« (fig. 8). Det står i dag ikke klart, hvorledes Gestapo kom på sporet af filmgruppen, men den 29. maj 1944 blev Mogens Søltoft anholdt under pinseferien i Nordsjælland, og i København blev to andre af gruppen samtidig arresteret. En del af gruppens film blev samtidig beslaglagt, andre lå trygt i en boks på Vesterport.

Chr. Harmsen var »på dette tidspunkt sendt på en opgave i Jylland – så nu gjaldt

det jo om at få mig advaret, inden jeg kom hjem. Derfor ringede min kone følgende besked til min kontaktelefon i Aarhus: *Ole Larsen* (Mogens Søltoft) *er pludselig blevet syg og kørt på hospitalet, måske er det en smitsom sygdom, da det ser ud til, at også andre i familien er blevet smittet*«. Chr. Harmsens kone var blevet advaret gennem Søltofts kone. Harmsen gik under jorden i København, og hans kone flyttede til familie på landet med parrets to børn.

Illegale filmoptagelser

Som tidligere nævnt arbejdede redaktør Aage Schoch med det engelsk inspirerede propagandaarbejde i Danmark, og i februar 1944 meddeltes det fra London, at man i løbet af marts ville nedkaste 2 særligt propagandauddannede faldskærmsfolk, Herschend og Hecht Johansen. De skulle søge samarbejde med den illegale danske presse og koordinere dens arbejde med den engelske propaganda. Endvidere skulle der oprettes en opinion-research-tjeneste, og man skulle bl.a. også modtage og distribuere engelske film samt fremskaffe artikler, taler m.v. fra Danmark til brug for den engelske propaganda.

Ud fra arkiv- og beretningsmaterialet står det ikke klart, i hvor høj grad de to medlemmer af Frihedsrådets bladudvalg samarbejdede om disse opgaver. I et ikke ubetydeligt omfang skaffede Schochs organisation engelske blade, bøger, film osv. ind i landet, men baggrunden for flere af Arne Sørensens rejser til Stockholm i 1944 gjaldt også fremskaffelse af denne art stof – måske hovedsagelig via amerikanske kontakter, som tidligere nævnt.

Imidlertid krydser to hændelser hinanden ved månedsskiftet marts/april 1944. Den 31. kastes de to faldskærmsfolk ned, og samtidig er Arne Sørensen på vej til Stockholm, hvor han i midten af april mødes med den danske sektion af faldskærmsorganisationen SOE's (Special Operations Executive) øverste ledere. De bevarede referater kaster dog ikke lys over eventuelle forhandlinger i forbindelse med propagandaarbejdet, men efter Arne Sørensens hjemkomst indkaldes flere fra filmforevisningsgruppen til møde. »På en af sine rejser til Sverige ... blev Arne Sørensen

orienteret om, at der både i Norge, Frankrig, Holland og Belgien blev optaget illegale film ... (som) blev vist som uge-revue film i England og i Amerika«, beretter Christian Harmsen. »Efter sin hjemkomst foreslog Arne Sørensen i Frihedsrådet, at man burde starte lignende filmsoptagelser .. for at vise, at også vi her i Danmark stod på den rigtige side ... På Arne Sørensens opholdssted i Hellerup blev jeg sammen med bl.a. ingeniør Søltoft kaldt til et møde, hvor Arne Sørensen forelagde os sin tanke om at oprette en illegal filmsgruppe ... Vi skulle i lighed med de andre DS-grupper tilsluttes militæret, således at vi i tilfælde af åben kamp skulle rykke ud sammen med militærgrupperne som frontfotografer«.

Det er desværre ikke ud fra beretningsmaterialet muligt at efterspore denne filmgruppes funktion, virke eller udstyr. Kort tid efter blev Søltoft som nævnt arresteret og organisationen slået itu. Ej heller er det muligt i dag at efterspore, om Arne Sørensen og Aage Schoch i Frihedsrådets bladvalg samarbejdede omkring disse filmoptagelser. Faldskærmsmanden Knud Herschend blev ved ankomsten til Danmark efter planen koblet på Aage Schoch og den påtænkte research-opinionstjeneste, mens Hecht Johansen af organisationens chef Flemming B. Muus blev beordret til andet arbejde på Fyn. Herschend beretter, at han både modtog almindeligt propagandamateriale via Sverige og fra luften – også filmmateriale, som han i enkelte tilfælde selv fremviste. Men alt materialet blev givet videre, og han arbejdede hovedsagelig som enegænger i tæt samarbejde med Schoch, som også havde kontakterne til og fra landet.

Men lad os vende tilbage til Chr. Harmsens beretning, som ud over de mange bevarede film er kilden til resten af historien.

»Efter af den ene filmsgruppe var taget af Gestapo, gjaldt det nu om at få startet en anden gruppe til at varetage optagelserne. Gennem en af mine gode kolleger fra Titan, som nu var blevet ansat på ASA-film i Lyngby, kom jeg i forbindelse med cheffotografen hos ASA, Rudolf Frederiksen. Det gav mig mulighed til igen at få oprettet en filmsgruppe, da det viste sig, at Frederiksen og tone-

Fig. 9. Som flere andre filmselskaber og forlystelsesetablissemeter blev også ASA-studierne i Lyngby schalburgteret. Det skete den 7. februar 1944. – Fra venstre ses cheffotograf Rudolf Frederiksen, tonemester Bent Høyer, instruktøren Alice O'Fredericks samt en ukendt scriptgirl forevigt i ruinerne. (Frihedsmuseet).

mester Høyer var helt med på tanken ... fik vi arrangeret et lille møde med Arne Sørensen i dir. Lau Lauritzens bungalow på ASA's område i Lyngby. Til stede var foruden dir. Lauritzen skuespilleren Poul Reichhardt, Frederiksen, Høyer og mig selv. Da vi nu var samlet i bungalowen, cyklede jeg hen til Arne Sørensen, som på dette tidspunkt opholdt sig i Lyngby, og sammen cyklede vi så tilbage til ASA. Alle de tilstedeværende gav tilsagn om at tilslutte sig Dansk Samlings militærgrupper, men af praktiske grunde indgik Lau Lauritzen og Reichhardt i en Lyngby-gruppe« (fig. 9).

De militære ventegrupper var led i en større strategisk planlægning af modstandsstyrkerne i landet, og undersøgelsen viser, at langt hovedparten af Dansk Samlings illegale aktiviteter i perioden indtil befrielsen blev lagt i disse militære ventegrupper, hvorfra enkeltpersoner eller grupper så blev udtaget til særlige opgaver. Hele Dansk Samlings ille-

gale struktur var bygget op omkring disse, hvorfor Chr. Harmsen efter filmgruppens optrævelse i maj også kun fik retableret kontakten til f.eks. så eftersøgt og væsentlig en person som Arne Sørensen via sin egen militærgruppeleder på Bispebjerg og Københavnsledelsen.

»Nu var vejen åben for igen at komme i gang med filmsoptagelserne, og gennem fotograf Frederiksen og ASA kom vi i god kontakt med Johan Ankerstjerne, i hvis laboratorium vi fik lov til at fremkalde vores filmsoptagelser. Ankerstjernes laboratoriechef, som hed Patik, viste sig at blive os til uvurderlig god støtte med alt filmsarbejdet om natten på Lygten på Nørrebro. Efter optagelserne om dagen tog han sig af at fremkalde og kopiere filmene, så de var klar til forsendelse til Stockholm«. ... »Leder af filmgruppen var Frederiksen, som også havde kontakterne opad i det illegale system ... Fra Frederiksen mod-

tog vi også de film, vi stadigvæk viste illegalt rundt omkring, og til ham afleverede vi både penge og vores filmsoptagelser. Frederiksen havde igen to kontakter. Jeg ved, den ene var en ekviperingshandler i Bredgade«, fortæller Chr. Harmsen. Filmkamera og andet filmudstyr leverede Frederiksen fra ASA, mens Ankerstjerne forsynede gruppen med råfilm. »Nu kunne vi atter gå i gang med vores optagelser, og ikke mindst under generalstrejken havde vi travlt med vores apparater«, fortsætter Harmsen, som nu også blev sat på opgaver i provinsen. »Arne Sørensens gode ven, dr. Keld Milthers, var statens tilsynsførende med brunkulslejerne i Jylland og havde sit kontor og hovedkvarter i Brande. En dag fik jeg pålagt den opgave af Arne Sørensen at tage over til ham for at forsøge at optage film af de tyske militærstillinger i Vestjylland ... Som statens tilsynsførende havde Milthers jo temmelig frie hænder til at køre rundt i områder, hvor det ellers ikke var så nemt at få lov til at færdes ... Filmsapparatet havde jeg liggende i en snavset sæk, som lå nede i bunden af vognen ... Når jeg så noget, som havde interesse, var det let for mig at tage sækken op ... Vi kom nogle gange tæt på de mærkelige store jernstativer, som tyskerne havde rejst på højdedragene, og som jeg senere fik at vide var radarskærme ...« På hjemvejen fra Brande til Århus benyttede Harmsen og Milthers »lejligheden til at tage lidt film af det lille simple trækors, som gode venner havde rejst nede i den grøft, hvor man fandt Kaj Munk ... Vi havde en lille buket blomster med og lagde den ved korset.«

I midten af september 1944 var Harmsen sendt på en opgave ved Kolding, hvor han skulle filme den tyske hurtigbådsstation ved Kolding fjord samt den tankspærring, tyskerne havde under opførelse nord for Kolding og vestover. »Jeg rejste derover sammen med dir. Malmstrøm fra Dansk Films Co., som gerne ville med på denne ekspedition. Han var jo biografmand, og på den måde havde vi to jo et legalt ærinde til biograferne i Kolding (fig. 10).

Men også hjemme i København var filmgruppen godt i gang, og på trods af illegalitet – eller netop derfor – blev Harmsen nu ansat på ASA (fig. 11).

Fig. 10. Med et 35 mm håndkamera som dette optog »Skipper Clements Filmsgruppe« illegale film rundt om i landet. Filmene blev via Sverige sendt til England, hvor optagelserne indgik i ugerevyer og reportagefilm fra det besatte Europa. Optageren på fotografiet har tilhørt Dansk Film Co., som i lighed med Minerva Film optog adskillige km film illegalt. Om kameraet fortalte Olaf Böök Malmström ved donationen til Frihedsmuseet i 1957, at det havde optaget hovedparten af filmene »Danmark i Lænker« og »Og klokken ringer 12«, samt havde været brugt til at optage film, som Dansk Film Co. via Stockholm sendte til de allierede. (Frihedsmuseet).

Skipper Clements Filmsgruppe

I København gik der »stærke rygter om, at tyskerne havde foretaget razziaer rundt omkring i byen og forlangte at se folks arbejdskort. Der manglede arbejdskraft til deres fæstningsarbejder i Jylland, blev der sagt ... Jeg var glad for, at jeg nu kunne benytte mig af min forbindelse til fotograf Frederiksen ... for at få ham til at ordne det således, at jeg fik et arbejdskort lydende på, at jeg var »fotoassistent« på ASA ... og det bevirkede, at jeg kort tid efter virkelig kom til at fungere som fotoassistent hos ASA«. »Foruden mit

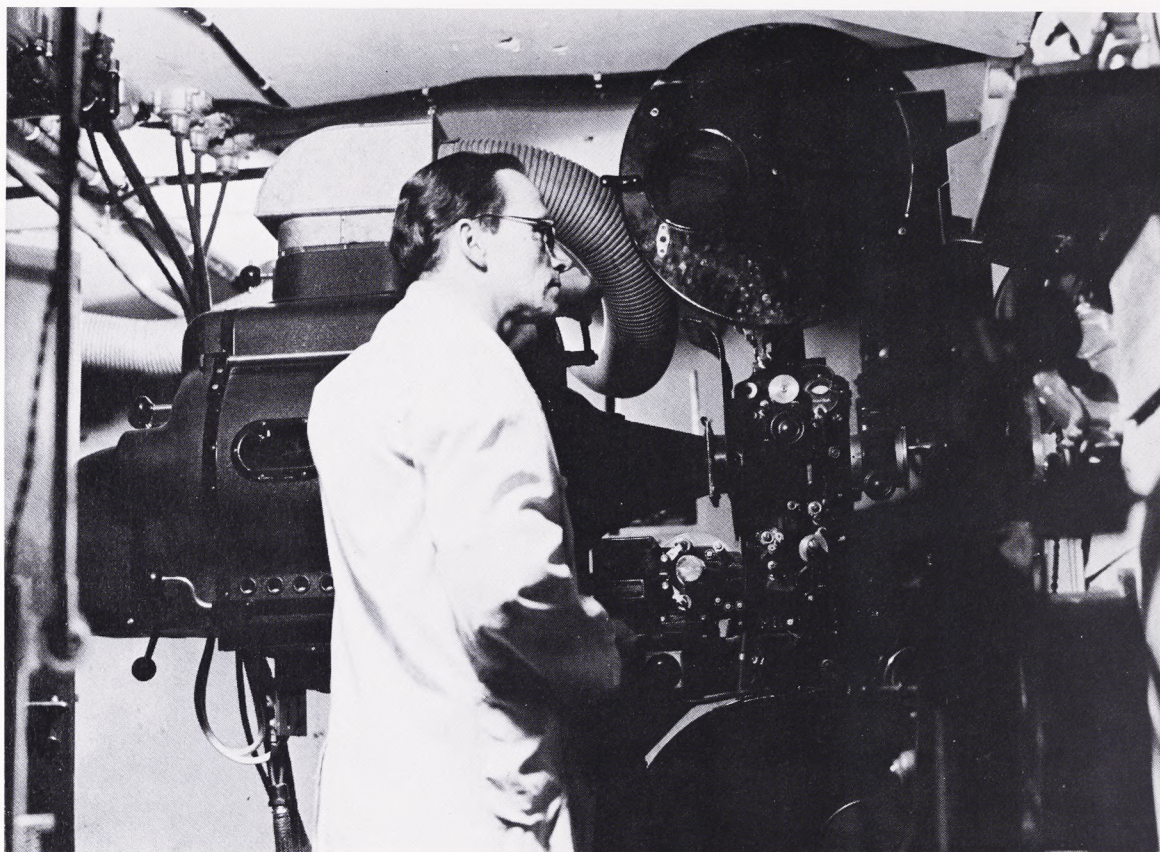

Fig. 11. I sin periode som illegal kom Chr. Harmsen til at arbejde som fotoassistent i ASA-filmstudierne. Det »legale« arbejde var et kærkommet skalkeskjul for modstandsmanden under jorden. Som fotoassistent under optagelserne til bl.a. spillefilmen »Affæren Birte« var det også Harmsens job at forevise dagens optagelser i studiets lille biograf. (Chr. Harmsen).

Fig. 12. Den Oscar-belønnede Disneyfilm »Der Fuehrer's Face« fra 1942, hvor Anders And i et mareridt drømmer, at han er arbejder i Hitler-Tysklands rustningsindustri, hørte absolut til filmgruppens populære strimler, og hos Ankerstjerne fik man da også fremstillet ekstra kopier af den korte tegnefilm.

nye job på ASA var jeg igen begyndt at tage ud om aftenen i så vid udstrækning som muligt for at vise illegale film. Det var blot ikke så let som tidligere, nu da jeg ofte måtte skifte opholdssted«.

Beretningsmaterialet fortæller ikke, hvor mange der på dette tidspunkt var involveret i forevisning af illegale film, men det vides fra samtaler med andre Dansk Samling-folk med tilknytning til bl.a. sabotageorganisationen »Holger Danske«, at der foregik illegale forevisninger af spillefilm som »Desert Victory« og »Mrs. Miniver«. Chr. Harmsen fungerede ikke i samarbejde med andre og fortsatte med forevisning af film fra fronterne i Frankrig, Italien og i Østen, samt beredskabsfilm af enhver slags. Filmene var nu forsynet med såkaldte »stumfilmstekster« på svensk. Harmsen fortæller, at det var særlig populært, når han viste de senere nok så berømte film »Historien om en jeep« og Anders And i »Der Fuehrer's Face« (fig. 12).

Fra efteråret 1944 begyndte han også at klippe specielt fremstillede start- og sluttekster på filmene (fig. 13). Ideen var Anker-

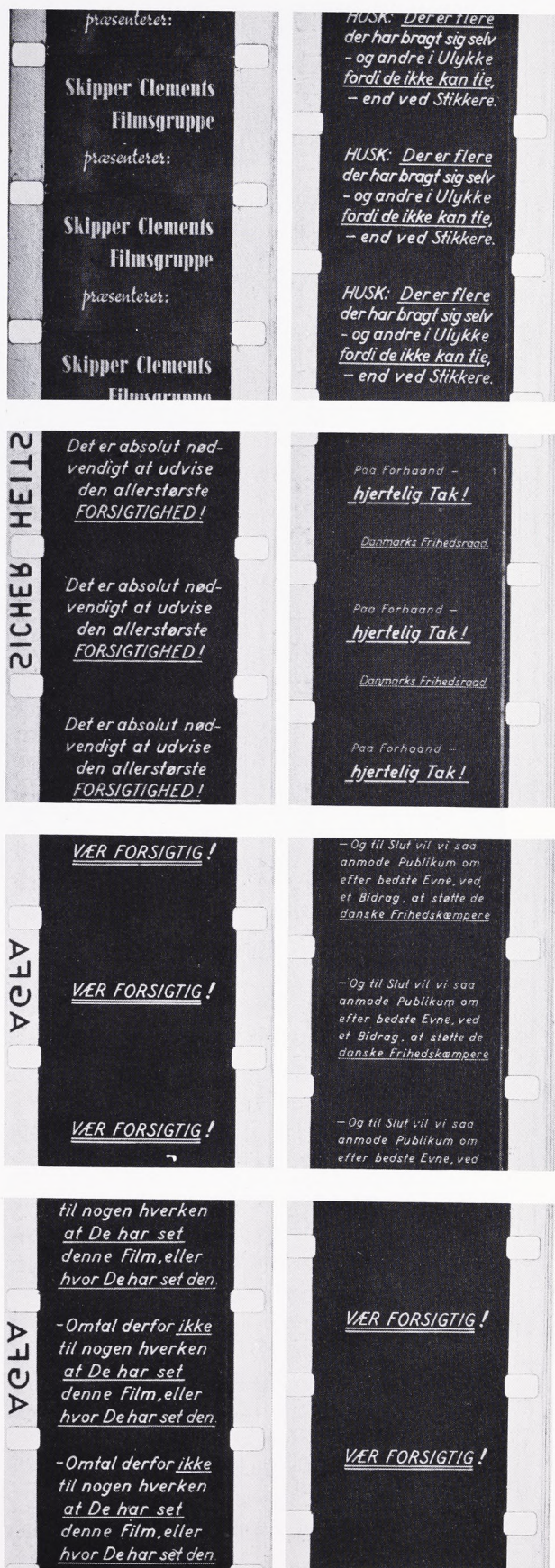
stjernes, og teksterne blev også fremstillet der (fig. 14). Hvem der i denne forbindelse fandt på navnet »Skipper Clements Filmsgruppe« står ikke klart, men navnet var helt i tråd med andre af Dansk Samlings aktiviteter, og var også navnet på et af de illegale forlag Dansk Samling kontrollerede.

»Skipper Clements Filmsgruppe« fungerede til befrielsen, omend forevisningsvirksomheden var stærkt aftagende. Til gengæld blev der til stadighed optaget film af store og små begivenheder, og Harmsen blev sendt på specialopgaver. Således berettes det også, at gruppen var involveret i fremskaffelse af luftfotografier over København og Shell-Huset gennem fotograf Frederiksens forbindelser til reklameverdenen, samt at gruppen forberedte filmoptagelser af et ventet bombardement. Optagelserne skulle have foregået fra et tårnvindue i »Det ny Teater«, hvortil Frederiksen som tidligere scenemester havde gode forbindelser.

I slutningen af april 1945 fortæller Chr. Harmsen han fik ordre til »at tage til Århus med alt mit filmudstyr og sætte mig i forbindelse med Jyllandsledelsen, som jeg tidligere havde haft kontakt med. Vel ankommet til Århus afleverede jeg mit grej hos en god ven i Åbyhøj. Derefter gik jeg ind og henvendte mig til min kontaktforbindelse i Parkalleen. Efter et møde der og hos en af topcheferne hos Falck i hans private hjem blev vi enige om, at der ville være stor mulighed for at få gode billeder under eventuelle kampe i Jylland, hvis jeg blev tilsluttet korpset, sådan at jeg kunne køre ud til netop de steder, hvor der skete noget«. På befrielsesdagen kørte Harmsen mod grænsen og optog de kommende dage film i samarbejde med fotografer fra Dansk Films Co., som senere udsendte dokumentarfilmene »Danmark i lænker« (1945) og »De 5 år« (1955).

»Skipper Clements Filmsgruppe« er en brik i et større forskningsarbejde om det illegale Dansk Samling, som, selv om den først i

Fig. 13. Kopier af de tekster, filmgruppen satte på deres film for at markere tilhørsforhold, advare og opfordre til pengeindsamling. På nær forteksterne er de tegnet af Chr. Harmsen.

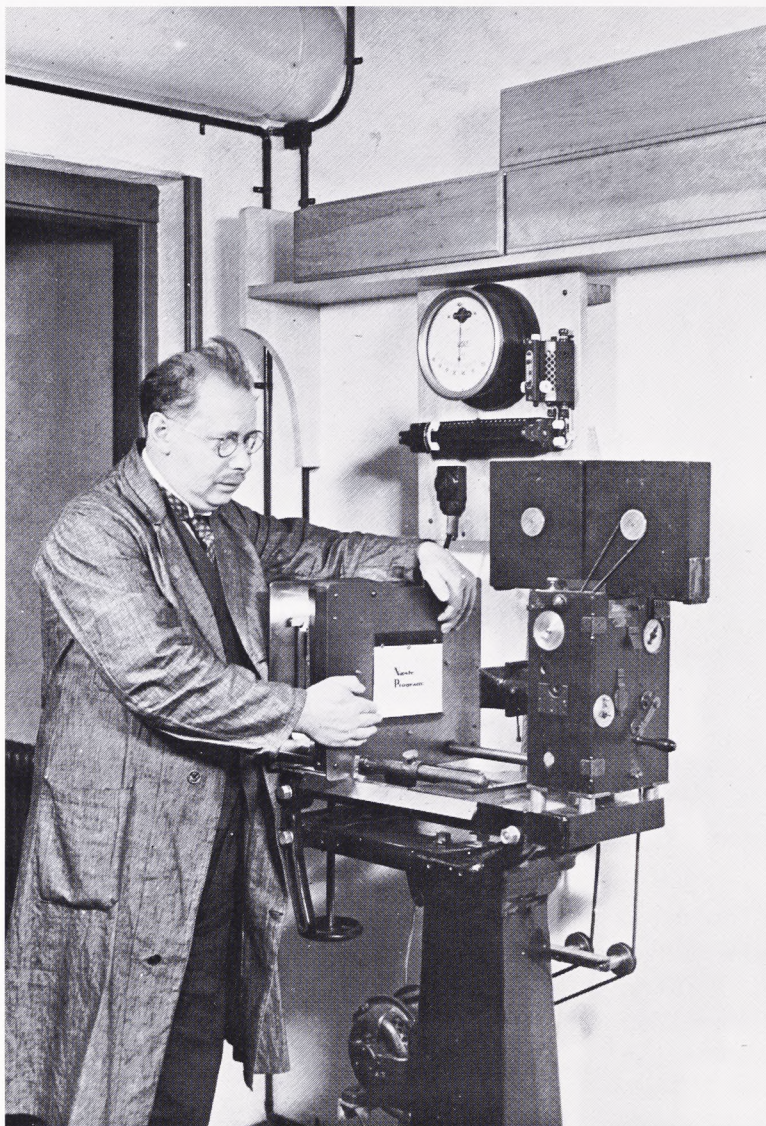

Fig. 14. Tekstmaskinen på Ankerstjernes filmlaboratorium, med hvilken man optog filmteksterne til de illegale propagandafilm. Fotografiet er fra slutningen af 30'erne. (Det danske Filmmuseum).

forbindelse med det resterende arbejde opnår sin fulde udsagnskraft i besættelsens puslespil, dog isoleret fortæller om såvel typiske som atypiske træk ved denne modstandsorganisation og dens medlemmers illegale arbejde – med de forbehold, den nødvendige brug af »levende« kilder i form af beretninger og interviews nu engang indebærer. Men samtidig fortæller den også om karakteren af et af de projekter, der i disse år foregår i Frihedsmuseets regi mellem forskere og museumsfolk med aktiv indsamling, bearbejdning og publicering.

LITTERATURLISTE

- Birkelund, P. og Dethlefsen, H.: Faldskærmsfolk, 1985.
 Dansk Samlings pjecer og studiekredsmateriale 1939-43.
 Halvorsen, E.: Et moderne menneske II, 1983.
 Hæstrup, J.: Hemmelig Alliance I p. 162 f og 233 ff.
 Keiding, Johs.: Arkiv over studiekredse 1940-44/45. Frihedsmuseet.
 Christian Harmsen. Beretning 1985, interview 8.5.85/14.2.86.
 Knud Herschend. Interview 11.7.85. Frihedsmuseet. Telf.samt. 15.2.86.
 Aage Schoch beretning. Rigsarkivet.
 Svenn Seehusen beretning. Rigsarkivet.
 Arne Sørensen beretning. Rigsarkivet.
 Arne Sørensen. Brev til Henrik Kauffmann 13.marts 1944. Frihedsmuseet.
 Mogens Søltoft. Interview 18.2.86.

Iver Akselsen og Henrik Nielsen

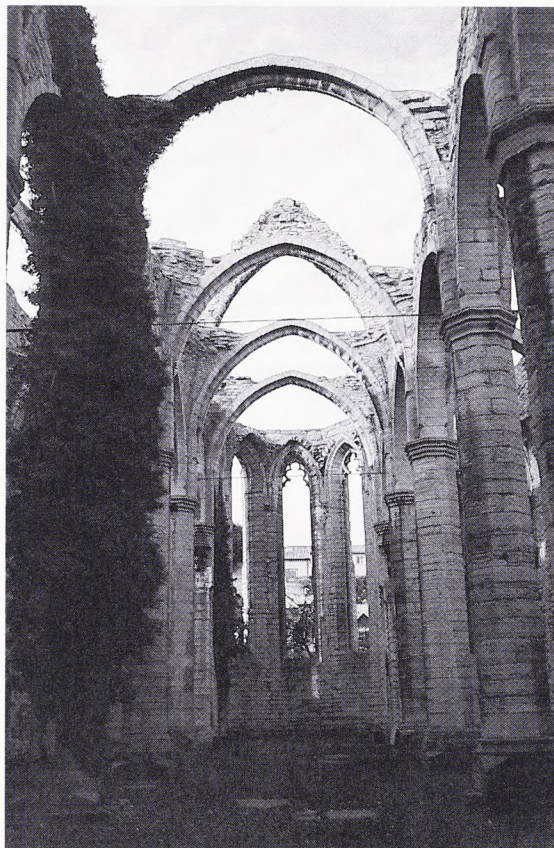
Af PETER PENTZ

For den, som efter tre timers sejlads fra det svenske fastland en sommerdag nærmer sig Gotland, er det, som om en tidstærskel overskrides.

Først synet af tårne og tinder, siden af Visbys bymure og ruiner, der langsomt hæver sig af den dybblå Østersø, er næsten som en luftspejling af en nu forsvundet tid. – Og når man har sat sin fod på kajen i øens hovedstad, formår end ikke biler og moderne forretninger at ødelægge illusionen. For mens man i andre skandinaviske historiske byer kan finde enkelte middelalderhuse, en kirke hist, en kælder her og måske endda et stykke af den gamle bymur, er billedet så at sige omvendt i Visby. Her studser man, når man ser nye huse.

Bevæger man sig ud på selve øen, forandrer billedet sig ikke. Overalt skyder utallige historiske minder op mellem træer og blomster, der ellers kun vil vokse i Sydeuropa, men som her trives i bedste velgående, takket være det milde havklima. Men ikke kun sin rige og næsten sydlandske flora, også den livlige handel, der i middelalderen blomstrede her, kan øen takke sin placering midt i Østersøen for. Så rig var Gotland, at »svinene åd af sølvtrug«, som det hedder i en gammel folkevise, og en stor del af rigdommen blev brugt til opførelsen af de mange middelaldermonumenter, øen i dag kan fremvise. Ikke uden grund kaldes den for »de hundrede kirkers ø« (fig. 1).

Og øen – der er på størrelse med Fyn – har faktisk hundrede kirker, ja, endda lidt flere, og alle stammer de fra middelalderen, mere præcist fra tiden før 1361, hvor det synes, som om byggeaktiviteten hørte op med et slag. Det år – 1361 – var det år, den danske konge Valdemar Atterdag med sin veludrustede og trænedede hær en varm sommerdag massakrerede det gotlandske folkeopbud uden for Visbys bymure.

*Fig. 1. Blandt Visbys mange kirkeruiner er gråbrødrenes kirke nok den mest maleriske. Noget kunne tyde på, at man havde forregnet sig, da den himmelstræbende gotiske *Sct. Karin* blev opført; i hvert fald faldt skibets hvælvede i 1402, og man måtte bygge nye. Efter Henrik Nielsens reformation forlod den sidste franciskanermunk, broder Erik, klosteret i 1531. Forinden havde han måttet udlevere det sidste fra gråbrødrenes skat til den danske lensmand.*

Men betød Valdemars erobring af øen en nedgang i den handel, Gotland profiterede så fedt af, var den også begyndelsen til næsten 300 års dansk herredømme, et herredømme, der – med ubetydelige afbrydelser – først sluttede med den ydmygende Brømsebro-fred i 1645.

Langt fra moderlandet måtte Gotland blive en stat i staten med en udstrakt grad af selvstyre. Den, der sad som herre på Gotland, var konge i sit eget lille rige. Hertil flygtede Erik af Pommern 1436 og levede som piratkonge, og herfra begyndte Christian II's admiral Søren Norby 1524 sin kapervirksomhed, uanset at hans herre og konge ikke længere kunne skrive sig til Danmarks trone.

Netop sørøveri var de gotlandske lensmænds stærkeste kort, og der var da heller ingen af dem, der forsømte at spille det ud, ofte til den danske konges fordel, og i hvert fald altid til egen.

Henrik Nielsen, af familien Rosenkrantz, var ingen undtagelse. Som en endnu ung mand var han 1526 blevet lensmand på Gotland, men denne anerkendelse var vist ikke ufortjent. 1522 var han blevet slået til ridder af den hellige grav i Jerusalem, og efter sin hjemkomst til Danmark optræder han hyppigt i kongens nærhed.

Der var dog en skamlet på den unge mands ære. I 1530 lod han sig nemlig skille fra sin trolovede gennem flere år, Margrethe Gyldenstjerne. Det havde været en kompliceret sag, der kulminerede med, at flere af rigsråderne og landets biskopper samledes i Helligåndshuset i København og udvirkede et forlig mellem Rosenkrantz'erne og Gyldenstjerne. De trolovede gav hinanden løfter og tilsagn tilbage, og de stillede hinanden frit. Først skulle Henrik Nielsen dog skaffe pavens og den katolske kirkes billigelse.

Årsagen til denne skilsmisse kendes ikke. Henrik Niensens officielle forklaring var, at han og Margrethe Gyldenstjerne var for nært beslægtede, hvilket »kun ville blive til skade for både fødte og ufødte«. Dette slægtskabsforhold må imidlertid have været parterne bekendt allerede ved indgåelsen af trolovelsen, og en senere tradition har beskyldt Henrik Niensens søster, Mette Rosenkrantz, for at have forpurret ægteskabet, idet hun skulle have hadet Margrethe Gyldenstjerne af hele sit hjerte.

Hvorom alting er: parterne blev skilt, og skilsmissen blev beseglet ved, at man – som skik var – skar et klæde over, en rent symbolsk handling. Afslørende er måske den

Fig. 2. Som følge af Henrik Niensens reformation på Gotland inddrog lensmanden store mængder sølv og guld fra de rige kirker. Listerne over disse skatte ligger i dag på Rigsarkivet, mens klenodierne selv blev smeltet om. På Nationalmuseets 2. afd. befinder sig den formentlig tysk fremstillede alterkalk, hvis ældste historie ikke kendes. En indskrift under kalkens fod fortæller, at den blev givet til Kristus af Gertrud, hr. Gotskalks frue. Denne indskrift er – øjensynligt umiddelbart efter – bevidst søgt slettet, og erstattet med en anden, der angiver, at det er en fru Elisabeth og ikke Gertrud, der er giveren. – En Gotskalk Cröwel forlod i slutningen af 1300-tallet Hamburg med sin frue, Gertrud, og slog sig ned i Visby. Gertrud døde vistnok allerede 1393, mens Gotskalk levede mange år endnu. I 1412 deltog han ved genindvielsen af gråbrødrenes kirke, Sct. Karin, ved hvilken lejlighed hans kone Elisabeth også var til stede. – Skulle det mon være fru Elisabeth, der har foranlediget, at forgængerens indskrift blev slettet? I så fald har denne kalk undgået smeltedigelen. Alene fra Sct. Karin beslaglagde den danske lensmand 6 alterkalke, og 30 fra Visby i alt. Nationalmuseets 2. afd. inv.no. 2300.

omstændighed, at Henrik Nielsen mindre end en uge efter forliget i Helligåndshuset trolovede sig med Clara Bille, datter af Anders Bille.

Om det nu har været Clara Billes skønhed og væsen, eller det har været faderens mange penge, der har fået Henrik Nielsen til at tage det alvorlige skridt, en skilsmisse var, er uvis. Få dage efter den nye trolovelse rejste Henrik Nielsen imidlertid til Gotland, og selv om han flere gange i løbet af de næste fem år opholdt sig i Danmark, ser det ikke ud til, at han har taget skridt til at fuldbyrde ægteskabet med Clara Bille, og Henrik Nielsens iver herfor må vist således siges at have været noget begrænset.

Ægteskabets stilling var et af reformationstidens stridsemner. Lutheranerne betragtede ægteskabet som noget, der kunne opløses, mens katolikkerne regnede det for et sakramente og derfor som uopløseligt. Det kan således ikke undre, at Henrik Nielsen var ivrig lutheraner. Faktisk har Henrik Nielsen underskrevet det første danske kaldsbrev, hvori der står, at præsten skulle prædike efter den lutherske lære.

1533 døde Frederik I, og under den følgende strid, den såkaldte grevefejde, sad Henrik Nielsen som uafhængig herre på Gotland. Her synes han at have virket ivrigt for den evangeliske sag, næsten for ivrigt, for en krønike fortæller, at »man ikke alene borttog sølv og guld og andre klenodier fra kirkerne«, men også nedrev »skønne kirkebygninger og klostre«, og disse bygninger, hvori »navnkundige folk og slægter er jordede, er nu heste-, fæ- og svinehaver«. Krøniken, der endda er skrevet af en lutheransk præst, beretter videre »at Gudshusene gjordes blotte, bare og øde«, man »brændte unødvendigt nyttige bøger og breve«, eller værre, smed dem ud »så svinene gik og rodede derudi«. Også tavler og billeder »nedsløges« (fig. 2).

Mens dette stod på, opbragte Henrik Nielsen lybske og københavnske skibe i farvandene omkring Gotland, selv om han tøvede med åbenlyst at tage parti for hertug Christian. Da denne – i juli 1536 – modtog Københavns overgivelse og som kong Christian III lod reformationens indførelse i

Fig. 3. Henrik Nielsens gravsten i Vor Frue kirke i Visby. Tegning udført af Søren Abildgaard 1753.

Danmark oplæse på Gammeltorv, havde Henrik Nielsen for længst omvendt Gotland til den nye evangeliske lære.

Med grevefejdens afslutning syntes intet at stå i vejen for en fuldbyrdelse af Henrik Nielsens ægteskab med Clara Bille. At faderen under borgerkrigen havde holdt på den forkerte side og derfor nu var ganske forarmet, spillede ingen rolle. – Men der blev intet af det ægteskab. En novemberdag blev Henrik Nielsen kastet af sin hest uden for Visby og døde d. 5. december 1537 omkring 40 år gammel. Undre kan det vel ikke, at visse senere kilder mener at vide, at Henrik Nielsen, smykket og klædt som brudgom med rigt følge, faldt af hesten undervejs for at møde sin elskede, hvis skib netop da stævnede ind mod Visby. Men her må man vist tro, at sandheden er vejet til fordel for romantikken! Selv om Henrik Nielsen døde i en ung alder,

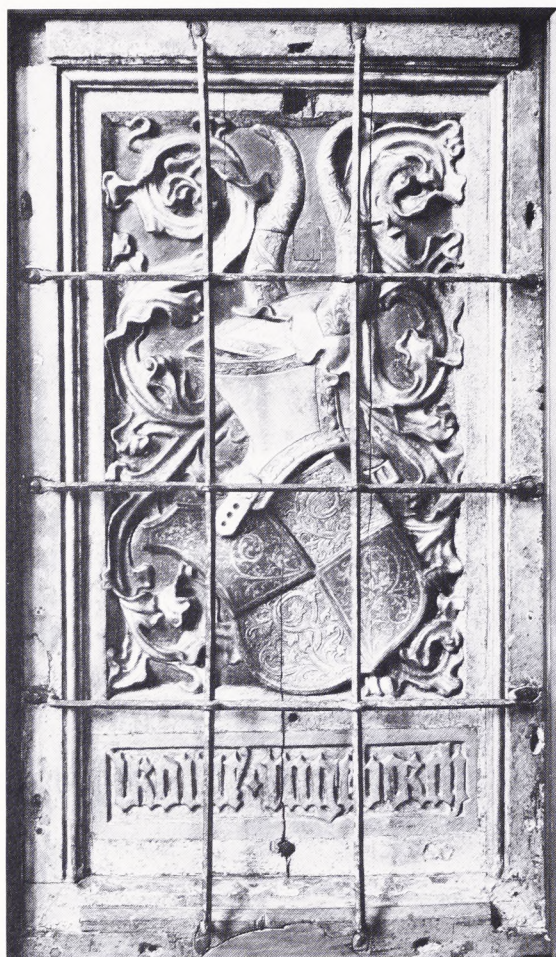

Fig. 4. Ingeborg Thotts våben fra Sct. Jørgensgruppen i Stockholms Storkyrka. Sören Hallgren fot., ATA, Stockholm.

formåede han dog at sætte sig minder. I Hornslet kirke på Djursland – Rosenkrantz' ernes gamle land – findes en stentavle med Rosenkrantz-våbenet og påskriften »1532« og »henric rosenkrantz ridder«, og i selve Visby, i domkirken, findes den egentlige gravsten, en smukt udsmykket tidlig renaissance-sten, selvfølgelig af gotlandsk kalksten (fig. 3). Som om disse to mindesmærker ikke var nok, findes der yderligere to runde plader, mindeskjolde, en i Visby og en på herregården Rosenholm, hvortil den er kommet fra Tirstrup kirke.

Blandt de »skønne kirkebygninger« på Gotland, som den tidligere omtalte krønike fortæller, at Henrik Nielsen lod nedrive, selv om navnkundige slægter lå jordede her, var Sct. Hans kirke i Visby. Her lå nemlig de to Akselsønner Philip og Oluf Thott begravet.

Begge havde været Henrik Niensens forgængere på lensmandsposten.

I 1446 – altså mens Erik af Pommeren stadig sad på Gotland – havde svenskerne forsøgt at erobre øen. Snart havde kun Visbys borg, Visborg, været på danske hænder. Det lykkedes imidlertid Oluf Akselsen Thott at undsætte de belejrede. Den afsatte kong Erik rejste nu endelig til sit pommerske hertugdømme, og Oluf Akselsen sad da – på Christian I's vegne – som herre i Visby, og snart var hele øen igen på danske hænder. Efter at have »lånt« Christian I en større pengesum, kunne han nu kalde sig Gotlands lensmand. Som en af sine første gerninger ansatte Oluf Akselsen lederen af det mislykkede svenske erobringstog, Magnus Gren, som kaperkaptajn, og sammen foretog de adskillige plyndringstogter – det vi i dag ville kalde commandoraid – mod svenskerne. Deres forvornhed kulminerede, da de med 46 skibe angreb selve Stockholm. Oluf Akselsen rådede og regerede, han førte krig mod alt og alle – svenskerne, hanseaterne og mod den tyske Ordensstat. Da Oluf Akselsen døde i 1464, overtog hans enke, Anna, styret, sammen med Olufs bror, Philip, der imidlertid døde efter ganske få måneder.

I foråret 1465 indfandt sig da den mand, der skulle blive den mægtigste af de danske lensmænd på Gotland. Igen var det en af Akselsønnerne, denne gang den sjette af de i alt ni sønner, Iver Akselsen Thott.

Hr. Ivers forhold til Christian I var ikke af de bedre. I 1466, altså året efter tiltrædelsen som Gotlands lensmand, giftede Iver Akselsen sig med Magdalene, datter af Karl Knutsson Bonde. Karl Knutsson stræbte efter den svenske trone og havde intet imod at få den rige lensmand til svigersøn, men Christian I, der ivrigt søgte at genoprette den nordiske union, var begribeligvis stærkt utilfreds med denne alliance og med Akselsønnernes fremfærd i det hele taget, og han begyndte nu systematisk at konfiskere deres ejendomme.

22. maj 1467 opsigde Iver Akselsen da al »huldskab og troskab« til den danske konge, og opsigelsen blev efterfulgt af en handelsblokade mod Danmark. Christian kunne kun svare igen med at blokere al handel til Gotland.

Til den danske konges store forbitrelse indsatte Iver Akselsen nu svigerfaderen som svensk konge. Karl Knutsson var muligvis blot en marionet-dukke i lensmandens hånd, men i modsætning til hr. Iver selv havde Karl Knutsson den svenske adels accept.

I 1470 døde kong Karl Knutsson imidlertid, og Iver Akselsen stod nu i den gunstige situation, at *han* kunne tilbyde Christian I den svenske krone, mod – naturligvis – at kongen gav Akselsønnerne alle deres konfiskerede ejendomme tilbage.

Men det var ikke en ydmyg Christian I, der i sommeren 1471 sejlede ind i den stockholmske skærgård. Han ville ikke modtage den svenske kongeværdighed af Ivers hånd, han ville tage den selv! – Kong Christian lod sin hær tage opstilling ved Brunkebjerg, nord for Stockholm.

Men Iver Akselsen forstod at give svar på tiltale! Hvis Christian I selv tilrev sig den svenske krone, ville Akselsønnerne ikke få deres godser tilbage. Derfor måtte hr. Iver hurtigst muligt finde et nyt kongesemne.

Da Iver Akselsens bryllup med Magdalene Bonde var blevet fejret i 1466, havde familien samtidig fejret Åge Akselsens datter, Ingeborgs bryllup med Karl Knutssons nevø, Sten Sture. Det blev nu ham, der skulle være Akselsønnernes stråmand.

En større svensk hær var blevet samlet under Sten Sture, og det kom til et gigantisk slag ved Brunkebjerg. Kong Christians hær blev slået, og Iver Akselsens forskrækkelse over den danske konges uforsonlighed fortog sig.

I længden skulle det imidlertid vise sig, at Sten Sture ikke var så medgørlig som onkelen, og Iver Akselsens forhold til Christian I blev aldrig godt. Endnu kørt før sin død i 1481 pønsede Christian stadig på med våbenmagt at fordrive sin genstridige og egenrådige lensmand. Iver Akselsen fortsatte dog ufortrødent sin fribytter-virksomhed, men da han til sidst også brød med Sten Sture og måtte hylde konge Hans, valgte han i 1487 at forlade Gotland. Kort tid efter døde Iver Akselsen på et af sine skånske godser.

Måske var det allerede efter sejren på Brunkebjerg, at den unge Sten Sture indså, at Sve-

rige godt kunne klare sig uden den danske hr. Iver ved roret. I hvert fald blev sejren fejret som en national svensk triumf. Den danske adelhær var blevet slået af den svenske folkehær. – Netop her i senmiddelalderen vandt fodfolket – landsknægtene – frem i krigsførelsen.

Adelen havde endnu de kristne ridderideal i behold, symboliseret ved *den* kristne ridder, Sct. Jørgen. Ikke kun som et sejrsmonument, men måske i højere grad som et gravmonument for sig selv, lod Sten Sture udfærdige den berømte Sct. Jørgen-skulptur, der findes i Stockholms Storkyrka (fig. 7). At der virkelig er tale om et sejrsminde fra slaget ved Brunkebjerg, beviser den omstændighed, at Sct. Jørgen tidligere har båret Sten Stures våben, mens den hæslige drage har haft Dannebrog på ryggen. Hele figurgruppen – Jørgen til hest, prinsesse og drage – står på en kasse, som vel må kaldes en *tumba*, hvis man accepterer teorien om, at monumentet samtidig er tænkt som sarkofag for Sten Sture og hans frue. Og kassen har faktisk været udstyret således, at den kunne åbnes.

Tumbaens sider prydes af relieffer med scener fra den hellige Eriks liv, samt et par relieffer med henholdsvis Sten Stures og fru Ingeborgs våbenskjolde (fig. 4).

Sct. Jørgensgruppen i Stockholms Storkyrka stammer fra 1480'erne, og fra omtrent samme tidspunkt må en lignende figur i Visbys Fornsal, førhen Vor Frue kirke, stamme (fig. 8). Såvel i bevaringstilstand som i kunstnerisk kvalitet står denne langt tilbage for figuren i Stockholm. Både prinsesse og drage er nu borte, og den dramatiske livfuldhed, der kendetegner Sct. Jørgen i Storkyrkan, savnes helt ved den stive gotlandske figur. En bemærkelsesværdig ting har de to figurer dog haft til fælles, nemlig stafferingen. Undersøgelser har overraskende vist, at i begge tilfælde har hesten været grå med hvide pletter, og selve Sct. Jørgen har været gylden.

Det er dog næppe i Vor Frue kirke i Visby, den gotlandske Sct. Jørgen har haft sin oprindelige plads. Ifølge en ældre tradition skulle den stamme fra Visbys slot, Visborg, men de svenske forskere hælder nu mere til den anskuelse, at den har stået i byens

Fig. 5 og 6. Iver Akselsen og Magdalene Bonde. Portrætter fra en nu forsvundet altertavle. Gaunø Slot.

Sct. Hans kirke, der var blandt de kirker, Henrik Nielsen Rosenkrantz lod nedrive ved reformationen.

Henrik Niensens mor, Birgitte Thott, var datter af Oluf Akselsen, og dette slægtsskab med Thott-familien synes at have betydet meget for Henrik. For nok fortæller krøniken, at han i reformationens tjeneste lagde kirkerne øde uden hensyn til de begravede, men da Sct. Hans i Visby i 1530'erne blev nedrevet, ser det ud til, at Henrik Nielsen har foranlediget en overflytning af Oluf og Philip Akselsens grave til den da eneste ibrugværende kirke i byen, Vor Frue. Sammen med gravene lod han også brødrenes fælles gravsten flytte til Vor Frue, og yderligere ophængte han en rund mindeplade for dem i kirken.

Iver Akselsen Thott havde formentlig regnet med at skulle dø på Gotland ligesom de to andre brødre, Philip og Oluf, og han havde vel også troet, at hans sidste hvilested skulle blive i den samme kirke, Sct. Hans.

Fastholder man nu teorien om, at den Sct. Jørgensfigur, der nu står i Fornsalen, oprindeligt stammer fra Sct. Hans kirke, ligger den tanke fristende nær, at den gotlandske figur ligesom Storkyrkans er tænkt som et gravmonument, og da altså for Iver Akselsen. Er dette tilfældet, må også den gotlandske Sct. Jørgen have stået på en kasse, en tumba, der vel så også har været udsmykket.

Ifølge ældre inventarier skulle der i Vor Frue kirke tidligere have befundet sig fem blytavler, hvis eksistens kan følges til 1759, hvorefter de synes at være forsvundet. Fire

af tavlerne skulle have haft fremstillinger af hellige personer, nemlig Maria, Maria Magdalene, Sct. Gertrud og Sct. Peter. Den femte tavles motiv og den omstændighed, at alle blypladerne var af samme størrelse, kalder uvilkårligt den tanke frem, at disse fem billeder kan have udsmykket en kasse under Sct. Jørgensfiguren. Den femte tavle var nemlig udstyret med Thott'ernes våben. Hvordan denne femte blytavle helt præcis har set ud, ved vi temmelig nøjagtigt, for i 1754 besøgte den danske historiker Jacob Langebek sammen med tegneren Søren Abildgaard Vor Frue kirke i Visby. Her udførte Søren Abildgaard en række tegninger og akvareller, der nu befinder sig i Nationalmuseets 2. afdelings arkiv.

En af Abildgaards akvareller viser denne

femte blytavle. Man ser en plade, der helt er holdt i de Thott'ske farver, gult og rødt. Selve våbenskjoldet er omgivet af bladranker, og over skjoldet ses en hjelm med to vesselhorn. Under skjoldet, i et felt for sig selv, læses indskriften »ywer acselson ritt(er)«, altså Iver Akselsen, ridder (fig. 9).

Hvis de fem blyplader stammer fra en sokkel lig Stockholm-figurens, kan Abildgaards akvarel sammenlignes med den på Storkyrkans kasse bevarede våbenplade for Ingeborg Thott, Iver Akselsens niece, der som tidligere omtalt blev gift med Sten Sture ved samme lejlighed, hvor Iver Akselsen Thott viedes til Magdalene Bonde. De to våbenplader viser en overraskende stor lighed, og deres samtidighed kan næppe drages i tvivl.

Har Sct. Jørgen i Fornsalen i Visby virkelig

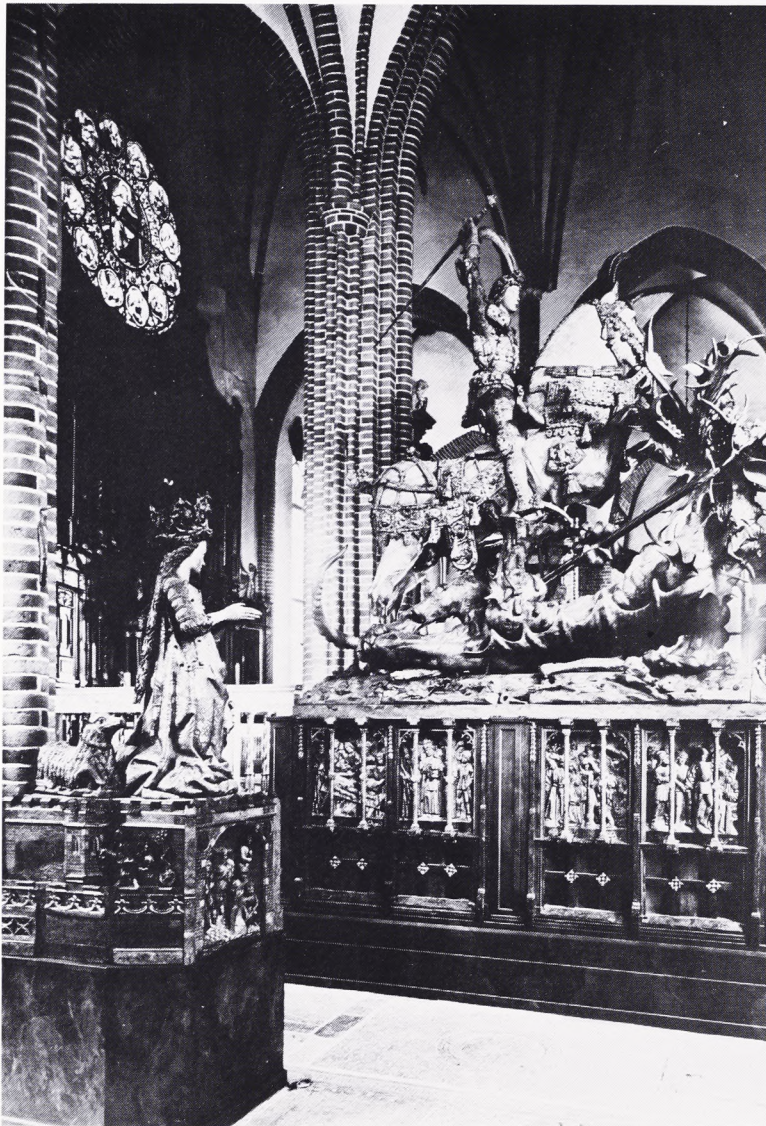

Fig. 7. Sct. Jørgensgruppen i Stockholms Storkyrka. Hvem der har udført den store figur vides ikke med sikkerhed, men Lübeckeren Henrick Wilsing underskrev sig i et brev fra 1506 som den »Henrick Wilsing, der hjalp med at lave Jørgen i Stockholm«. Det må have taget flere år at fremstille skulpturen, som ifølge et pergament, der blev fundet i en relikviekapsel i ridderens brystpanser, er indviet 31. december 1489. Sören Hallgren fot., ATA, Stockholm.

Fig. 8. Billedet til højre: Sct. Jørgen fra Visby Vor Frue kirke, nu i Fornsalen. Fot. R. Heidström.

været tænkt som et gravmonument for Iver Akselsen, må Henrik Nielsen have forestået overflytningen til Vor Frue kirke, ligesom han også flyttede gravstenen for Ivers brødre, Philip og Oluf. At figuren her muligvis ikke er blevet monteret på sin sokkel, kan vel ikke undre, når Henrik Nielsens protestantiske sindelag tages i betragtning. Blypladernes helgenbilleder kan have vakt hans misnag; at han så alligevel skulle have accepteret Sct. Jørgen selv kan undre, men hvis teorien om gravstatuen er rigtig, kan han jo have lagt vægt på ridderen fremfor helgenen.

Noget kunne imidlertid tyde på, at Sct. Jørgen under en eller anden form er blevet opstillet i Vor Frue. En protestantisk biskop, Jørgen Wallin, beskrev i 1700-tallets midte

Vor Frue kirke i Visby, og her nævner han »den store og ophøjede grav med hesten og ridderen på«.

En anden af Søren Abildgaards akvareller fra Gotland bør retfærdigvis nævnes her. Det drejer sig om en afbildning af en ridder i 1500-tals-rustning. Billedet, der er gået til grunde, havde en noget aflang facon, hvilket kan antyde, at der er tale om en fløj til en altertavle, men den afbildede person er næppe en helgen, siden han hverken har glorie eller attribut. Foruden sit store renæssance-sværd bærer ridderen en fane, stribet i røde og gule farver. Inden for heraldikken eksisterer visse faste regler for, hvilke farver der kan sættes sammen, og kombinationen rød/gul er en sådan heraldisk sammensætning.

Farvekombinationen er således Oldenborgernes, men også – som tidligere anført – Thott'ernes. Den mulighed, at det er et idealiseret portræt fra 1500-tallet af Iver Akselsen Thott, er derfor blevet foreslået, og dette »portræt« skulle så naturligvis være blevet lavet på Henrik Nielsens initiativ (fig. 13).

Om dette er tilfældet, er vanskeligt at afgøre, men om det er, så skal man i hvert fald ikke regne med nogen portrætlighed. – Der findes imidlertid et portræt af den mægtige hr. Iver og hans frue.

De to portrætter bliver regnet for at være Danmarks ældste verdslige portrætter, men alligevel kan man sige, at de har en slags gejstlig oprindelse, idet de formodentlig er stifter-portrætter fra en nu forsvundet ka-

tolsk altertavle. Billederne hænger i dag på herregården Gavnø på Sydsjælland, og de er stadig i Thott-familiens eje (fig. 5 og 6).

Virker Iver Akselsen på Henrik Nielsens mulige afbildning noget feminin, gør han det ikke mindre på det egentlige portræt. Man ser en ældre mand med tyndt tilbagestrøget hår. Med en så karakterfuld fremstilling af ansigtstræk tør man nok tro på, at der her er tale om portrætlighed. Med hænderne fromt foldede i bøn ser ridderen frem for sig ud i rummet, ikke op på den opstandne Kristus, der er malet i baggrunden. På samme måde ser også Magdalene Bonde fremad og udad, og ikke på den korsfæstede. Under begge personer ses deres familievåben og foran begge skriftbånd, hvis inskription nu enten er forsvundet eller overmalet.

Fig. 9. Akvarel udført af Søren Abildgaard på hans rejse til Gotland i 1753. Den afbildede våbentavle er nu forsvundet.

Som tidligere nævnt lod Henrik Nielsen udføre en række runde mindeskjolde, hvoraf nogle findes på Gotland, andre i Danmark. Da Abildgaard i 1754 besøgte øen, udførte han også et par meget smukke akvareller af to af disse skjolde, nemlig et mindeskjold for brødrene Oluf og Philip Akselsen og et for Henrik Nielsen. Det første bærer naturligt nok to Thott-våben, mens hr. Henriks eget skjold til venstre bærer Rosenkrantz-våbenet, i dette tilfælde med et Jerusalem kors mellem hjelmens to vesselhorn, der hentyder til Henrik Niensens ridderskab af den hellige grav i Jerusalem, og til højre – ganske ulogisk – det Thott'ske våben. Ganske vist var Henrik Niensens mor en Thott, men skjoldet fremstiller jo ikke ridderens fædre og mødre skjolde, siden Jerusalemskorset ses ved Rosenkrantz-våbenet.

Vi ved med sikkerhed, at disse epitafieskjolde er fremstillet lokalt på øen. På et af dem, et skjold, der nu befinder sig på herregården Rosenholm, men som oprindelig hang i Tirstrup kirke, læses nemlig: »Anno domini 1535 paa Gulland (dvs. Gotland) lod her henrick rosenkrantz ridder till biørnholm gjøre disse iiii panel till en formålet vedderbild (genbillede, afbildning) af adam och frelsen vedt christum forbarme sig offer oss«. Denne mindeplade er altså en af fire, men i virkeligheden lod Henrik Nielsen fremstille betydelig flere. Tavlen måler godt 80 cm i diameter, og selve våbenskjoldene er her reduceret til to små skjolde i bunden af billedfeltet, Rosenkrantz'ernes og et skjold med Jerusalemskorset (fig. 11).

Selve hovedmotivet på dette »panel« er interessant. Det cirkulære felt deles i to af et træ, hvis grene til den ene side er visne og til den anden løvfulde. Ved den visne side, til venstre set fra beskueren, ses øverst en dommedagsfremstilling, i midten syndefaldet. Hovedmotivet her er imidlertid døden og djævelen, der jager et nøgent menneske (Adam) ned i helvedes flammer, mens Moses anklagende peger på lovens tavler. På den anden side af træet ser man igen det nøgne menneske, der nu, vejledt af Johannes, rammes af en blodstråle, der springer fra den korsfæstedes side. Nederst til højre i billedet ses den opstandne Kristus, der jager sejrsvanen gennem døden og djævelen.

Det motiv, som Henrik Nielsen har valgt til dette, sit eget, mindeskjold, var et almindeligt kendt motiv i 1530'ernes Nordeuropa, og det fremstiller Luthers lære om den såkaldte »retfærdiggørelse«. Denne lære var et opgør med opfattelsen af Kristus som »en grim tyrann, en vrede og streng dommer, der kræver betaling for menneskets synder«, som Luther selv udtrykker det, her symboliseret i billedfeltets venstre del gennem den strenge lov, givet af Moses, helvede, syndefald og dommedag. I modsætning hertil står billedets højre del, menneskets frelse og syndsforladelse gennem Kristi offerblod og gennem sejren over døden og djævelen gennem opstandelsen. Hvor populært dette motiv var i reformatoriske kredse, ses bl.a. af, at det blev det motiv, der kom til at smykke titelbladet

Fig. 10 a. Abildgaards akvareller af henholdsvis brødrene Oluf og Philip Axelsens mindeskjolde, fremstillet på foranledning af Henrik Nielsen. Begge skjolde er bevarede til i dag, men er nu noget ramponerede.

Fig. 11. Henrik Nielsen Rosenkrantz' mindeskjold, fremstillet på Gotland i 1535.

Fig. 12. Kristus gennemfører død og djævel. Motivet fra Henrik Nielsens skjold, portrættet af Iver Akselsen og nederst Lucas Cranachs stik (ca. 1530).

på Christian III's lutherske bibel, og det kan ikke undre, at den strengt protestantiske Henrik Nielsen har brugt netop denne allegori til sit eget skjold. Helt konkret ser det ud til, at Henrik Nielsen har givet sin gotlandske maler et tryk af Lukas Cranach fra ca. 1530.

Retfærdiggørelsesmotivet er interessant nok i sig selv, og er, selv om de fleste af billedets enkelte elementer for så vidt er middelalderlige, udtryk for de nye reformatoriske ideer. En lille del af det er dog en ikonografisk nyskabelse. Det er fremstillingen af den opstandne Kristus, der gennemfører døden og djævelen på én gang.

Men så er der pludselig noget, der ikke stemmer! En ting er, at ærkeprotestanten Henrik Nielsen lader sin maler udføre en mindeplade, hvorpå er afbildet Luthers lære om menneskets retfærdiggørelse; noget helt andet er, at den ikonografiske nyskabelse – Kristus,

der gennemborer død og djævel – optræder på portrættet af Iver Akselsen Thott fra ca. 1480! Der skulle jo være et halvt århundrede mellem mindeskjoldet og portrættet!

At retfærdiggørelsesmotivet skulle være 50 år ældre end hidtil antaget kan udelukkes. Den tanke må da uvilkårligt melde sig, at »Danmarks ældste verdslige portræt« ikke er så gammelt endda. Skulle det mon være Henrik Nielsen, der, ligesom han lod male et billede af Iver Akselsen i fuld ridderudrustning, i sin beundring for sin afdøde forgænger i lensmandsembedet også står bag portrættet? Kunne dette være 50 år yngre end hidtil antaget? (fig. 12).

Ser man først på baggrunden, består denne – ud over billedet af den opstandne Kristus – af et stykke brokade, grønt bag Iver Akselsen og rødt bag fru Magdalene. En sådan baggrund er almindelig på altertavler i hele den periode, der her er tale om, men hvis man skal prøve at udlede noget, må man nok forsigtigt sige, at en sådan baggrundsbehandling er mere typisk i begyndelsen af 1500-tallet end i 1400-tallet. Fremstillingen af den korsfæstede Kristus bag Magdalene Bonde kunne for så vidt både være fra 1475 og fra 1535, men den lidt perspektiviske synsvinkel og malemåden i øvrigt peger snarest mod det yngste af disse to årstal.

Tilbage bliver da de to afbildede personers klædninger, af hvilke Iver Akselsens nok er den mest karakteristiske. Og faktisk kender vi lidt til Iver Akselsens tøjvaner.

Et lidt andet »portræt« af Iver Akselsen Thott har vi nemlig i hans bevarede regnskabsbog fra årene 1485 til 1487. Denne giver et billede af en mand, der ganske vist er fyrste og i familie med konger, men som alligevel kan gå på værtshus i Visby med sine folk og må låne penge af præsten, når hans

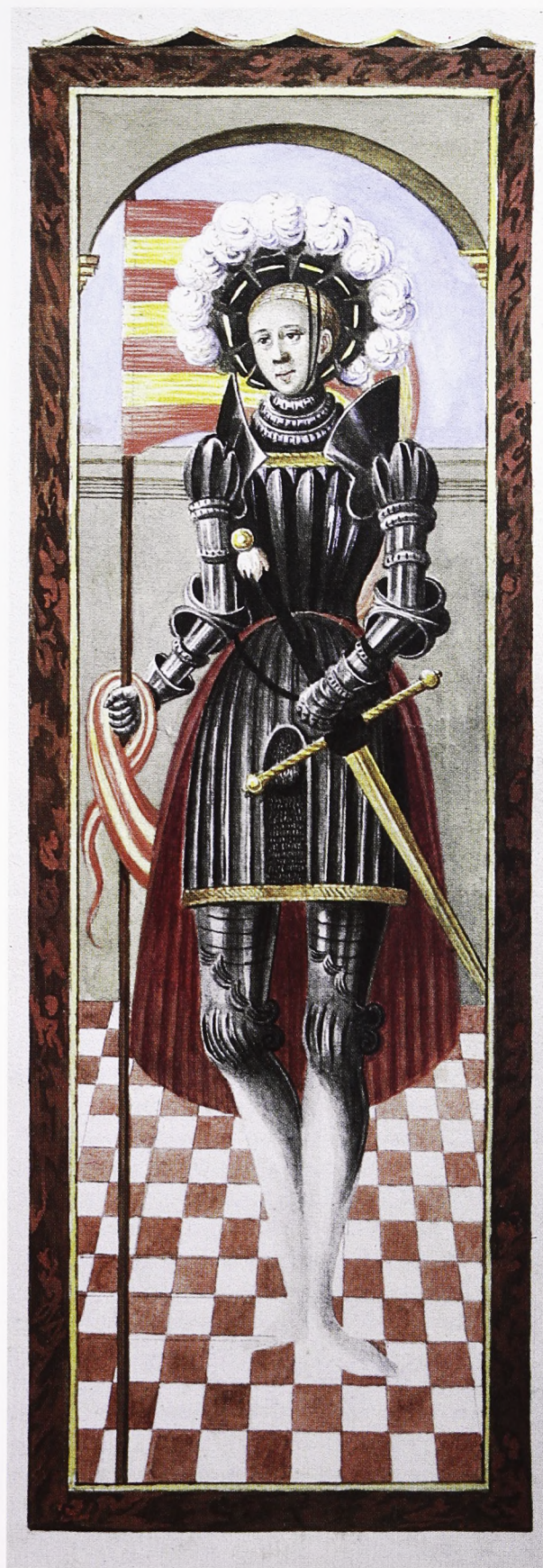

Fig. 13. Søren Abildgaards akvarel fra Vor Frue kirke i Visby. Tavlen med ridderen er nu forsvundet.

Fig. 14. Hr. Reynalt von Homoet knælende foran Johannes. Fra tidebog 1475.

egne slipper op; lensmanden er også lidt af en spillefugl, der, når han har tabt, låner penge af sine svende til at dække tabene. – Og godt har han levet, hr. Iver. Sukker, mandler, øl og rosiner er blandt de mange fødevarer, der indkøbes til lensmandens private husholdning, men også hans folk nyder godt af Ivers rigdom. De fattigste får understøttelse »i Guds navn«, og arbejdsfolkene får penge til at gå i badstue for. Kirkens mænd får også deres. Den gamle lektor i sortebrødreklosteret, som sidder og fryser, får således både en skindkjortel og nye glasvinduer til sit værelse, så trækken kan holdes ude. En »Matthis Skomager« bliver af Iver sendt på pilgrimsfærd til det hellige blod i Wilsnack, og senere til den hellige Jacob i Compostella i Spanien. – Regnskabsbogen fortæller også lidt om de store mængder af klæder, der købes, så store, at man må regne med, at en del heraf er beklædning til Ivers tjenestefolk. Det må f.eks. gælde en del af det kirsei og sardug (en slags grovere uldstoffer), der indkøbes, ligesom en del af det grønne, blå og røde lærred. Men silkeborterne og blåtråden må være til Ivers eget behov.

Om den dragt, Iver Akselsen bærer på portrættet, er importeret færdig, eller den er syet på Gotland af importeret guldbrokade, er ikke til at sige, men siden hr. Iver ifølge regnskabsbogen alene i 1485 havde ikke færre end otte skræddere på sin lønningsliste, må det vel antages, at dragten er blevet til på Gotland.

Hvordan kjortlen i sin helhed har set ud, kan man få et indtryk af ved f.eks. at betragte afbildningen i Reynalt von Homoets tidebog fra 1475. Her knæler Reynalt i sin guldbrokadedragt foran Johannes Døberen. Hatten har hr. Reynalt lagt ved siden af (fig. 14).

Iver Akselsens guldbrokadedragt må temmelig sikkert afspejle den højeste mode blandt rigere mænd i 1480'erne. Derfor må man regne med, at malerierne faktisk stammer fra Iver Akselsens levetid, medmindre de er kopier fra ældre portrætter.

De to religiøse »emblemer« – den korsfæstede og den opstandne Kristus – er altså »falske«, tilføjet senere. Til gengæld kan man sandsynliggøre, at portrætterne faktisk stammer fra Gotland, for »emblemerne« er gan-

ske givet udført af den mand, der malede Henrik Niensens mindeskjold. Med forsigtighed kan hændelsesforløbet skitseres som følger.

I Iver Akselsens regnskabsbog nævnes ud over klosterkirkerne også Sct. Hans, Sct. Peders, Sct. Michaels, Sct. Olufs, slotskapellet, Sct. Klemens, Vor Frue og Sct. Drottens, mens Sct. Jørgens, Sct. Jakobs og Sct. Lars ikke er omtalt. Til en af disse kirker har lensmanden – sandsynligvis i Nordtyskland – bestilt et alterskab, en tavle, på hvis fløje der skulle males et portræt af Iver selv og hans frue, Magdalene Bonde. Denne altertavle må være blevet til på et eller andet tidspunkt mellem 1466 – det år hvor giftermålet med Magdalene Bonde kom i stand – og Iver Akselsens død i 1487. Måske kan man endda tillade sig at sige 1485, siden der i den bevarede regnskabsbog fra perioden 1485-1487 ikke nævnes nogen altertavle.

Da den protestantiske Henrik Nielsen 1530 tiltrådte sit embede som Gotlands lensmand, var det hans agt helt og holdent at vende øen til den nye evangeliske lære. Det gik ud over de mange Visby-kirker, kun Vor Frue fik lov til at leve videre, mens de andre blev lensmandens stenbrud. Han gik så vidt, at han leverede »brugte« gravsten til familie og venner i Danmark, til om- og nyhugning. En vis selektiv pietet udviste Henrik Nielsen dog. Måske fordi han på mødrene side var af Thott-familien, lod han ikke kun Olufs og Philips store gravsten flytte fra Sct. Hans til Vor Frue, han lod endda male et mindeskjold for de to brødre.

For den tredje af Akselsønnerne, som havde beklædt lensmandsposten, Iver Akselsen, synes Henrik Nielsen at have næret særlig varme følelser. Den Sct. Jørgensfigur, der muligvis skulle have tjent som gravfigur for Iver Akselsen, lod Henrik Nielsen også flytte til Vor Frue kirke, ligesom han måske også lod male et idealiseret portræt af ridderen. For Henrik Nielsen, der jo selv var ridder af den hellige grav, har Iver Akselsen været et forbillede – ridderen og adelsmanden, der styrede konger og riger.

Den altertavle, Iver Akselsen lod fremstille med portrætter af sig selv og Magdalene

Bonde, må have stået i en af de Visbykirker, Henrik Nielsen lod rydde for inventar og rive ned. Denne tavles katolske indhold har nok vakt Henrik Niensens mishag, og der er næppe tvivl om, at tavlen som helhed var blevet kasseret, hvis det ikke havde været for de to portrætter. Disse må Henrik Nielsen have befalet savet ud af alterskabets fløje.

Ligesom hr. Reynalt von Homoet på billedet fra tidebogen ses bedende foran Johannes, har der sikkert også været en helgen ved både Iver Akselsen og Magdalene Bonde. Disse to helgener har Henrik Nielsen bedt den maler i Visby, som også dekorerede de mange mindeplader, om at fjerne. Og ikke nok med det: som en smuk gestus over for sit idol lod Henrik Nielsen også maleren klistre de to lutheranske motiver på portrætterne. Hermed fjernedes den eneste lille skønhedsplet, Iver Akselsen Thott i Henrik Niensens øjne havde haft, hr. Ivers katolske tro.

Da Henrik Nielsen efter sit dramatiske styrt i november 1537 lå for døden, befalede lensmanden sine folk at overdrage Gotland og Visborg slot til sin bror, Oluf Nielsen Rosenkrantz. Hr. Henrik havde vel næppe regnet med, at han skulle dø så ung, men det har sikkert været ham en stor trøst, at det skulle være netop ham, der indførte reformationen i den fjerne danske provins.

Visbys kirkeruiner står i dag ikke kun som et monument over en blomstrende handelsstad, men også over den mand, der – i god tro – nedbrød dem, Henrik Nielsen Rosenkrantz, Gotlands sidste ridder. Den mand, der flere steder lod sig minde i sten og på tavler, har her sat sig et pittoresk eftermæle, der i skønhed er uden lige i hele Norden!

LITTERATURLISTE

- Fabricius, K.: En nordisk lensmands liv i det 15de århundrede. Svensk Historisk Tidskrift 1904, pp. 199-255, 273-300.
- Heise, A.: Familien Rosenkrantz's Historie II, p. 260-273, Kbh. 1882.
- Jydske Antiquiteter Anno 1607. Håndskrift tilhørt Anne Krabbe til Stenalt. Rigsarkivet, fol. reg. no. 112.
- Pentz, P.: Henrik Rosenkrantz's mindeskjold. ICO, Nordisk tidskrift för bildtolkning, 1986, 1, p. 18-26.
- Rosenholm og Rosenkrantzerne, udg. H. Rosenkrantz. Kbh. 1924.
- Svahnström, G.: Riddare med rödgul vimpel. Gotlandsk Arkiv 1978, p. 43-52.

Kalkmalerierne i Mårslet kirke

Af HENRIK GRÆBE, KIRSTEN TRAMPEDACH OG METTE JENSEN

Fig. 1. Ved brylluppet i Kana bærer bruden en fornem brudedragt, der har et nærmest orientalsk præg.

I 1976 fremkom de første spor af romanske kalkmalerier i Mårslet kirke. Den er en af Århusegnens store kirkebygninger og består af skib med langstrakt kor, opført af granitkvadre og marksten. I gotisk tid blev to hvælvinger bygget ind i koret, og det var på nordvæggen i det østlige fag, at malerierne først kom til syne. Fundet blev straks undersøgt af Nationalmuseet, og det følgende år foretoges en foreløbig afdækning af væggen i østfaget, mens man indtil videre nøjedes med sonderende undersøgelser i vestfaget.

Fundet var af største værdi, det stod klart fra begyndelsen, men det var tillige klart, at

den endelige fremdragnet og restaurering af malerierne ville byde på betragtelige problemer. I 1985 var tiden moden til at gå i gang med opgaven. Materialet vil i det følgende blive fremlagt i tre afsnit, med hver sin forfatter: først en præsentation af billeder og motiver, dernæst en beskrivelse af den middelalderlige maleteknik og til sidst selve afdækningsteknikken, også omfattende en aftrækningsproces. Under arbejdet har de nær ved 800 år gamle malerier givet mange oplysninger fra sig og fører os ind i en enestående billedverden.

Fig. 2. Skafferen undrer sig over, at der på ny er kommet vin i bægeret.

Ved brylluppet i Kana forvandlede Jesus vand til vin. Det skete efter en bemærkning fra hans moder om, at vinen var sluppet op, men da han først svarede henholdende, nøjedes hun med at bede tjenerne gøre, hvad han sagde til dem. Hun troede på sønnen og kunne se betydningen af det tegn, han gav på sin herlighed ved at forvandle vand til vin. Skafferen derimod, der ikke vidste, hvor vinen pludselig kom fra, gik i rette med brudgommen, fordi den bedste vin ikke kom frem før nu på dette fremskredne tidspunkt af festen, hvor gæsterne var blevet berusede.

Tegnets betydning er ikke udtømt med

denne fortælling, men det er et tegn på noget andet, som skal ske: Når tiden er inde, skal Jesu herlighed åbenbares i hans død. På bryllupsbilledet i Mårslet kirke (fig. 3) er fortællingens hele indhold fremstillet på mesterlig måde. I forgrunden ses det festligt dækkede bord, og ved bordenden længst ude til venstre sidder Jesus, der giver tjeneren besked på (bag hvælvingsbuen), at karrene skal fyldes med vand og bringes til skafferen. Ved den anden bordende sidder skafferen og smager på vandet, som er blevet til vin; dramatisk er han fremstillet, i profil og med bægeret højt løftet, mens han smager. Det er

lige ved, at det kan høres. Midtfor sidder brudeparret, bruden frontalt, så hendes sirlige bryllupsstads kan ses, men hovedet i profil er vendt mod brudgommen, som hun kærtegner; han sidder halvt frontalt med armen om hendes skulder. Det er et livligt billede, præget af festens bevægelse og ubekymrede forvirring. Men mellem brudeparret og Jesus sidder Maria, strengt frontalt, med glorie og krone, tilsyneladende isoleret fra selskabet, skuende vidt ud med store øjne. Hun har fået det tegn fra sønnen, hun har ønsket, og hun forstår dets betydning.

Fortællingen om brylluppet i Kana bringes alene i Johannesevangeliet (Joh. 2,1-11). Det andet tegn, han giver i dette evangelium, er ligeledes i Kana, da han helbreder den kongelige embedsmands søn (Joh. 4, 46-54), hvilket må formodes at være motivet til det andet store billede i Mårslet (fig. 3). Jesus ses her vendt mod tre granvoksne herremænd ved siden af hinanden. Billedet er ret fragmentarisk bevaret og var i en årrække det eneste afdækkede kalkmaleri i kirken. Det lå da nærmest for at tolke det som Jesu tilfangetagelse i Getsemane have, fordi det er i lidelsehistorien, Jesus træffer sammen med soldater, men med kendskab til bryllupsbilledet falder det naturligere med embedsmandens søn, og da er »soldaterne« den kongelige embedsmand med sit følge. Det stemmer nu ikke bogstaveligt overens med fortællingen, hvor der strengt taget ikke siges, at der er andre end embedsmanden til stede, men på den anden side siges det heller ikke, at disciplene var med, selv om det nok er forudsat. Når Mattæus fortæller den tilsvarende historie (Matt. 8, 5-13), er det en høvedsmand, der kommer, mens Lukas siger (Luk. 7, 1-10), at høvedsmanden sendte nogle af jødernes ældste til Jesus med bøn om, at sønnen eller tjeneren måtte blive helbredt. Jesus helbredte i alle tilfælde på afstand, uden at opsøge den syge.

Vi kan nok nå frem til, at det er et af Jesu undere, der fremstilles også øst for korets nordvindue. Hvilket evangelium der her er tale om, er mindre væsentligt. Det behøver ikke nødvendigvis at være Johannesevangeliet. Mellem bryllupsbilledet og helbredelsen sidder nemlig ved vinduets venstre kant en

djævlefigur under et træ. Det er fristelsen, der hentydes til, og denne beretning er ikke med i Johannesevangeliet. I de øvrige evangelier beskrives derimod, hvordan Jesus efter dåben blev fristet af Satan, der opfordrede ham til at forvandle sten til brød. Djævelen sidder på marken og peger på nogle sten.

I den nedre billedfrise findes en af disse helgenberetninger, som er vanskelige at tolke, selv når de som i Mårslet er enkelt fremstillet, som en tegneserie. Måske er det en skildring af Paulus' martyrium. Fra overfrisen ved vi, at billederne skal læses fra venstre til højre, og fortællingen, som den nu ses, begynder da længst mod vest med en siddende hersker, der med sceptret i hånd giver besked til en soldat, som bærer sværd og skjold; dernæst er der en stor bygning, og øst for denne en gammel mand med glorie, der bliver pågrebet af to bøddler. Videre mod øst skjules serien af hvælvingspillen (ca. 90 cm), og når billedfrisen atter kommer til syne i det østlige hvælvingsfag, står der en opsadlet hest under det oprindelige vindue. Fra vinduet og mod øst er der først en stående (ung?) ridder med baret på hovedet; videre en stående mand med sværdet lagt over skulderen, og længst ude mod øst anes i et meget nedslidt parti en halvt foroverbøjet person. Paulus' martyrium er en del af Paulus-akterne, som er en samling apokryfe beretninger om Paulus' gerninger, det vil sige skrifter fra oldtiden, der tilhører samme litterære genrer som skrifterne i Det gamle og Det ny Testamente.

Om Paulus' martyrium fortælles (i uddrag), at Paulus i Rom omvendte mange, og selv personer, der stod kejser Nero nær. Derved vakttes kejserens frygt og raseri, der førte til kristenforfølgelser. Roms befolkning reagerede på dette, samledes foran kejserpaladset og krævede den ubesindige fremfærd standset, hvilket så skete, men kejseren forbeholdt sig ret til at dømme de kristne. Også Paulus blev pågrebet, og han dømtes til henrettelse med sværd, hvortil Paulus bemærkede: »(stakkels) Nero, min lidelse bliver kortvarig, og derefter skal jeg leve evigt hos min herre Jesus«. »Hug hovedet af ham«, råbte Nero, »så han kan vide, at jeg er stærkere end hans herre – og lad os så se, om han

Fig. 3. Skitse af de romanske malerier på korets nordvæg. Malerierne var overkalket og vel også glemt, da to hvælvinger omkring 1500 byggedes ind i koret som erstatning for det oprindelige flade bjælkeloft. Endnu senere, omkring 1727, opsattes en mindetavle midt på væggen i det vestre fag, hvorved de skjulte kalkmalerier blev ødelagt dette sted. Mindetavlen fjernedes atter ved maleriernes fremdragelse 1985. Om kirkebygningen og dens inventar kan læses mere i »Danmarks Kirker«, Århus amt, side 2253-82.

stadig lever«. På vej til retterstedet omvendte Paulus de tre soldater, der ledsagede ham, og de opfordrede ham til at flygte, men han svarede dem: »Nej, mine brødre, jeg undviger ikke, jeg er Kristi soldat«. Endnu to af Neros soldater kom til stede, og man mødte en troende kvinde undervejs, før henrettelsen fandt sted.

Billederne i lavfrisen i Mårslet passer til denne fortælling, fra Nero starter en kristenforfølgelse (år 64), til Paulus bliver henrettet, men vi ved ikke, hvad der foregår bag hvælvingspillen midt i billedfrisen, eller hvor den hvide hest til højre for hvælvingspillen kommer fra. Måske hentydes der til, at Paulus er riddernes skytshelgen. Når Paulus' epistel læstes i messen, rejste ridderne sig som en særlig æresbevisning, fordi Paulus var Kirkens ridder eller kriger.

Jesu virke fortsattes i apostlenes gerninger. Sammenstillingen af billedmotiverne i Mårslet kirke med undere og apostel- eller helgenlegender er ikke ukendt og findes også i Skibet kirkes kor (undere og gral-legende). Hovedfrisen i Højen kirkes langhus og i Skanderup kirke, Skanderborg, er tilegnet apostlenes virke, i Ål kirke er hovedfrisen i langhuset tilegnet Skt. Nikolai-legenden, i Hornslet vistnok gral-legenden. I disse kirker genfindes forneden, og altså i langhuset, de velkendte rytterkampscener. Malerierne i Mårslet tilhører samme kreds, uden at der dog kan siges ret meget mere om fællesskabet. Mårslet-malerierne udmærker sig især ved den fremragende tekniske udførelse, der har bidraget til, at de er de bedst bevarede malerier af dem alle. Også i billedskemaets opdeling, i motivernes afvejning og i selve

Fig. 4. Mårslet kirke, korets nordvæg, vestre del. I hovedfrisen vises det første tegn, Jesus gav ved brylluppet i Kana. Foroven i kronfrisen ses skiftevis en mæander og halvcirkelfelter med stærke mænd; foruden er der en helgenliggende og et malet draperi. Foto Lennart Larsen.

tegnemåden er det et meget disciplineret arbejde, hvor billederne fremtræder bemærkelsesværdigt distinkt med optrukne konturlinier. Det forhindrer ikke, at budskabets dramatik er udtrykt med teatraliske midler og med en blandt vore kalkmalerier sjældent vitalitet, måske allertydeligst i kronfrisens små billeder af eventyrlig mandskraft: en mand, der bærer et granvokset træ, eller en, der slynger en hest i halen. I deres kraftudfoldelser træder disse mænd ud af det buefeldt, der

danner rammen om handlingen, ja, de står endda på linierne til væggen geometriske inddeling. Det er en utrolig nøjagtig, somme steder nærmest pertentlig redegørelse for handlingsforløbet, velkendt fra manuskriptillustrationer, som maleren formentlig også har kunnet arbejde med. Man lægger mærke til de bølgelinier under kronfrisen, der ofte forekommer i manuskripter, men ikke i kalkmalerierne, hvor de skal udføres i metermål. Derimod mangler de beslægtede kalkmale-

Fig. 5. Mårslet kirke, korets nordvæg, østre del. I hovedfrisen vises et af Jesu helbredelsesundere. Foroven i kronfrisen er der et mæanderfelt og halvcirkelslag med stærke mænd, længst til venstre med en, der slynger en hest i halen; forneden er legendefortællingen stærkt beskadiget af fugt. Længst til venstre i buefeldet ses nichen til korets oprindelige nordvindue, og lige herunder er malet en opsadlet hest. Foto Lennart Larsen.

riers yndede frynsebort, medmindre en mængde små indridsede streger under lavfrisen er antydninger i denne retning. Ligeledes savnes den sædvanlige, men ikke obligate zigzag-bort, mens vinduets rankeornament nærmest ligner vinduesranken i Skibet kirke.

En rytterkampscene er ikke kommet til syne i Mårslet, den bør da også genfindes i langhuset, men riddertidens idealer med det klare billedsprog gør sig alligevel gældende.

Vi har her fået endnu et uvurderligt bidrag fra tiden omkring 1200, måske snarest fra den tidligere del af Valdemar Sejrs regeringstid, hvor meldingerne fra pavekirken i Rom opfordrer til kamp for kirken, til korstog og hedningemission. Dette synes bundet i billederne, der bærer et vist præg af soldater og riddere. Helbredelsesunderet er en missionsberetning, idet embedsmanden og med ham hele hans husstand kom til troen.

Henrik Græbe

Fig. 6. Mårslet kirke. Udsnit af bygningsmørtelen. Udglatningen af vægfladen bevirker, at granitten flere steder træder frem i overfladen. De mange svindrevner i mørtelen er fremkommet på grund af det store indhold af kalk og ler sammenholdt med, at den er lagt på i et temmelig tykt lag. Forhugninger er lavet for at få en god forankring af malepudsen. Under den aflange lyse sten ses bomhullet, som er lukket med en sten, indmuret med mørtel svarende til malepudsen.

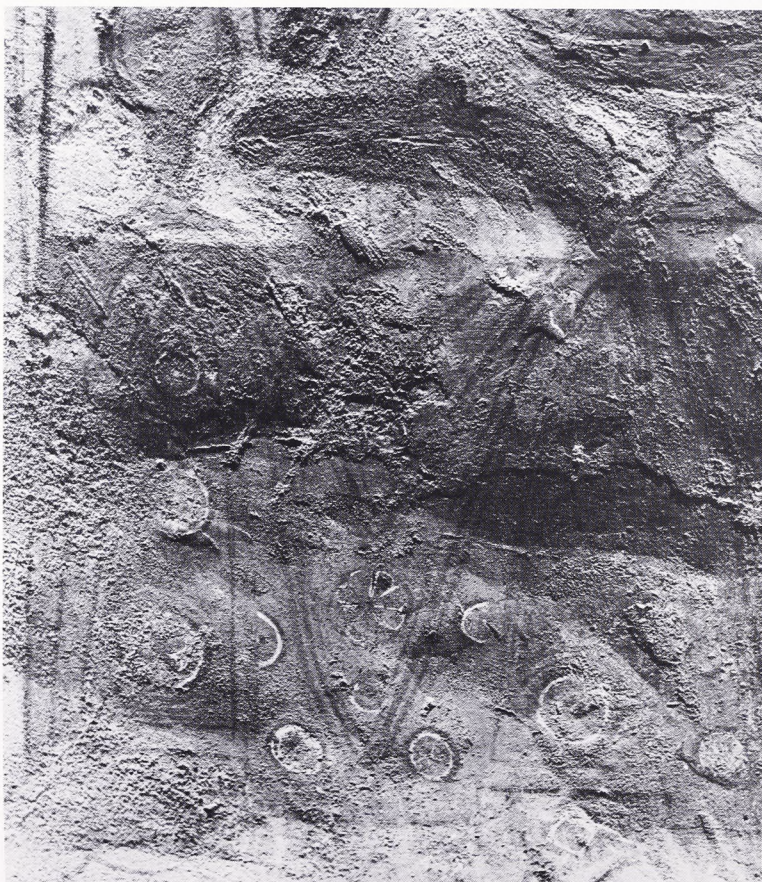

Fig. 7. Mårslet kirke. Optagelse med skråtfaldende lys af sammenpudsning i malepudslaget i vestfaget. Sammenpudsningen ligger ud for overkanten af bomhullet og går gennem dugen på grund af stilladsets placering. Sædvanligvis bestræber maleren sig på at anbringe sammenpudsningerne i områder, der ikke virker forstyrrende i motiverne, f.eks. i de vandrette bånd, der adskiller billedfriserne. Den ru overflade i billedets venstre del skyldes saltudblomstringer. I låget og skålen på bordet får man et indtryk af, hvor tæt farven undertiden er lagt på.

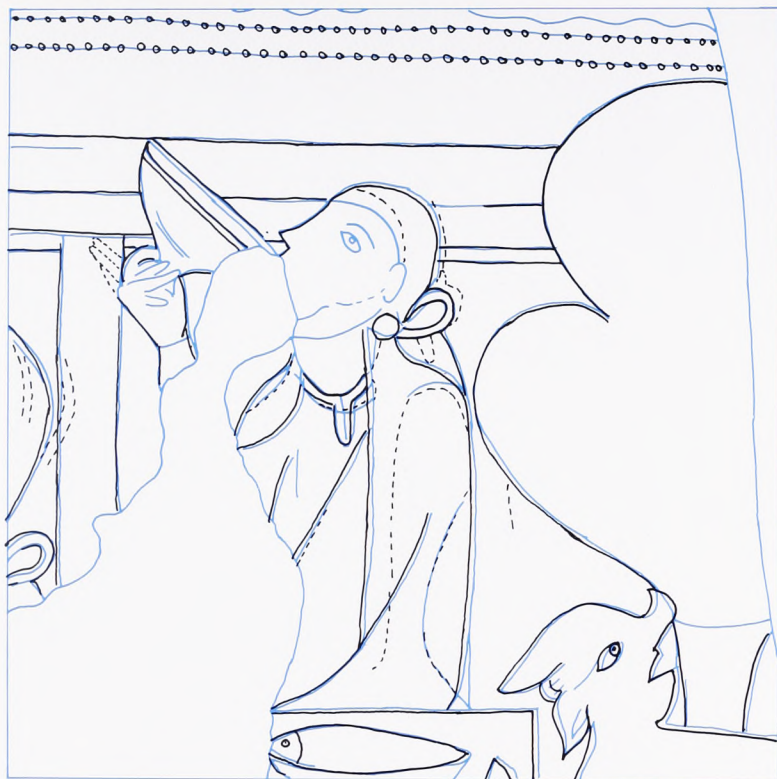

Fig. 8. Mårslet kirke. Korets nordvæg, vestfag. Hovedfrise.

- Fortegning
- Rettelse i fortegning
- Markering med slagsnor

Når vi vil forsøge at forstå, hvordan middelaldermaleren har arbejdet med vægudsmykningerne i vore kirker, er vi henvist til at få vor viden gennem de iagttagelser, vi gør under restaureringsarbejderne. I Danmark findes ikke skriftlige kilder, som belyser dette område. Et nyfundet kalkmaleri er altid af største betydning i vor indsamling af denne tekniske viden, idet vi ved, at ingen restaureringer har præget de malerier, der gennem århundreder har været dækket af beskyttende kalklag. Fundet af de romanske vægmalerier i Mårslet kirke har i kraft af disses høje kunstneriske og tekniske kvalitet samt gode bevaringstilstand bidraget til udvidelse af vort kendskab til middelaldermalerens arbejdsmetoder.

Fordi der i 1700-tallet blev indsat et stenepitafium i vestfaget, er en stor del af det romanske maleri brudt ned. Men skaden indebærer, at vi i dag har mulighed for at undersøge den underliggende bygningsmørtel, der er så godt som intakt bevaret bag mindestenen.

Man må forestille sig, at da maleren kommer til kirken, står korets vægge med en glitret puds, hvor bygningsmaterialet – de groft

tilhugne granitkvadre – er imiteret med indridsninger i bygningsmørtelen. Under opmuring af væggen er vægfladen udrettet med den mørtel, som under opsætning af bygningsstenene er kvældet ud i fugerne. For hvert eller hvert andet skift er den endnu våde mørtel bearbejdet, hvilket kan aflæses i de tydelige vandrette sammenpudsninger, hvis indbyrdes afstand er fra 40 til 50 cm (fig.6). Små variationer i mørtelens farve mellem de enkelte »baner« og de stærkt markerede sammenpudsninger viser måske, hvad mureren har kunnet nå at opføre i løbet af én dag. Overlapninger af stødfugerne angiver endvidere, at mørtelen er påført nedefra og opefter, og støtter således teorien om, at denne første behandling af væggen er sket samtidig med, at man rejser kirken. Bygningsmørtelen er stærk og meget kalkholdig, formentlig tilsat et lerholdigt fyldmateriale, som giver den for romanske mørtler karakteristiske brunlige farve. Et bomhul, som er synligt i det frilagte område ca. 252 cm over nuværende gulvniveau, er placeret således, at det svarer til en stilladshøjde. Det har stået åbent, da maleren kom, og han har kunnet bruge det til sit stillads.

Fig. 9. Mårslet kirke. Vestfag, kronfrise: Mand, der bærer et træ. Figurens hoser er malet med azurit.

Det har nu været malerens opgave at gøre vægfladen jævn og brugbar til at male på. Dette sker ved at lægge op og glitte en fed mørtel omhyggeligt i vandrette baner i hele væggen længde, begyndende ovenfra med kronfrisen. Hvis man belyser væggen med skråfaldende lys, ser man tydeligt sammenpudsningerne – eksempelvis i dugen på bryllupsbilledet (fig. 7) og i båndet, der adskiller hovedfrisen fra lavfrisen. Den mørtel, som bruges til malepudsningen, har samme brunlige farve som bygningsmørtelen, men adskiller sig fra denne ved et større indhold af fint tilslagsmateriale, som bevirker, at den er lettere at glitte.

Væggen pudses ikke op på én gang, fordi maleren ønsker at udføre sine billeder i en teknik, hvor lokalfarven (undermaling) bliver lagt på den fugtige puds og afbindes med denne (fresco-teknik). Når malebunden er klar, afmærkes billedfrisen med vandrette streger ved at svirpe en udspændt snor, der er vædet med rød farve, ind på væggen (fig. 8). Bueslag, som indrammer figurfeltene i kronfrisen, konstrueres efter samme princip, som når man slår et cirkelslag med en passer. Et hul til »passerbenet« i bueslagets centrum viser, at denne teknik er anvendt. Figurer, indramninger og andre vigtige billedelementer skitseres med pensel i

Fig. 10. Østfag, kronfrise: Ridder, der slynger en hest ved halen. Bemærk rettelsen af fortegningen i ridderens venstre ben.

rødt. Der er en del eksempler på, hvorledes maleren har ændret figurtegningerne undervejs, f.eks. mundskænkens hånd og figurens ben i kronfrisen, øst (fig. 10). Det forekommer endog, at en figurs placering er blevet ændret: betragter man nøje Marias ansigt i den scene, der fremstiller Brylluppet i Kana, kan man se en underliggende, spejlvendt tegning af brudens ansigt og hovedbeklædning.

Når fortegningen er færdig i et område svarende til et dagsværk, lægger maleren de forskellige lokalfarver på og en grå baggrund, bestående af en blanding af knust trækul og kalk. Enkelte steder bruges mørk

okker som baggrund for figurerne. Lokalfarverne anvendes for det meste i deres rene form med undtagelse af den lysgrønne, lysrøde og den lyseste karnationsfarve (hudfarve), hvor pigmenterne er iblandet kalk. Farvedryp af rødt, okker og grønt på bygningsmørtelen viser, at arbejdet foregår, mens mørtelen i den øverste bane endnu er fugtig, og inden det næste parti pudses op. Karnationerne er sandsynligvis også malet i frescoteknik, og derfor står de i dag så velbevarede. Opbygningen af karnationen illustreres bedst i brudens ansigt. På en lys okker bund stryges en mørkere okker. Derefter lægges skyggerne på med mørk okker og lyse højlys

og til sidst mørkbrune konturer. Samme fremgangsmåde er benyttet i hovedfrisen til figurerens hænder. Øjnene er generelt dårligt bevaret, men betragter man Marias ansigt, fornemmer man, hvor minutiøst maleren har arbejdet. På det hvide øjenæble har han angivet iris med en tynd ring i blå lapis lazuli omkring den mørke pupil.

Den blå iris og andre detaljer er formentlig, ligesom ornamenten og konturerne, kommet til i den afsluttende fase af arbejdet, og disse bemalinger er antagelig udført ved tilsætning af et bindemiddel. Da de sidste tilføjelser ikke afbindes under pudsens optørring, efterlader de oftest kun få spor. Hidtil har det ikke været muligt gennem analyser at bestemme, hvilket bindemiddel der kan have været anvendt.

Som tidligere nævnt blev der i fresco-teknik lagt en grå farve i baggrunden. Denne bruges som klangbund for den blå lapis lazuli, der lægges på til sidst og ligeledes formodes at være tilsat bindemiddel (fig. 12).

Billedfriserne afsluttes forneden med et draperi, hvoraf kun er bevaret svage farvespor af gule og røde jordfarver. Draperiet adskiller sig teknisk set fra billedfelterne ved at være malet på en kalkbund. Kalken har muligvis været fugtig, da farverne blev påført, men pigmenternes afbinding med male-

bunden har været svag i forhold til den øvrige udmaling.

Som malerierne står i dag, domineres de af de gule og røde jordfarver, fordi disse farver tillige med trækulssort er de mest stabile i fresco-teknik. Dertil kommer kunstigt fremstillede pigmenter: grønne og blå kobberfarver, mønje og cinnober. Den grønne har tendens til at oxidere og blive sort, men dette fænomen optræder kun ganske få steder i mæanderborten. For de blå kobberpigmenter forholder det sig anderledes, idet de ændrer sig til grønt. Det er yderst sjældent, at de er bevaret i deres blå form, og derfor er det umuligt ud fra den grønne farve at afgøre, hvorvidt maleren oprindeligt har brugt grønt eller blå. Den blå kobberfarve ses intakt enkelte steder i mæanderen, mens grønt figurerer såvel i mæanderen som i figurerne. Mønje og cinnober er yderst ustabile, idet de let oxiderer og bliver mørkbrune til sorte. Så vidt vi kan bedømme, har mønjen ikke været så udbredt i maleriet i Mårslet, mens vi har konstateret, at cinnober i vid udstrækning har været anvendt som slutkontur til figurerens dragter samt i mæanderen.

Azurit er et naturligt blå pigment, som fås fra mineralet azurit. I motivet med manden, der bærer et træ, er dette pigment benyttet til

Fig. 11. Mårslet kirke. Vestfag. Detalje af Marias ansigt.

Fig. 12. Vestfag, lavfrise: Tilfangetagelsen af Paulus. Baggrundens blå lapis lazuli ligger på en grå undermaling.

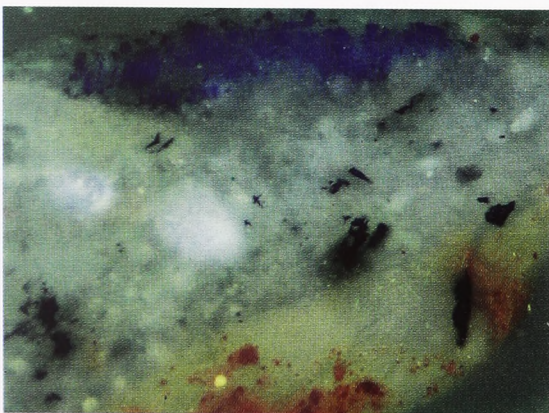

Fig. 13. Mårslet kirke. Farvesnit af lapis lazuli. Underst den røde fortegnelse. Derover et lag bestående af kalk og trækulssort. Øverst lapis lazuli.

hans blå hoser. Det er ikke ofte, vi støder på azurit i dansk romansk vægmaleri. Mere almindeligt er et andet naturligt pigment, den kostbare blå farve fra halvædelstenen lapis lazuli. Den er som tidligere nævnt anvendt som baggrundsfarve og derudover til detaljer i motiverne.

Maleriernes kolorit, som den fremtræder i dag – trods udmalingens fine bevaringstilstand – har været en del stærkere, da maleren forlod stilladset. De grønne og blå har været intense og tilpasset de gule og røde. Og som sluteffekt har de optrukne konturer med den fyrige røde cinnober gjort billederne til et prægtigt skue.

Kirsten Trampedach

Fig. 14. Mårslet kirke. Draperi på nordvæggens vestfag. Foroven længst mod øst ses det underliggende romanske maleri.

Ved en indvendig kalkning af kirken i 1976 fremkom farvespor på korets nordvæg, og Nationalmuseet blev tilkaldt for at foretage en nærmere undersøgelse. På nordvæggens vestfag omkring stenepitafiet fandtes en samtidig draperibemaling (fig. 14). Herunder og på østfaget var romansk maleri. Østfagets dekoration blev frilagt, og det viste sig, at skønt bevaringstilstanden i maleriets østligste og nederste del lod en del tilbage at ønske, var maleriet af en så høj kunstnerisk kvalitet, at det fortjente at blive helt afdækket og istandsat. Det besluttedes endvidere at afdække og istandsætte draperiet på nordvæggens vestfag, dels fordi vi ikke har bevaret særlig mange af denne type dekorationer,

dels fordi opsætningen af stenen formodedes at have skadet det underliggende romanske maleri i væsentlig grad.

Dette var altså opgaven, da vi omsider påbegyndte arbejdet i sommeren 1985. Det skulle imidlertid gå anderledes. Ved afdækning af draperiet blev det snart konstateret, at de kalklag, der lå mellem draperiet og den romanske udmaling, havde løsnet sig, og for at sikre draperiet ville det være nødvendigt at indsprøjte et limstof mellem lagene. Dette kunne imidlertid ikke gøres uden stor risiko for at skade de underliggende romanske billeder, så denne løsning var naturligvis udelukket. Derfor besluttedes det at forsøge at trække draperiet af med henblik på senere

genopsætning, enten på dets oprindelige plads eller andetsteds i kirken efter flytning af epitafiet.

Draperiet blev nu helt afdækket ved hjælp af specialhammer og kniv, overfladen blev forsigtigt rensed med vand, og herefter blev farvelaget fikseret med et vandfast fiksativ. Draperiet blev opdelt i fem stykker, hvis kanter blev sikret ved påklæbning af japanpapir, og nu kunne forsidesikringen påsættes: først et lag japanpapir, herefter to lag udvasket bomuldsgaze, begge dele klippet i passende stykker, blev klæbet på maleriet med en meget stærk, varm animalsk lim, det ene lag umiddelbart efter det andet. Så kunne epitafiet tages ned, og brudkanterne på det romanske maleri omkring det hul, epitafiet havde efterladt, blev midlertidigt sikret med en kalkmørtel. Nogle dage efter var forsidesikringen tilpas tør, og draperiet kunne trækkes af. De fem aftræk blev straks spændt op på træplader med forsiden nedad og var hermed parate til senere behandling.

Efter aftrækningen sad stadig en del overkalkning tilbage på det romanske maleri. Denne kunne nu fjernes ved hjælp af special-

hammer og knive (fig. 17, 18, 19, og 20).

Det viste sig, at maleriet var særdeles velbevaret med undtagelse af det midterste parti, hvor epitafiet havde været placeret. Her manglede både farvelag og malepuds, men heldigvis var den øverste del af figurerne i hovedfrisen bevaret, så skaden ingen indflydelse havde på motivets aflæselighed. Derfor blev det nu besluttet at istandsætte hele nordvæggens dekoration og flytte epitafiet og det aftrukne draperi til et andet velegnet sted i kirken.

Tilpudsningen mellem nordvæggen og buer og piller fra de senere tilkomne hvælvinger havde løsnet sig og måtte fjernes. Samtidig åbnedes det tilmurede romanske vindue, som er placeret i østfaget, halvt skjult bag hvælvingspillen. Det viste sig, at tilmuringen var muret i forbandt med hvælvingspillen, og derfor var samtidig med denne. I vinduesnichen fremkom en meget velbevaret ornamentbort, dækket af 1-2 meget tykke, grove kalklag (fig. 15 og 16). Denne overkalkning viser, at de romanske billeder var tildækket allerede inden opførelsen af hvælvene, som er dateret til ca. 1500. Alligevel må de have

Fig. 15. Mårslet kirke, romansk vindue under afdækning. Bemærk det tykke, grove overkalkningslag.

Fig. 16. Mårslet kirke, romansk vindue efter afdækning.

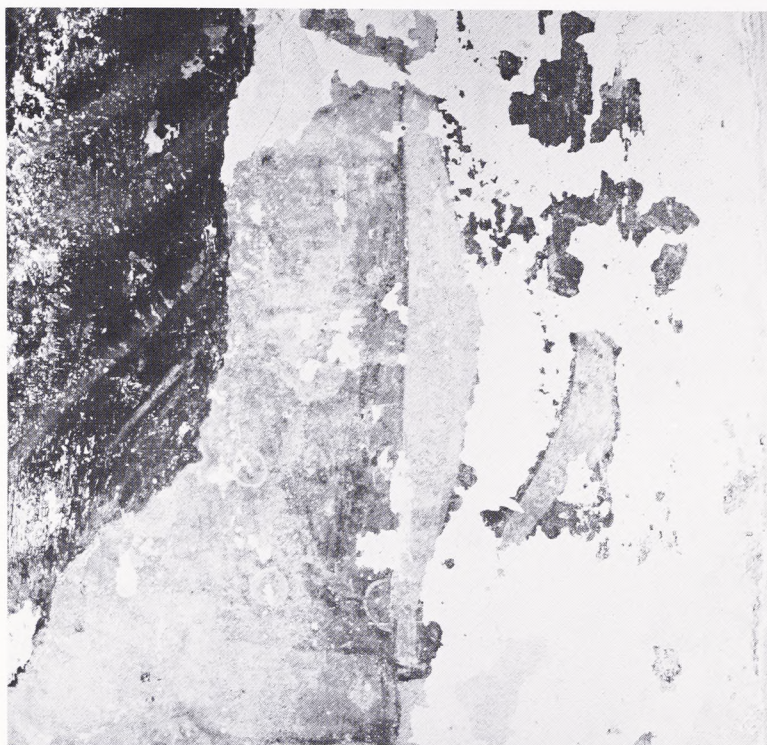

Fig. 17. Mårslet kirke. Parti af hovedfrisen, vestfaget efter aftrækning af draperiet. Den tilbageværende rest af draperiet var malet direkte på det romanske maleri, og da det havde en særdeles god vedhæftning til det underliggende, ville det have været for risikabelt at trække det af.

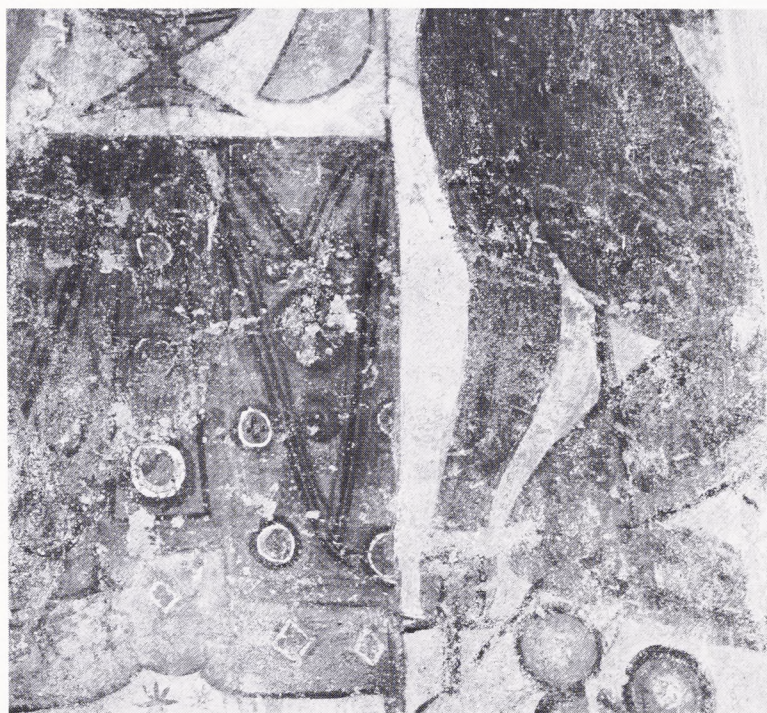

Fig. 18. Mårslet kirke. Det samme område efter restaureringen.

stået fremme meget længe, idet der i løbet af de ca. 300 år fra decorationen blev udført, og til hvælvene blev bygget, er foretaget højst to kalkninger. I vinduet fandtes endvidere den ved kirkens opførelse indmurede træramme, fuldstændig intakt. Det besluttedes at lukke

vinduet igen, denne gang mellem ornamentikken og trærammen, da denne ikke ville kunne tåle at blive udsat for kirkerummets varmere og mere tørre klima.

Revnen mellem nordvæggen og hvælvenes buer og piller blev atter lukket med en svag

Fig. 19. Mårslet kirke. Parti af underfrisen efter aftræk af draperiet. Bemærk 1700-tals-reparationerne omkring og under bærejernet.

Fig. 20. Mårslet kirke. Det samme område efter restaurering.

mørtel, der senere let vil kunne fjernes uden at skade maleriet, som fortsætter ind bag det senere tilkomne murværk. Tilpudsningen blev udført på en sådan måde, at så meget som muligt af den romanske bemaling er synlig. Enkelte steder, f.eks. ved Kristi hånd i

hovedfrisen, vestfaget, blev det inderste hjørne af buens sten fjernet, således at hele hånden nu er synlig.

De forholdsvis få steder, hvor malepudsen havde løsnet sig fra bunden, blev der foretaget en fastlægning ved indsprøjtning af kalk-

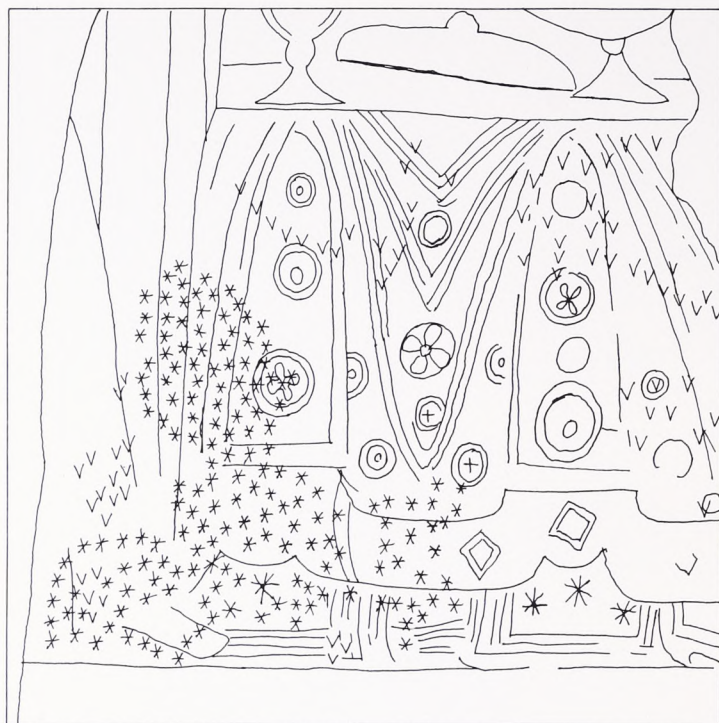

Fig. 21. Mårslet kirke.
 Grafisk dokumentation.
 Nedbrudt puds:
 Mekaniske skader.
 Fugt- og saltskader.

NEDBRUDT PUDS :
 v v v v v
 v v v v v
 Mekaniske skader
 * * * * *
 * * * * *
 FUGT- OG SALTSKADER

kaseinlim. I vestfagets hovedfrise længst mod vest var der en gammel fugtskade, som havde forårsaget udblomstring af salte med en op- og afskalning af farvelaget til følge. Dette område blev fastlagt med en tynd opløsning af polyvinylalkohol (fig. 21 og 22).

Pudsreparationer blev udført med en ren kalkmørtel, tonet med murstensstøv, okker og sort, så den havde en farve svarende til malepudsens. Større reparationer blev lagt en smule under malepudsens niveau, medens små reparationer blev lagt helt op til overfladen. Kanten hele vejen rundt om den store skade i vestfaget blev sikret med den tonede mørtel, medens det besluttedes at lade den glittede bygningsmørtel med kvaderindringer stå fremme, da den teknisk set er meget interessant og ikke i væsentlig grad virker forstyrrende på helhedsindtrykket. Den nederste del af det romanske draperi samt et større parti længst mod øst var i en så dårlig forfatning, at de få tilbageværende farvespor kun kunne bevares ved at foretage en tildækning. Denne blev udført ved først at påføre et lag svag puds af hydratkalk og sand, som let vil kunne fjernes igen. Derefter blev området overfladebehandlet med en fed blanding af læsket kalk og sand og afslutningsvis behandlet med den førnævnte farvede puds.

De store reparationer ved buens top i begge fag fik den samme afsluttende behandling. Herefter blev maleriet rensset, først ved en forsigtig støvsugning, så med vand, og til slut blev der imprægneret med kalkvand.

Når man står over for et nyfund af denne art, skylder man både objektet og eftertiden at overveje nøje, på hvilken måde farverestaureringen gribes an. Maleriet har ikke været rørt, siden det blev kalket over, og hvad der nu står fremme i kirken, er et uforfalsket originalmateriale af stor kunst- og kulturhistorisk værdi. Ethvert indgreb i et sådant materiale vil være betænkeligt, da det, uanset indgrebets kunstneriske og tekniske kvalitet, vil være en forringelse af originalens historiske værdi. Hertil kommer, at enhver farverestaurering vil være en subjektiv handling, i høj grad afhængig af, hvem der udfører den. På den anden side må man betænke, at det drejer sig om et kunstværk, som dels må bringes i en tilstand, som æstetisk yder kunstværket fuld retfærdighed, dels skal fungere i et kirkerum uden at virke forstyrrende på helhedsindtrykket. Er der eksempelvis tale om en gotisk udsmykning, hvor ribber og buer i hvælvne er dekoreret med ornamentik for at understrege arkitekturen i rummet, vil det i høj grad virke forstyrrende på helheds-

Fig. 22. Mårslet kirke, hovedfrisen, vestfaget. Partiet med saltskader efter fastlægning.

indtrykket, hvis der midt på en ribbe mangler et stort stykke af decorationen. I et sådant tilfælde ville man ikke tøve med at foretage en komplettering.

Når det drejer sig om en genrestaurering, hvor maleriet helt eller delvis tidligere er malet op, vil man ofte foretrække at istandsætte den seneste restaurering fremfor at fjerne senere tilføjelser uden at vide, hvor meget originalmaleri der er tilbage. En sådan afrensning kan næppe heller undgå at skade de tilbageværende rester af det originale maleri, som ved en nænsom istandsættelse af den foregående restaurering i hvert fald ikke lider yderligere overlaster. Her er der imidlertid tale om en dekoration på korets nordvæg,

hvor væggen i sig selv fungerer som en samlet enhed og således ikke har nogen indflydelse på kirkerummets arkitektoniske helhed. Det betyder, at man alene behøver at tage hensyn til billedets æstetiske værdi. Ved at udføre pudsreparationerne i en tonet puds, der i farve svarer til malepudsen, blev alle brud i maleriet dæmpet ned, så de ikke virker forstyrrende på helhedsindtrykket, og derfor valgtes det at efterlade udsmykningen, som den er, da den på trods af de skader, tidens tand og senere indgreb har forårsaget, stadig fremstår som en smuk helhed af meget høj teknisk og kunstnerisk kvalitet.

Mette Jensen

Skal det virkelig på museum?

– om indsamling fra nutiden

Af BIRGIT VORRE

I anledning af et 100-års jubilæum

I 1985 fejredes 100-året for grundlæggelsen af Dansk Folkemuseum, der også er kendt som Nationalmuseets 3. afdeling. Som den yngste af de tre danske samlinger dækker Dansk Folkemuseum nyere tid, dvs. perioden fra 1660 til i dag. Gennem størstedelen af de 100 år har det dog i væsentlig grad været de foregående århundreder, vi har beskæftiget os med, hvilket i øvrigt var i overensstemmelse med den tidligere holdning inden for dansk museumsverden, at vor egen tid med dens masseproduktion ikke kunne have nogen større museumsinteresse.

Fig. 1. Indsamlingskampagnens motto stod over døren til det nye særudstillingslokale, der både fungerede som indsamlingscentral og udstilling. Fot. Kjeld Kayser.

Dansk Folkemuseum har dog ikke helt forsømt dette århundrede, hverken når det gælder forskning eller indsamling. Faktisk har vi ret store samlinger af genstande, som ting kaldes, når de kommer på museum, fra vor egen tid, men de er ikke systematisk indsamlet, og de er endnu ikke udstillet. Dette sidste skyldes dog mangelen på plads, der ikke har gjort det muligt at udvide de kronologiske samlinger til dette århundrede.

100-års jubilæet i 1985 følte derfor af alle som en naturlig og kærkommen lejlighed til at vise eksempler på nyere folkelig kultur. Det blev til den desværre noget beskårne udstilling »Det er Danmark«, der gav et kalejdoskopisk billede af Danmark og danskerne 1885-1985. En af de ting, der blev skåret fra, var en separatudstilling om børn gennem de sidste 100 år, som skulle have været vist i det nye særudstillingslokale ved mølledammen i Brede. Lokalet kom dog ikke til at stå ubenyttet hen. Det blev brugt til en aktiv indsamlingskampagne af ting fra dette århundrede, der fik titlen »Skal det virkelig på museum?«. Overskriften hentyder til det forhold, at de færreste forbinder deres egen tid med museer, et forhold som vi på denne måde ville søge at ændre. Titlen eller mottoet hentede vi fra en TV-udsendelse, hvor journalisten, der var på rundgang i vore magasiner, ved synet af et saltkar fra 50'erne udbrød »skal det virkelig på museum?«.

Kampagnens vigtigste mål var at gøre publikum opmærksom på, at nutiden eller samtiden er lige så vigtig at få dokumenteret som tidligere tider, og at hverdagsting har større værdi end unika og klenodier, når man vil søge at skildre almindelige menneskers dagligliv. Ideen var, at de besøgende skulle være aktivt med i indsamlingen, forstået således, at det blev lagt op til den enkelte at overveje, hvilke ting der hører med til billedet af vor tids samfund og mennesker, at låne eller for-

Fig. 2. Et indtryk fra særudstillingslokalet med nogle af de mange ting fra dette århundrede, der kom på museum i sommeren 1985. Fot. Kjeld Kayser.

ære os disse ting samt at være med til at udstille dem.

Det nye lokale, der har indgang fra Bredeudstillingens forhal, egnede sig fortrinligt til dette formål. Det blev indrettet med en række flade podier i vifteform langs de to vinduessider, en række montrer langs væggen og enkelte små fritstående montrer på gulvet. Endvidere blev rummet udstyret med et kontorafsnit bestående af en reol, to arbejdsborde og gæstestole, hvor afdelingens medarbejdere to og to på skift kunne betjene publikum både på hverdage og i weekenden.

Indsamlingskampagnerne

Fra starten besluttede vi os for to kampagner af hver en måneds varighed henholdsvis i begyndelsen og i slutningen af udstillingsperioden i Brede, dels for at få en pause, dels for

at høste erfaringer. Dernæst kom det altafgørende: at få ideen gjort bekendt bl.a. gennem pressen. Meddelelsen om indsamlingen blev givet på pressemødet om Bredeudstillingen, hvilket betød, at de to ting blev slået sammen i avisernes omtale af aktiviteterne i Brede. TV, der plejer at dække åbningen af Bredeudstillingerne, omtalte også indsamlingen, men gjorde samtidig opmærksom på, at udsendelsen »Tøm kommodeskuffen« ville blive optaget i Brede 14 dage senere. Serne opfordredes ikke blot til at komme med ting den dag, men også til at skrive til TV og fortælle om tre typiske ting fra nutiden, som de syntes skulle på museum og bevares for eftertiden. Disse mange opfordringer undgik ikke at forvirre en del. Nogle kom til kommodeskuffeudsendelsen med ting, de ville forære museet. Andre kom til Bredeudstillingen

Fig. 3. Vi appellerede også til de unge og græsrodsbevægelserne, men uden større held. En lille samling badges og festivalarmbånd (adgangstegn) lykkedes det dog at få. Fot. Kjeld Kayser.

og troede, de skulle i fjernsynet. Mange fandt dog også vej til særudstillingen »Skal det virkelig på museum?«.

Det var med spændt forventning, vi den første dag indtog vore pladser i det næsten tomme rum, hvor i begyndelsen kun få vovede sig ind. De fleste vægrede sig ved at gå ind i et lokale, der mere lignede begyndelsen til et kontorlandskab end et udstillingsrum. Situationen ændredes dog hurtigt, og snart begyndte det at strømme ind med folk og ting. I opfordringen havde vi efterlyst ting fra de sidste 50-60 år, dvs. fra 1925 og frem. Og der kom virkelig mange ting, dog især fra begyndelsen af perioden og fra før 1925, mens kun få var af nyere dato.

Når tingene kom ind, blev de med det samme registreret på særlige blanketter og forsynet med numre, så det var muligt at finde dem igen. Enkelte ting ønskede folk kun at udlåne, mens langt det meste var tænkt som fremtidige museumsgenstande. Af pladsmæssige grunde blev vi dog nødt til at betinge os en returret, hvis vi f.eks. fik flere af samme slags, eller hvis vi i forvejen var godt forsynet. Alt blev dog udstillet og kom i første omgang på museum.

Der kom så mange ting ind i første periode, at vi var noget betænkelige ved at fortsætte med endnu en kampagne i september. Til

gengæld var pressen nu opmærksom på sagen, og der blev skrevet adskilligt om indsamlingen og om nogle af de mere spændende genstande. Vi valgte derfor at indsnævre perioden til de sidste 25 år og inden for denne periode at efterlyse specielle ting bl.a. nyere kaffe- og spisestel samt ting af teaktræ og palisander. Endvidere ting fra de unges verden og fra græsrodsbevægelserne for blandt andet at få noget af det, der er med til at signalere de enkelte gruppers holdninger og livsstil, f.eks. pynt fra vægge og opslagstavler, tøj samt transparenter og skilte fra demonstrationer.

Vi var klar over, at perioden var vanskelig, da den er domineret af køb-brug-og-smid-væk-mentaliteten, og denne formodning holdt stik. Der kom også denne gang mange ting ind, men mest fra samme periode som i første runde og kun ganske få af de ting, vi havde efterlyst. Vi blev også klar over, at der skal helt andre metoder til for at få budskabet ud til de unge og græsrodderne.

Publikums reaktion

I løbet af en sommer er det ikke muligt at få ændret en bestemt holdning til museer, som samme museer i årevis selv har været med til at underbygge. Noget lykkedes dog helt godt, andet ikke. De fleste havde stor forståelse for, at dette århundrede også skal på

museum, og at de daglige brugsting er lige så vigtige som de fine. Trods dette var den herskende opfattelse dog stadig, at ting skal have en vis alder for at komme på museum. Når vi talte med folk og fortalte om ting fra de senere år, som vi meget gerne ville have, var svaret ofte »det har vi slet ikke tænkt på kunne have interesse« eller »det var da ærgerligt, det har vi lige smidt ud«. Antikvitetsinteressen og de senere års nostalgiske bølger har åbenbart haft den betydning, at en vis alder giver ting levekraft, mens nyere ting, der står for udskiftning, er lige til containeren. Dette kan betyde, at det 20. århundredes største tingsperiode risikerer at blive den mest genstandsfattige på museerne. Måske skyldes det dog ikke kun nutidens udsmidningsmentalitet, men at mange ting stadig er i brug, som en dame sagde. Endelig fiskes der jo meget i containere, så helt forsvinder vor tid nok ikke. Der var også forskel på de besøgendes opfattelse af indsamlingen. Der var dem, der til fulde havde forstået budskabet og som

ikke uden lune præsenterede os for ting eller forslag om ting, der burde bevares for eftertiden. Størsteparten deler sig dog i to grupper. Den ene kom med ting, der havde været almindelig udbredt i kortere eller længere tid inden for den nævnte periode. Den anden gruppe opfattede nærmest indsamlingen som et stort loppemarked, der ganske vist også er typisk for nutiden, men som det ikke her var hensigten at efterligne. Indgangsreplikken for denne del af publikum var som regel »er det her man kan komme af med sit gamle ragelse?« Ofte var det da også ting fra loppemarkeder, containere, oprydninger på loft og i kælder og lignende, der gemte sig i de medbragte poser. Denne gruppe havde heller ikke så stor forståelse for de fra vor side forventede oplysninger om tingene, for »det er jo ikke noget«. Den vigtigste opgave i denne forbindelse var derfor at gøre den besøgende opmærksom på, at også almindelige og uanselige ting har betydning ved skildringen af en bestemt tids kultur.

Vi fik en verdensberømt dansker til at tænke sig godt om.

Fig. 4. Firmaet Cavalet var skuffede over at finde en udenlandsk attachétasker på en udstilling om Danmark. Derfor forærede de os den nyudviklede og meget avancerede attachétasker med kodelås. Et dansk produkt, designet af Jacob Jensen, der også er formgiver for B&O.

Glemmes skal heller ikke de mange, der i forbindelse med besøget i Brede blot kom ind og kiggede og måske fik en snak med de vagthavende museumsfolk. For os var denne kontakt med publikum imidlertid lige så vigtig som tingene. En kontakt og en forståelse, som har betydning i det daglige arbejde, især når dette omfatter dokumentation og indsamling fra vor tid.

Det kom på museum

Mange ting kom på museum ved denne lejlighed eller blev foreslået indsamlet.

Det gennemtænkte

En af de første dage mødte en hel 10. klasse op, der var ude at fejre skoleårets afslutning. De afleverede et sæt lærebøger »Litteratur for Tiende« bind 1 og 2 med den begrundelse, at alle, der havde gået i tiende i de sidste 15 år ville kende disse bøger. Samtidig skulle det også opfattes som en demonstration mod et forældet undervisningsmateriale. Litteraturundervisningen i Folkeskolen trængte efter de unges mening i høj grad til fornyelse. Vi syntes, begrundelsen var fin, selv om der også her var lidt af den gamle holdning, at kun det, der er forældet, kommer på museum.

Den lille uanselige bærepind hører også til i denne gruppe. Da den blev afleveret, fornemmede flere af os, hvordan en svunden tid med et blev nærværende igen. En tid hvor daglighandelen foregik i detailbutikker, hvor købmanden og de andre handlende pakkede varerne ind i papir, bandt snor om og forsynede snoren med en lille bærepind af træ, mens de fik sig en snak med kunden. Dengang var der også lyde og specielle lugte i de forskellige butikker, noget, der nu er forsvundet i muzak, køle- og frostdiske samt i kulørte pap- og plasticemballager. Kender vi ikke bærepindens funktion, har den imidlertid ikke stor værdi, heller ikke på et museum. Men pinden huskes heldigvis endnu, og den vil udgøre en lille, men vigtig brik i butiksinteriøret fra f.eks. 40'erne. En enkelt tehandel bruger den i øvrigt stadig.

En anden type genstande var i højere grad at opfatte som symboler på særlige tidsfænomener. F.eks. fik vi tilsendt en bankoplade,

Fig. 5. Mange husker sikkert det røde hjerte med de velmenende ord, der fra slutningen af 50'erne og en årrække frem sad på træer og hegn langs de større veje som et kærligt modtræk til den voksende trafik og den forjagede tilværelse. Det er et fint eksempel på det tidstypiske og samtidig et tidligt symbol på de nye folkelige strømninger.

hvor der på bagsiden stod »Den skal på museum«, og det var helt rigtigt set af indsenderen. Den for vor tid så udbredte fritidsforbrug lader sig dog vanskeligt indsamle på traditionel vis. Til andespil, banko og bingo, der er den nyeste form for tallotteri, hører først og fremmest mennesker, lyde og lugte samt de ofte letfordærlige gevinster. Når det gælder banko og andre af tidens fænomener, er det vigtigt, at de bevares gennem dokumentation i form af film, foto, lydoptagelser og interviews. Bankopladen, som nu er på museum, bevares som et symbol på fænomenet, ikke som en del af spillet.

Af de forslag, der blev indsendt til TV, var der flere, der af indsenderen havde fået tillagt en tilsvarende symbolsk værdi som f.eks. følgende tre forslag:

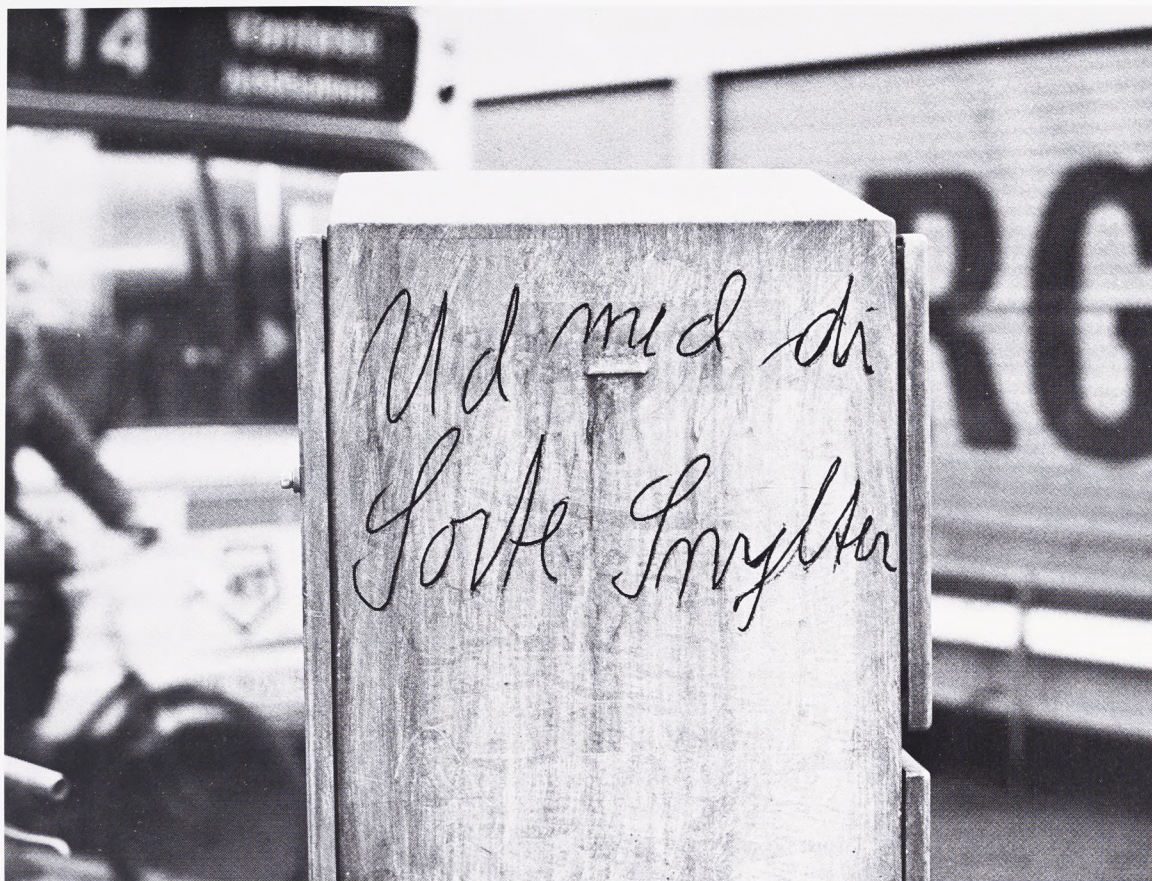

Fig. 6. En indsender foreslog, at en grafittivæg med blandt andet racistiske vitsler skulle på museum. Her må vi dog nøjes med fotodokumentation, men det er klart, at skal man belyse vor tids samfund må både de gode og de dårlige sider med. Fot. George Nellemann.

»En ligusterhæk«. »Fordi kernefamilien isolerer sig mere og mere«.

»En bistandslov«. »Fordi erhvervslivet kun har brug for de unge, rige og smukke«.

»En burger«. »Fordi vi gerne vil gøre ligesom amerikanerne, og fordi det, der kommer ud, er lige så godt som det, der propes ind«.

En anden havde disse tre forslag til illustration af danskernes hverdag 1985:

»P-pillen«. »Intet har forandret tilværelsen mere end p-pillen eller givet mere baggrund for kvindens frigørelse«.

»Et dameblad slået op på naturlægebrevkassen«. »Hvor p-pillen tilfredsstiller visse fysiske tryghedsbehov, er ugeblade udtryk for de kulturelle behov«.

»Et sæt«. (En pilsner og en gammel dansk).

»Nydningen af indtil flere sæt straks fra morgenstunden er den mandlige danskers

erstatning for damebladet og nok årsagen til de fleste sundhedsmæssige problemer, der eksisterer blandt mænd i den mest produktive alder«.

Endelig skal nævnes den forslagsstiller, der mente: »Det passer godt at sætte nogle mennesker bag glas på et museum. Det er jo en realitet, at vi er i overskud«.

Det tidstypiske

Vender vi tilbage til den materielle verden, havde mange virkelig gjort sig umage med at finde tidstypiske ting, dog især fra den nærmeste fortid.

At det er teknikken, der i vor tid præger dagliglivet, var man ikke i tvivl om, når man så ud over de mange tekniske apparater i indsamlingen. Ældre modeller i skrive- og regnemaskiner, som for længst var erstattet af ny teknik, for det går hurtigt på det felt.

Fig. 10. Apparatet er en såkaldt flødeskumpisker opfundet under krigen, da piskefløden var for tynd til at kunne piskes til skum ved håndkraft. Flere husker sikkert, at man måtte til bageren, mejeriet eller isbutikken for at købe flødeskum til lagkagen eller desserten. Fot. Kjeld Kayser.

Radioer og grammofoner, både transportable og bord- og skabsmodeller fra 30'erne til 70'erne. Eller udviklingen inden for husholdningsmaskiner, fra kød- og brødmaskiner til moderne el- og hånddrevne køkkenmaskiner af forskellig art. Kaffebrygningen, som vel er så dansk som noget, blev et helt kapitel for sig. Her troned Madam Blå og hendes kulørte efterkommere, efterfulgt af kaffekolber, termokander og kaffemaskiner.

Sports- og fritidslivet, som jo specielt hører vor tid til, blev også repræsenteret, bl.a. et par tennisdragter og en komplet seniorspejderuniform af ældre årgang. Især var det dog skjorter, der dominerede denne gruppe, såvel ældre og nyere modeller i kunstløber-skjorter som skjorter til at spænde på fodtøjet. Igen kom man til at mindes en svunden tid, da drømmen om at blive skøjteprinsesse var urealistisk, så længe man måtte vakle over isen med ømme ankler og påspændte skjorter og med risiko for, at de faldt af midt i pirouetten.

Også en anden type fodtøj kom på museum i 1985, nemlig »stiletterne«, de spidse sko med de høje stilethæle, som var højeste mode sidst i 50'erne. De var helt rigtige, men når vi alligevel følte os nødsaget til at returnere mange af disse sko, skyldtes det mængden.

Fig. 8. Sko og modetøj fra forskellige perioder udgjorde en stor del af indsamlingen. Stor lykke gjorde især den lårkorte kjole og det tilhørende fodtøj med de høje plateau-såler, der var in i begyndelsen af 70'erne. Fot. Kjeld Kayser.

Som museum skal vi have en rimelig repræsentation af skiftende tiders skomode, men ikke en overrepræsentation af en bestemt type fodtøj.

Det samme skete i øvrigt også inden for andre genstandskategorier. F.eks. fik vi adskillige af de engang så almindelige gasbageforme, som var billigere i brug end ovnen, men som nu næsten ingen bruger. Det vrimlede endvidere med rustrøde fyldepenne, et levn fra en tid, hvor alle mennesker skrev i hånden, og hvis det skulle være rigtig pænt med fyldepen. Noget tyder på, at farveudvalget ikke har været stort.

Den personlige hygiejne blev for kvindernes vedkommende repræsenteret ved krøllejern, almindelige og elopvarmede curlers samt et par udskylningsapparater. For mændenes vedkommende var det barbermaskiner og især barberbladsslibemaskiner, der dominerede. Det er i øvrigt slet ikke ualmind-

deligt, at et museum i en periode får mange ting af samme type. Som regel skyldes det, at den pågældende ting nu for alvor er gået af brug og erstattet af noget nyt og mere tidsvarende.

De forkerte ting

Ingen ting er naturligvis forkerte, da de alle har haft en eller anden funktion på et tidspunkt. Alligevel er visse af de ting, der kom ind, forkerte set i relation til museet og specielt til den pågældende indsamling.

Dette gælder f.eks. ting, der var ældre end den periode indsamlingen omfattede. Specielt gælder det dog ting med mangelfulde oplysninger eller helt uden oplysninger om brug og hjemsted. Som tidligere nævnt stammede flere ting fra loppemarkeder og containere, og det er ensbetydende med, at vi ingen chance har for at få oplyst, hvor de stammer fra, hvem der har haft dem, og hvordan

Fig. 7. Danskernes forhold til kaffe i dette århundrede kunne på udmærket vis illustreres gennem de mange kaffebrygningsremedier, som mange havde valgt at forære museet som noget typisk dansk. Fot. Kjeld Kayser.

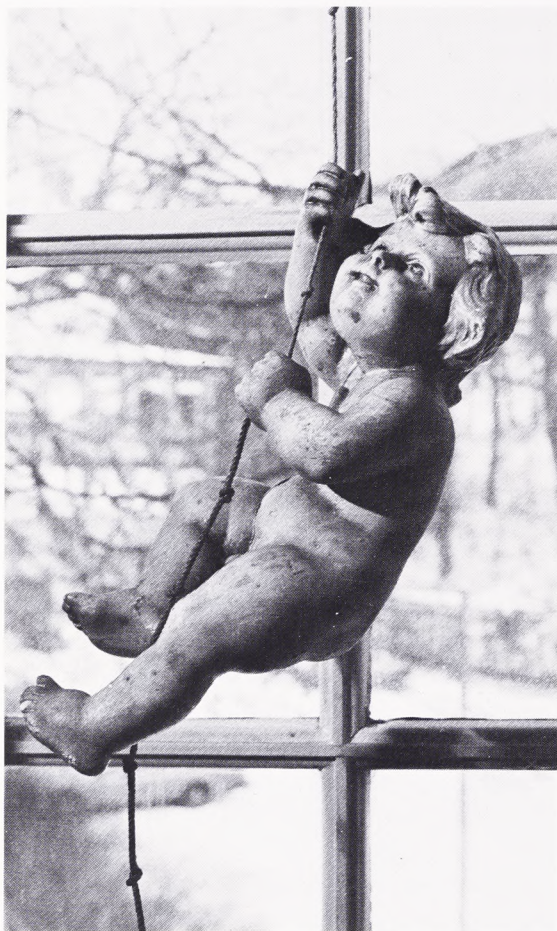

Fig. 9. I 40'erne var klatre- eller gardinengle højeste mode i danske hjem uden at en eneste i de efterfølgende år var nået frem til museet. Derfor benyttede vi indsamlingskampagnen til at efterlyse de små figurer gennem pressen, hvilket resulterede i, at vi fik flere typer af engle og mange fine oplysninger om det daværende modefænomæn. Fot. Kjeld Kayser.

de har været brugt. Nogle vil måske sige, at det kan være lige meget, når blot man ved, hvad det er. En spade er en spade, og alle ved, hvad en spade bruges til. Men en spade kan bruges mange steder og til mange formål. Vi har måske spader fra landbrug og villahaver, men ingen fra gartnerier. Skulle vi have en spade fra et gartneri, ville vi også gerne have andre redskaber samt vide noget om det almindelige arbejde på gartneriet.

Ting fra pulterkamre, dødsboer eller større oprydninger kan være så tilfældigt sammensat, f.eks. et grydelåg, en klejnespore, et par sko, en parfume-flakon, at det kan være svært at se en mening med dem. Alle er de jo dele af større helheder. Derimod ville en par-

fume-flakon, et toiletgarniture samt andet tilbehør fra et toiletbord have en helt anden værdi, hvis vi også vidste, hvem der havde brugt tingene, hvilke skønhedsmidler der havde været anvendt og noget om de daglige rutiner ved bordet.

En engel blev efterlyst

Det er ikke altid, det holder stik, at ting før eller siden bliver tilbudt museet. Dette var tilfældet med den såkaldte klatreengel, som i 40'erne hang i mange vinduer. Klatreenglen begyndte vi at lede efter allerede under forberedelserne til Bredeudstillingen, men uden resultat. Siden har vi forgæves eftersøgt den i genbrugsbutikker og andre steder, hvor mange udmærket huskede den, men hvor ingen havde set den i mange år.

Først da vi begyndte at efterlyse den i et større forum, dukkede den op. Den første, der kom ind, var en stor kraftig engel med snor, efterfulgt af en mindre og slankere model, så nu var spørgsmålet, hvilken af dem der var den rigtige gardinengel. Berlingske Tidende bragte sagen frem i avisen, og det resulterede i en telefonstorm af såvel tilhængere som modstandere af gardinengle. På baggrund af de mange oplysninger kunne avisen fire dage i træk berette om fænomenet. Yderligere tre engle kom i denne forbindelse på museum, således at vi nu er i besiddelse af tre forskellige typer. Tilbage er at få hold på de mange oplysninger, så det bliver muligt at sætte dette stykke nips ind i dets rette kulturhistoriske sammenhæng. Her kan dog fortælles, at den er formgivet af en dansk-italiensk dame, der startede en produktion af gipsengle under krigen, da der var knaphed på andre materialer. De første engle har sandsynligvis været italienske og af marmor.

At efterlyse ting eller viden om ting er således en brugbar mulighed, når det gælder den nærmeste fortid.

Her skal vi derfor efterlyse en anden ting, som vi ventede på, men ikke fik ind. Det gælder negerhovederne af teaktræ med øre- og halsringe af messing, som prydede mange vægge i slutningen af 50'erne. De kunne enten købes eller fremstilles som hobbyarbejde, men hvor er de henne nu?

Fig. 11. En velbevaret rød klunke-
stue fra 1910 erhvervede museet i
1982. Vi ved at stuer af denne type
var almindelige omkring århund-
redskiftet, men desværre var der in-
gen, der længere kunne fortælle om
det liv, der specielt havde udfoldet
sig i denne stue. Fot. Kjeld Kayser
1982.

Fig. 12. Vi ved meget mere om den-
ne stue fra 30'erne, der stadig er i
brug, men som er testamenteret mu-
seet sammen med resten af hjemmet.
Her har vi de bedste muligheder for
at få alle relevante oplysninger om
hjemmet og det liv, stuen har dan-
net ramme om og stadig gør det.
Affot. Niels Elswing 1974.

Indsamlingsprincipper

Den indsamlingskampagne, der her er skildret, var dels et led i jubilæumsaktiviteterne dels et eksperiment. Ganske vist hører der til dette eksperiment også det meget store efterarbejde, som publikum ikke ser: kontakt med flere af giverne for at få yderligere oplysninger, returnering af lånte genstande og ting, vi ikke ønskede at beholde, samt sortering og registrering af alt det, der kom på museum. Et stort arbejde, som det har taget mange måneder at komme igennem.

Selv om der her er tale om en indsamling med en bestemt idé, ligner dens resultat på mange måder det, der normalt tilbydes museet i løbet af et år, dog her i en noget større mængde samt med overvægt af nyere og mere dagligdags ting. Størstedelen af de ting, museet erhverver, kommer som en jævn strøm af tilbud gennem hele året. Denne måde at indsamle på er passiv, hvilket betyder, at vi ingen indflydelse har på, hvad der indsamles.

Karakteristisk for denne indsamlingsform er dens dominans af finere ting og af det, der ikke længere er i brug. F.eks. er det ofte det pæne tøj eller selskabstøjet, der tilbydes og ikke daglig- eller arbejdstøjet. Vi har dog den mulighed at sige nej tak, hvis vi ikke mener de pågældende ting hører hjemme i vore samlinger, eller hvis vi i forvejen har dem. En afvisning er imidlertid sjældent behagelig, idet ethvert tilbud om genstande må betragtes som en positiv handling ud fra seriøse overvejelser. Museet skulle nødig blive et sted, hvor ingen vover sig hen, fordi de altid bliver afvist, og vi på vor side ønsker heller ikke at miste denne umiddelbare kontakt.

Opgaven må derfor først og fremmest være at gøre opmærksom på, hvad det er, vi arbejder med, og hvordan andre vil kunne hjælpe os med dette arbejde. Med andre ord at gøre den passive indsamling aktiv og mere systematisk.

Det er museumsfolks opgave at dokumentere og beskrive samfundsudviklingen. Dette gælder naturligvis både ældre tider og også vor egen tid. Der er en væsentlig forskel på arbejdet med fortiden og arbejdet med nutiden. For ældre tiders vedkommende søger man på grundlag af det bevarede materiale

at komme så tæt på den oprindelige virkelighed som muligt. Problemet her ligger i, at kun en lille del er bevaret, som måske tilmed ikke er det mest karakteristiske for den pågældende periode.

Når det gælder vor egen tid, er forskningssituationen en helt anden. Her er forskeren selv en del af den virkelighed, han undersøger, med mulighed for at få alle de informationer, han ønsker, samtidig med at han kan udvælge og måske indsamle tingene, mens de er i brug. Denne gunstige forskningssituation gælder til en vis grad også den nærmeste fortid, hvorfra der stadig er en stor erindringsdækning, og hvorfra mange af genstandene stadig findes. F.eks. nåede vi at få klatreenglen, før ethvert kendskab til den var forsvundet. Men bedre havde det været, hvis vi havde været opmærksom på den, dengang den var højeste mode.

Karakteristisk for vor tid er den meget store mængde af ting, vi omgiver os med, og som har baggrund i den industrielle masseproduktion med dens billige varer. Dette, sammen med den højere levestandard, har dels bevirket en hyppigere udskiftning af forbrugsgoder, dels en mere afslappet holdning til dem. Som eksempel kan nævnes bøf-formeren NEM, hvormed husmoderen hurtigt og hygiejnisk kan lave ensartede hakkebøffer uden den »besværlige« individuelle formning. Den blev erhvervet af en kollega på et loppemarked uden vist nogensinde at have været i brug og indleveret som et monument over epoken »De overflødige tings kultur«.

Forestillede man sig, at alt også i fremtiden blev indsamlet på traditionel vis, ville der sikkert være store områder, som slet ikke ville blive belyst på museerne. Vor tid kunne meget vel blive stærkt fortegnet med hovedvægten lagt på mindre væsentlige sider af samfundslivet. Vi skal naturligvis heller ikke samle på alt. Når det gælder samtiden, er problemet derfor at sikre, at det er det rigtige, der udvælges, og dette kan kun gøres på grundlag af forskning.

Skal man forsøge at skitsere en dokumentations- og indsamlingspolitik for samtiden, må den første opgave være at få skabt overblik over den almindelige udvikling for på

dette grundlag at udvælge områder og fænomener til mere dybtgående undersøgelser. Først derefter vil det være muligt at udstikke retningslinier for det, der bør indsamles.

Dette er ikke nye tanker inden for dansk museumsverden, hvor man længe har været opmærksom på indsamlingsproblemet vedrørende dette århundrede. I dag findes f.eks. mange specialmuseer, der arbejder med bestemte områder, og som herved har afgrænset deres indsamlingsfelt. Det samme gælder for en del af lokalmuseerne, der har valgt at lægge vægten på det, der er karakteristisk for netop deres egn. Som noget nyt har en del museer i løbet af de sidste år fundet sammen i interessegrupper, hvor man i fællesskab søger at planlægge dokumenta-

tions- og indsamlingsarbejdet inden for udvalgte emner, bl.a. findes samarbejdsgrupper inden for håndværk og industri, landbrug, fiskeri, dragt og bolig. Gennem dette arbejde håber man at få skabt et bedre udvælgelsesgrundlag og samtidig en større sikkerhed for, at alle væsentlige sider af de pågældende emner bliver belyst.

Trods knappe ressourcer er vi således her i 100-året for Dansk Folkemuseums grundlæggelse optimistiske. Alt tyder på, at der vil blive skabt gode, repræsentative udstillinger både på Nationalmuseet og rundt om på landets museer, udstillinger der vil kunne fortælle fremtidens museumsbesøgende historien om vor tids samfund og mennesker.

Fig. 14. Det er en vigtig opgave for museerne at dokumentere de fænomener, der er fremme i tiden. Et kollektiv skal ganske enkelt dokumenteres, mens det er et levende miljø. Er det først opløst vil inventaret også være spredt for alle vinde. Fot. G. Nellemann 1969.

Christian VIII's møntsamling

Af ANNE KROMANN OG JØRGEN STEEN JENSEN

Christian VIII, der regerede fra 1839 til 1848, var den sidste danske konge, der var enevældig (fig. 1). Med sin forsigtige liberalisme havde han formentlig en stor andel i, at overgangen til den fri forfatning, den første grundlov, foregik så smertefrit efter hans død 1848. Han var født 1786 og var en yngre fætter til Frederik VI. Som ung havde han spillet en betydelig rolle som denne konges statholder i Norge 1813-14, et hverv der formelt set blev afsluttet ved Norges afståelse til Sverige januar 1814. I dette Norges skæbneår valgtes han imidlertid til norsk konge 17. maj, samme dag som Eidsvoll-forfatningen blev vedtaget, men allerede i sensommeren trådte han tilbage for at undgå yderligere blodsudgydelse i en krig med Sverige og forlod frivilligt landet. I de næste 25 år måtte han nøjes med at øve sig på at regere ved at være guvernør på Fyn.

I alle disse år var han som Frederik VI's nærmeste mandlige slægtning dansk tronarving, men politisk spillede han en meget tilbagetrukket rolle. En af årsagerne var vel, at hans indsats som »revolutionskonge« i Norge ikke passede så godt i det politiske billede i datidens Europa, der var ved at falde til ro under mere eller mindre reaktionære styreformers efter Revolutions- og Napoleons-tiden.

Selv om prins Christian Frederik (det var hans egentlige navn) var en stor begavelse, hvad både samtiden og eftertiden har anerkendt, må han på en eller anden måde have manglet dømmekraft over for sine medmennesker. Det var ikke altid lige heldigt, at han som konge ofte lyttede til en blandet skare af private rådgivere. Som prins var hans manglende situationsfornemmelse måske særlig iøjnefaldende, da han på sin store udenlandsrejse i Napoli 1820 på nært hold var vidne til en revolution, hvor en mere demokratisk fløj en overgang så ud til at

vinde. Christian Frederiks begejstring var svær at skjule, og uanset hvor forståelig den var for en mand med hans erfaringer få år tidligere i Norge, var det næppe den mest heldige holdning, den danske tronarving kunne indtage i Europa just i disse år, hvor fyrst Metternich i Wien gav tonen an.

I alle disse Christian Frederiks bedste år havde han til gengæld rigelig tid til at dyrke sine mangesidige interesser. Han var sportsmand, en ivrig svømmer og stor jæger. Han læste og skrev, var i forbindelse med guldaldertidens danske elite som præsæs i Kunstakademiet fra 1809 og fra 1838 også i Videnskabernes Selskab. Han og hans anden hustru Caroline Amalie af Augustenborg førte et selskabeligt hus og foretog flere rejser. Den længste og for prinsens udvikling også den vigtigste var rejsen til Schweiz, Italien, Frankrig og England 1818-22, en dannelsesrejse i gammeldags forstand, hvor Christian Frederiks arkæologiske og kunstneriske horisont blev meget udvidet. Man kan læse om det i dagbøgerne, der nu er trykt.

Prins Christian Frederik samlede. Både på konkylrier – en interesse, der var meget udbredt i 17- og 1800-tallet – og på mineraler. Desuden på oldsager fra den klassiske oldtid. Prinsens vasesamling, der nu indgår i Antiksamlingen på Nationalmuseet, var vidt berømt (fig. 2). Endelig samlede han også på mønter, og det er dette interessefelt, de følgende sider skal berette om.

Den unge samler

Christian VIII's interesse for mønter blev grundlagt i barneårene, hvor han som søn af arveprins Frederik havde en nøje overvåget opvækst med omhyggeligt udvalgte lærere, men samtidig tilskyndedes til at dyrke sine egne interesser frit. »... det er mig ret kiert at vide dig sysselsat med nyttige Ting ...« skriver bedstemoderen Juliane Marie til ham i et

Fig. 1. Litografi af prins Christian Frederik, den senere kong Christian VIII, signeret E. Børentzen 1838. Det kgl. Biblioteks billedsamling.

brev fra 1794, hvor hun omtaler hans samling af planter og insekter. Måske har Juliane Marie endda været med til at vække hans kærlighed til mønterne. Hun havde selv en møntsamling og forærede somme tider barnebarnet en og anden mønt. »... Hvad siger du om den arabiske Guld Mynt, jeg har sendt dig ved din Papa«, skriver hun til den nårige Christian Frederik i 1795. Det ville have været morsomt, om man kunne påvise stykket, men blandt Christian VIII's mønter findes overhovedet ingen arabiske. Selv om det forekommer en nutidig iagttagelse ufølsomt, er den sandsynligste forklaring nok, at mønten er blevet bortbyttet på et senere tidspunkt, da prinsen begyndte at specialisere sin samling.

En anden inspirationskilde var faderen, arveprins Frederiks gamle lærer, Ove Høegh Guldberg, der havde fået en retrætepost som

stiftamtmand i Århus, efter at han ved kronprins Frederik (VI's) magtovertagelse 1784 var blevet afskediget fra sin almægtige stilling som kabinetssekretær. Hans ændrede politiske status gjorde ingen skår i det hjertelige forhold, han havde til sin tidligere elev og hans familie. Før statsaffærerne i 1772 begyndte at optage al hans tid, havde Guldberg været ivrig møntsamler. Og af hans korrespondance med en ven fremgår det, at interessen begyndte at røre på sig igen i hans otium. Under et af sine sjældne besøg hos arveprins Frederik i 1794 traf han den unge Christian Frederik, hvis opvækthed og mangesidige begavelse fornøjede ham. Han så drengens forskellige samlinger og lovede at supplere dem med udvalgte stykker fra sine egne. »Mønterne skal komme efter, saasnart jeg kand faae Tid at udsøge dem«, skriver

Fig. 2. Christian VIII i sit arbejdsværelse i palæet på Amalienborg. I værelset bagved ses en del af kongens arkæologiske samling, nemlig et vitrineskab med græske vaser. Tegnet af A. Juuel, muligvis efter kongens død 1848 (idet kongens figur kan være indsat), men før 1851, hvor samlingen blev flyttet. Litografi i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.

han efter at have omtalt forsendelsen af en samling træarter i sommeren 1794. Og en måneds tid efter: »Min naadige Herre har nu sine Mønter, og jeg er vis paa, at De ville fortælle mig, hvorledes De dermed sysselsætter sig«.

Brevene melder intet om arten af mønterne, men efter al sandsynlighed har de været romerske (fig. 3-7). De fleste syttenhundredtals-samlinger indeholdt overvejende mønter fra Romerriget, der var nemmere at anskaffe og ikke så vanskelige at bestemme

som de græske. Og selv om Guldbergs samling omfattede begge kategorier, var de romerske i overtal. Hertil kom, at Guldberg anså studiet af den romerske historie for såre nyttig – »Historien er Printzernes vigtigste Bog«, skriver han i 1794.

Også andre har formentlig fundet anledning til at glæde prinsen med en møntgave. Bl.a. ved man, at han aflagde ikke så få besøg hos biskop Frederik Münter, der havde en stor samling af antikke mønter. Og ved arveprins Frederiks død i 1805 arvede Christian Frederik hans romerske samling. Men i de unge år har prinsens lømpepenge nok ikke strakt til nyanskaffelser i større mængder. F.eks. blev Guldbergs samling efter hans død i 1808 købt af den unge købmand Christian Jürgensen Thomsen, den senere så berømte museumsmand, og det lader ikke til, at Christian Frederik erhverver en eneste. Sin første betydelige tilvækst fik samlingen under prinsens store udenlandsrejse 1818-22.

Rejseårene

Rejsen havde længe været bestemt. Allerede før Christian Frederik i 1808 blev præses for Kunstakademiet (Det kgl. Akademie for de skønne Kunster), omgikkes han med planer om en rejse til det sydlige udland, hvor han kunne kvalificere sig bedre til sin stilling ved at få lejlighed til at fordybe sig i de antikke kunstgenstande, der optog ham så meget. Georg Zoëga, den danske møntforsker, der havde givet afkald på stillingen som leder af Det kgl. Møntkabinet for at slå sig ned i Rom, skriver til biskop Münter, at han glæder sig ved udsigten til at skulle træffe prinsen. Men tiden gik. Såvel private som politiske forhold tvang Christian Frederik til at udsætte rejsen år efter år, og først i 1818 kunne han drage af sted sammen med Caroline Amalie.

Christian Frederiks dagbogsoptegnelser fra disse år med deres mange notitser om veloplagte besøg i kunstsamlinger viser, at han overkom en hel del mere end den almindelige turist. I det mellemitaliske Cumæ fik han endda lejlighed til at deltage i en arkæologisk udgravning. Men det vigtigste resultat af rejsen var nok de personlige kontakter, han knyttede med folk, der skulle blive ham til uvurderlig nytte sidenhen, når det gjaldt

om at udvide samlingerne af mønter og andre oldsager. Det var kærligheden til antikke vaser, der førte ham sammen med Tarents ærkebiskop Giuseppe Capecelatro, som han blev meget indtaget i: ærkebispens er »den mest elskværdige og dannede Mand, jeg har truffet« står der i prinsens dagbog.

Capecelatro havde en fin samling af græske vaser, som han nok var villig til at overlade den stærkt interesserede Christian Frederik sammen med en mindre samling græske mønter fra Syditalien (fig. 10-11) og da den 77-årige biskop bad om en årlig rente i stedet for en rund sum én gang for alle, fandt den danske køber det rimeligt. Ingen kunne på det tidspunkt vide, at den skrøbelige gamle herre først ville dø som 93-årig.

Gennem kontakter med andre samlere og handlende lykkedes det prinsen i løbet af rejseårene at erhverve en anselig portion mønter, først og fremmest fra de græske kolonier i Syditalien og på Sicilien, men også fra det græske hovedland og andre områder. Under besøget i Firenze i 1821 viste han samlingen til numismatikkers store gamle mand Domenico Sestini, der smigret over henvendelsen lavede en fortegnelse over mønterne og publicerede de mest interessante i et lille skrift fra 1821 (fig. 15-16). Men Sestinis publikation vakte ikke lige stor begejstring hos alle. Arkæologen P. O. Brøndsted, der på det tidspunkt var dansk hofagent i Rom, skriver i et af sine breve til prinsen, at han har læst Sestinis lille skrift: »Skriftet er ikke ilde men som det meste af, hvad Sestini paa senere Tid leverer, Hastværk. Minerva har nogen Deel i, hvad han skriver, Muserne liden og Gratiernerne slet ingen«.

P. O. Brøndsted

Brøndsted var en af de mænd, der skulle få størst betydning for Christian Frederik som samler. Fra 1819-32 opholdt han sig det meste af tiden i udlandet, først i Rom, siden i Paris eller London og sendte herfra livfulde breve til prinsen, hvis møntinteresse han delte. Brøndsted havde selv en samling af »skønne græske Mønter«, som han meget gerne ville gøre større, når lejlighed bød sig, men hans stadig tilbagevendende problem var en vaklende økonomi, og det skar ham i

- Fig. 3. Rom, didrachme, (3. årh. f.Kr.). Fs. Gudinden Roma. Bs. Nike. De her viste repræsentanter for Chr. VIII's romerske samling er alle erhvervet før 1825, og proveniensens kendes ikke. SNG 189.
- Fig. 4. Rom, denar, Augustus (27 f.Kr. – 14. e.Kr.). Fs. Portræt. Bs. Marstempel med triumfvogn til minde om kejserens diplomatiske sejr over partherne i 21 f.Kr. RIC 2. udg. 115. 3,81 g.
- Fig. 5. Rom, aureus, Hadrian (117-38). Fs. Portræt. Bs. Ulvinden med Romulus og Remus. De to øskener viser, at mønten har fungeret som del af et smykke. RIC 193. 7,73 g.
- Fig. 6. Rom, denar, Antoninus Pius (138-61). Fs. Portræt. Bs. Concordia, Enigheden. RIC 65. 3,38 g.
- Fig. 7. Rom, solidus, Valens (364-78). Fs. Portræt. Bs. Kejseren med fane (labarum) og Victoriastatuette. RIC 2c. 4,51 g.
- Fig. 8. Syditalien, Neapel, didrachme (325-241 f.Kr.). Fs. Nymfe; bagved, thessalisk hjelm. Bs. Tyr med menneskehoved; under bugen, to græske bogstaver. SNG 416.
- Fig. 9. Syditalien, Neapel, didrachme (325-241 f.Kr.). Bs. Tyr med menneskehoved; under bugen, bogstavmonogram. SNG 399.
- Fig. 10. Syditalien, Tarent, didrachme (272-235 f.Kr.). Fs. Rytter, der bekranser sin hest. Bs. Heroen Taras på delfinryg; bagved drueklase med vinblad. SNG 917. Erhvervet fra Capecelatro i 1821. SNG 917.
- Fig. 11. Syditalien, Tarent, didrachme (272-235 f.Kr.). Bs. Heroen Taras på delfinryg; bagved, hane. Erhvervet fra Capecelatro i 1821. SNG 919.
- Fig. 12. Syditalien, Rhegion, tetradrachme (415-387 f.Kr.). Fs. Løvemasker. Bs. Apollon. SNG 1933.
- Fig. 13. Sicilien, Catania, tetradrachme (461-3 f.Kr.). Fs. Apollon. Bs. Væddeløbskører, der bekranses af Nike. SNG 180.
- Fig. 14. Sicilien, Camarina, litra (5.-4. årh. f.Kr.). Fs. Kvindehoved med elefanhjelm. Bs. Svane på bølgender vand. SNG 172. Erhvervet fra Brøndsted i 1827. Trods sin lidenhed er mønten et vidnesbyrd om Brøndstedes skønhedssans.
- Fig. 15. Grækenland, Theben, tetradrachme (379-38 f.Kr.). Fs. Skjold. Bs. Amphora, græsk vase. SNG 315.
- Fig. 16. Samme mønt beskrevet af Sestini i 1821 (Sestini *Descrizione d'alcune Medaglie Greche del Museo particolare del Sua Altezza Reale Monsig. Cristiano Federigo Principe Ereditario di Danimarca, Firenze 1821; Pl. II,1*).
- Fig. 17. Grækenland, Ægina tetradrachme (4.-3. årh. f.Kr.). Fs. Landskildpadde. Bs. Incus (mønster i fordybning). SNG 523. Erhvervet fra Falbe i 1834.
- Fig. 18. Grækenland, Ios, bronzemønt (3.-1. årh. f.Kr.). Fs. Digteren Homer. Bs. Palmetræ. SNG 677. Erhvervet fra Dr. Ross, trods alt lykkedes det altså af og til.
- Fig. 19. Sicilien, Syracus, drachme (5.-4. årh. f.Kr.). Fs. Athena. Bs. Heroen Leucaspes. SNG 673. Erhvervet fra Thorlacius' samling i 1830.
- Fig. 20. Syditalien, Tarent, litra (4.-3. årh. f.Kr.). Fs. Musling. Bs. To halvmåner. SNG 1050. Det var sådan en lille mønt Falbe fik til at forsvinde ved at tabe den mellem nogle skabe.
- Fig. 21. Nordafrika, Carthago, tetradrachme (4. årh. f.Kr.). Fs. Hestehoved, der bekranses af Nike. Bs. Palme. SNG 70. Erhvervet fra Falbe og givet Christian VIII som gave fra hustruen Caroline Amalie.
- Fig. 22. Sicilien, Leontinoi, tetradrachme (ca. 466-22 f.Kr.). Fs. Apollo. Bs. Løve omgivet af kornaks. SNG 347. Erhvervet fra Santangelo i Neapel.
- Fig. 23. Sicilien, Selinus, tetradrachme (ca. 466-15 f.Kr.). Fs. Apollo og Artemis i firspand. Bs. Ofrende flodgud. SNG 598. Erhvervet fra Santangelo.
- Fig. 24. Sicilien, Naxos, tetradrachme (ca. 461-13 f.Kr.). Fs. Dionysos. Bs. Silén med vinbæger. SNG 493. Erhvervet fra Rollin i Paris 1846.
- Fig. 25. Sicilien, Acragas, tetradrachme (ca. 413-406 f.Kr.). Fs. Nike flyvende over firspand. Bs. To ørne med hare. SNG 53. Erhvervet fra Rollin i 1847.

hjertet, hver gang et stort møntsalg fandt sted, uden at han havde nogen mulighed for at deltage som køber. »Bourgons Samling kunne man faae«, skriver han fra Paris i 1825, »men ikkun for – Penge!«. Med stor iver søger han at opstøve mønter til forøgelse af prinsens samling, og energisk prøver han at afsætte de dubletter, Christian Frederik har overladt i hans varetægt. Men det er ikke nemt at sælge romerske mønter i Rom, fortæller han.

Hans egen situation er ind imellem så kritisk, at han må overveje at sælge ud af »de skjønne, græske Mønter«, og hvis Christian Frederik kunne overtage dem, ville det gøre tabet mindre smerteligt. At prinsen måske vil have svært ved at rejse den fornødne sum i Rom, bør ikke være nogen hindring. Brøndsted er sikker på, at den store danske billedhugger Thorvaldsen vil være lykkelig for at yde tronarvingen et mindre lån; han har så mange penge, han skal have anbragt.

Det blev aldrig til noget med denne trekanthandel. Der findes ganske vist enkelte af Brøndsteds mønter i Christian VIII's samling (fig. 14), men hovedparten endte hos Thorvaldsen, der tog dem som sikkerhed for et aldrig indfriet lån. Christian Frederik svigtede imidlertid ikke sin nødstedte ven. Mellem hans papirer findes et gældsbevis på 1200 scudi udstedt af Brøndsted 5.4.1826 kort efter forslaget om trekanthandelen.

Prinsen havde på mange måder gavn af Brøndsteds store kyndighed og hans vidt-forgrenede videnskabelige forbindelser, men at hans samling nåede et så fornemt niveau, skyldtes i endnu højere grad en anden person, nemlig Karthagos udgraver Christian Tuxen Falbe.

Chr. Tuxen Falbe

Som generalkonsul i Tunis (1820-33) og i Grækenland (1833-35) sad Falbe så at sige i begivenhedernes centrum, og ligesom Brøndsted aflagde han jævnligt rapport til Christian Frederik om ting, der måtte interessere ham. Men mens Brøndsted som regel er ved frejdigt mod trods den anstrengte økonomi, var enspænderen Falbe tilsyneladende af et mere dystert gemyt, og hans breve er fulde af klager over livets fortrædelig-

heder i det fremmede. Ikke desto mindre udviste han vældig energi, når det gjaldt om at erhverve antikviteter til prinsen. Og det var adskillige møntforsendelser, der udgik fra Falbe med kurér til København. Nogle af mønterne købte han af de store firmaer, andre var dubletter fra private eller offentlige samlinger, som han byttede sig til for de dubletter, Christian Frederik havde medgivet ham. Atter andre stammede fra den lokale befolkning eller fra arkæologiske udgravninger. Det var dog ikke altid, han havde heldet med sig. I 1834 planlagde han en arkæologisk ekspedition sammen med den tyske arkæolog dr. Ross, men han ventede sig ikke meget håndgribeligt udbytte af turen »for dr. Ross vil have alt til det offentlige« (fig. 18). Det var Falbes politik at indtage en tilbageholdende stilling ved slige lejligheder for at kunne argumentere så meget stærkere, hvis der skulle vise sig »noget virkelig Kostbart«.

Ved enkelte lejligheder må han konstatere, at han desværre er blevet taget ved næsen af falskmøntnere, der er så dygtige til deres håndværk, at de først bliver afsløret, når folk begynder at undre sig over, at påfaldende mange af mønterne er præget med de samme stempler. Men alt i alt må man give Falbe en stor del af æren for, at Christian VIII's samling blev noget ud over det sædvanlige. Det blev også ham, der fik til opgave at ordne og katalogisere den.

Christian VIII's antikke møntsamling

Den antikke del af Chr. VIII's møntsamling omfatter både græske og romerske mønter. Prinsen blev ved med at samle på begge områder hele sit liv, men de græske mønter havde hans største interesse, og det oplyses, at han ved sin død efterlod sig ca. 4200 græske og ca. 1800 romerske mønter.

Chr. VIII's møntsamling blev etableret i en periode, hvor den græske numismatik var i rivende udvikling. 1600- og 1700-tallets eksperter havde haft et stort specialkendskab, men manglede det fulde overblik over emnet.

»Græske mønter« er en betegnelse, der anvendes om alle antikke mønter, undtagen romerske rigsprägninger, så der var tale om et

stort, broget materiale. I de græske møntkataloger var mønterne ordnet alfabetisk efter byer, således at områder, der logisk hørte sammen, ofte kom til at stå vidt adskilt fra hinanden. Da man på denne måde manglede sammenhæng i stoffet, var det heller ikke nemt at placere nyt materiale rigtigt, og for den almindelige samler må græsk numismatik have været en uigennemtrængelig jungle.

Men hjælpen var på vej fra Wien, hvor bemyndigede af det kejserlige møntkabinet Joseph Eckhel havde udarbejdet et nyt system. I hans hovedværk *Doctrina numorum veterum* (1792-98) var mønterne arrangeret geografisk, område for område, idet man begyndte fra vest med Spanien og arbejdede sig østover til Italien, Grækenland og Asien for at ende i Afrika.

Eckhels system gjorde det nemmere såvel for eksperter som for lægmænd at få overblik over de græske prægninger, og det gik snart sin sejrsgang over Europa. Med den voksende interesse for den græske numismatik opstod der stadig flere samlere, og et væld af ukendte typer og varianter kom for dagen. Som eksempel herpå kan man nævne franskmanden T. E. Mionnets katalog for samlere *Description des médailles* (1806-37). Oprindeligt var den tænkt som en beskrivelse af Mionnets svovlaftryk (af de græske mønter fra Cabinet des médailles i Paris), som kunne erhverves af interesserede for 6 sous pr. stk., men der var også tilføjet angivelse af mønternes værdi i handelen. Værket kom til at fylde 6 bind. Men da det var afsluttet i 1813, måtte forfatteren erkende, at der var dukket så meget nyt materiale op i sagen, at det ville være rimeligt at lave et supplement. Supplementet blev udarbejdet mellem 1819 og 1837 og kom til at fylde 9 bind.

Vi ved ikke, hvor meget af Christian Frederiks græske samling der stammer fra de tidligste år. Den ældste bevarede katalog er skrevet kort efter udenlandsrejsen, formodentlig af Brøndsted. Den er indrettet efter Eckhels system og har henvisninger til Mionnet, men ingen provenienser – dvs. navne på tidligere ejere og tidspunkter for anskaffelserne. Sandsynligvis har samlingen været ret beskeden før 1818, og de bedste eksemplarer er nok kommet til under rejsen.

Foruden de oplagte pragtstykker som f.eks. en face hovedet fra Catana (fig. 13) eller løvemasken fra Rhegion (fig. 12) bemærker man, at prinsen allerede tidligt har interesseret sig for mønter fra Neapel og Tarent, hvor man i længere perioder prægede ensartede serier, hvis rækkefølge forskerne har mulighed for at få oplysning om ved hjælp af de små monogrammer eller bitegn (fig. 8-9 og 10-11), som ledsager hovedtyperne.

I årene efter prinsens hjemkomst begynder Falbe at sætte sit præg på samlingen. Den ældste katalog rummer nu talrige tilføjelser af nyerhvervelser, der hovedsagelig stammer fra Falbes rejser i Frankrig, Italien, Grækenland og Tunis fra 1826 til 1832 (fig. 17 og 21). Hertil kommer anskaffelser fra københavnske auktioner over forskellige danske samlinger – vajsensuspektør Frosts samling i 1828, geheimekonferentsråd Bülow's og konsul Gierlevs i 1829 og professor Thorlacius' i 1830 (fig. 19).

Efterhånden som samlingen voksede, blev det nødvendigt for prinsen at have kyndig assistance til at ordne den, og siden 1828 havde Falbe benyttet sine Københavnerophold til at arbejde med de arkæologiske samlinger. Han må have følt sig højst ubehageligt til mode ved en dag at tabe en af Hans Højheds diminutive tarentinske sølvmønter (fig. 20) ned mellem to skabe, hvor den forsvandt sporløst. Men heldigvis lykkedes det ham kort efter at finde magen til i Paris.

Den gamle katalog var efterhånden så uoverskuelig med sine utallige tilføjelser, at det blev nødvendigt at skrive den om. Falbe tog fat på arbejdet i 1832. Han klager over, at det ikke går så rask fra hånden som han kunne ønske sig, fordi han må tilbringe formiddagene i artillerikasernen for at overvåge rentegningen af sit kort over Tunis og Karthago. Men arbejdet skred dog frem efterhånden. Den nye katalog er ligesom den gamle ordnet efter Eckhel. Den er meget klart opbygget med oplysninger om hver mønts metal, størrelse, proveniens og katalognummer efter Mionnet. Også Mionnets vurderingspris er angivet, men ikke købesummen, øjensynlig havde vurderingssummen mere interesse.

Christian Frederiks interesse for møntsam-

lingen fortsatte også, efter at han i 1839 var kommet på tronen som Christian VIII. Ganske vist havde han nu mindre tid til sine fritidsinteresser, men til gengæld havde han flere penge, og ved Falbes hjælp lykkedes det i de sidste 9 år at erhverve nogle af samlingens smukkeste stykker først og fremmest fra Rollin i Paris, men også fra Santangelo i Napoli (fig. 22-25).

Christian VIII's moderne samling

Christian Frederik samlede ikke blot på græske og romerske mønter, men også på andre tider og steder. Her var den største interesse utvivlsomt Revolutions- og Napoleonstidens numismatik. En af grundene var, at han som andre i tiden samlede på mønter og medailler fra sin egen levetid, hvilket i praksis ville sige fra Den franske revolution 1789, hvor han var tre år gammel. Denne omvæltningsperiode, i hvis sidste år han selv nåede at spille en rolle, har da også sat sig spor i en utrolig mængde mønter og medailler. Og Christian Frederiks historiesyn gjorde ikke mængden mindre (fig. 26-44).

Åbenbart anså prinsen næsten alt, hvad der siden var sket, som en udløber af den franske revolution. Samlingen omfattede derfor al fransk numismatik siden 1789, og hvad der i øvrigt var slået i Tyskland, Schweiz, Italien og Spanien m.m. i forbindelse med krigene. Desuden alt hvad der siden var frembragt i Frankrig, dvs. bourbonernes tilbagevenden, julirevolutionen og Louis-Philippes borgerlige monarki (fig. 45-46). Mere overraskende er det, at Latinamerikas selvstændige stater rangeres ind i denne samling. Derimod mærkeligt nok ikke stykkerne fra den heldige belgiske opstand 1830 (fig. 47) og den uheldige polske fra 1830-31 – de sidste lå i et særligt etui, således at de kompromitterende stykker ikke ved en fejltagelse skulle falde f.eks. besøgende russere i øjnene ved forevisning af samlingen (fig. 48-49). I alt omfattede den nyere »franske« del af samlingen henved 3.000 stykker.

Kernen i den store samling var iflg. Falbe 500 stykker, der var købt i Schweiz på den store udenlandsrejse (fig. 26-27, 29-31 og 36). Nøjagtig af hvem vides ikke. Men nogle år senere, i 1824, sendte en fransk samler og

Fig. 26-32. Franske medailler fra Revolutions- og Napoleonstiden 1789-1814.

Fig. 26. Ensidet, usigneret tinmedaille, der forestiller erobringen af Bastillen i Paris 1789. Dette var symbolet på det gamle styres fald.

Fig. 27. Den franske erobring af Øvre-Ægypten 1798. Forsiden har Isishoved, bagsiden en krokodille, som er lænket til et træ. Sølvmedaille af André Galle.

Fig. 28. De franske troppers overgang over Rhinen og Donau 1800. Bagside af sølvmedaille udført af Nicolas-Marie Gatteaux.

Fig. 29. Slaget ved Jena i Sachsen 1806, hvor Napoleon besejrede prøjserne. Forsiden har en af de over 20 varianter af Napoleons portræt, som blev frembragt på mønter i Paris, mens bagsiden med den bortflagrende ørn symbolsk viser Prøjsens nederlag. Sølvmedaille af Bertrand Andrieu.

Fig. 30. Slaget ved Friedland i Østprøjsen 1807, hvor Napoleon besejrede russerne. Bagside af sølvmedaille udført af André Galle.

Fig. 31. Slaget ved Sommo-Sierra i Spanien 1808. Napoleon er også her fremstillet som antik helt, mens den spanske modstander er personificeret ved inkquisitionen, en gammel heks! Bagside af kobbermedaille udført af Romain Jeuffroi.

Fig. 32. Symbolsk fremstilling af Napoleons modgang sidst i marts 1814, hvor de allierede tropper trængte frem mod Paris, og Napoleon få dage efter måtte abdicere. Bagside af sølvmedaille af Nicolas Brenet, oprindeligt slået i England.

Fig. 26-27 og 29-31 stammer fra Christian Frederiks ældste samling og er formentlig erhvervet i Schweiz 1820. Derimod hører fig. 28 og fig. 32 til gaven fra kong Louis-Philippe 1846.

mineralog i Genève, Bourdet, Christian Frederik en håndskreven katalog over Napoleons medailler. Af følgebrevets ordlyd kan man ikke udelukke, at Bourdet har haft en finger med i spillet ved samlingens anskaffelse. I øvrigt fortæller dagbøgerne om besigtigelse af sådanne samlinger både hos den polske aristokrat Fr. Potocki i Paris 1822 og hos bankieren Amschel Mayer Rothschild i Lausanne 1818. Siden købte Falbe ind også til denne del af samlingen, således løjtnant

26

27

29

28

30

31

29

32

33

36

34

35

38

39

37

41

40

43

42

44

Fig. 33-44. Mønter fra Revolutions- og Napoleonstiden samt de latinamerikanske revolutioner.

Fig. 33-36. Franske guldmønter. Ludvig XVI, 24 livres 1793, præget i Toulouse. Mønten med kongens portræt på forsiden og bagsidens symboler på den fri forfatning er præget i »Frihedens 5. år«. Følgelig er den efter Ludvig XVI's afsættelse 1792 og muligvis også efter hans henrettelse 21. januar 1793. Vægt 7,60 gram. – Napoleon som første konsul, 20 francs, præget i Paris i år 12 (= 1803/4). 6,44 gram. – Napoleon som kejser under hans kortvarige tilbagevenden i de »100 dage«, 1815. Præget i Paris. 6,42 gram. – Ludvig XVIII, 40 francs 1818, præget i Lille, 12,88 gram. Mønterne er henholdsvis købt i Amsterdam 1841, fra Monrads samling 1841, købt af Falbe samt endelig fra Christian Frederiks gamle samling og muligvis tiloversbleven rejsevaluta 1822.

Fig. 37-39. Schweiziske mønter. Guldmønt fra Den helvetiske republik, 16 francs 1800, præget i Bern, 7,59 gram (denne mønt er i dag meget kostbar). – Dobbelduplon fra Bern 1794 af guld. 15,17 gram. – Sølvmønt til 4 franc, kanton Aargau 1812. 29,46 gram. Mønterne er henholdsvis fra Christian Frederiks ældste samling, købt på auktion 1846 og fra Claes Alberts samling 1841.

Fig. 40. Dukat fra storhertugdømmet Warszawa 1812 med den saksiske konge Frederik August. 3,50 gram. Nærmere proveniens ukendt.

Fig. 41-42. Guldmønt til 20 pesetas slået af byen Barcelona 1812. 6,67 gram. Kobberskillelønt på 6 quartos fra Catalonien 1811. Begge erhvervet gennem Falbe, den første 1841.

Fig. 43. Haiti. Alexander Pétion. Sølvmønt på 25 cent 1814 (= år 11 i den revolutionære æra). Fra Claes Albert 1841.

Fig. 44. Mexico. Guldmønt til 8 escudos, slået af kejser Augustin Iturbide 1822. 27,04 gram. Købt fra Monrads samling 1841.

Gjeddens samling fra Spanien 1835 og dele af den antikvarisk interesserede kancelliebedsmand Monrads efterladte samling 1840 (fig. 34 og 44).

Samlingen blev righoldig, og den illustrerer en af de perioder, der var afgørende for dannelsen af det moderne Europa. Tidens store begivenheder virkede inspirerende ikke mindst på de franske kunstnere, og i-

klædt et klassisk klædebon kan man genopleve de store begivenheder i tiårene omkring 1800 (fig. 26-32), hvor kongeriger styrtede i grus, og nye stater opstod (fig. 37 og 40), mens slagteriet på slagmarkerne kun får et behersket udtryk. Endelig indgik også regulære souvenirs fra rejserne i samlingen. De kan for øvrigt være meget fortællende som de to napolitanske medailler fra 1817 (fig. 51-52) eller numismatiske rariteter som det gavesæt, den østrigske kejser Ferdinand I (der som ungarsk konge hedder Ferdinand V) må antages at have skænket til sin danske gæst 1838 til minde om sin hyldning i Siebenbürgen året før (fig. 53).

Denne samling fik en lidt pudsig afrunding, da Louis-Philippe, den franske »borgerkonge«, der kom til magten efter julirevolutionen 1830, i 1846 forærede en smuk kollektion, hvor ikke mindre end 70 var sølvmedailler (fig. 28 og 32). Produktionen i hans egen regeringstid var naturligvis velrepræsenteret (fig. 46), men de elegante klassicistiske medailler, hvor de store begivenheder fint blev antydet, er nu erstattet af store og solide, undertiden tallerkenagtige medailler, hvor den bastante fremstilling på en mærkelig måde svarer til det, man vrængede efter Louis-Philippe »Frankrig keder sig« (fig. 46).

Det kgl. Møntkabinet

Ved sin tronbestigelse havde Chr. VIII automatisk fået ansvar for endnu en møntsamling, nemlig Det kgl. Møntkabinet, der var oprettet i forbindelse med Frederik III's kunstkammer, men havde fået selvstændig status i 1780 med sæde på Rosenborg. Dagbogsnotitser om besøg i kabinettet og korrespondance med Brøndsted vidner om, at kongen i mange år havde fulgt institutionen med interesse.

Da den tidligere direktør Chr. Ramus døde i 1832, overtog P. O. Brøndsted direktørposten med C. J. Thomsen og Ole Devegge som inspektører. Brøndsted gik til opgaven med sin sædvanlige energi, fuld af nye ideer og visioner, og en af hans første handlinger var at åbne kabinettet for offentligheden mandag og lørdag mellem 11 og 13. Det er hans ønske, at kabinettet skal tjene til »Begrundelsen af et ægte archæologisk Studium, hvori

45

46

47

Fig. 45-50. Medailler og mønter fra opstandene 1830-31.

Fig. 45-47. Medailler.

Fig. 45. Folkemasserne angriber Paris' rådhus under juli-revolutionen 1830. Forside af kobbermedaille af Nicolas Brenet, købt 1839 af vekselerer Henriques.

Fig. 46. Hertug Louis-Philippe af Orléans bliver fransk rigsforstander 31. juli 1830. Forside af sølvmedaille af Joseph-François Caunois, vægt 218 gram, skænket Christian VIII 1846 af den afbildede.

Fig. 47. François Auber's opera »Den stumme i Portici« gav ved sin opførelse på teatret ved Place de la Monnaie i Bruxelles stødet til revolutionen i Belgien 1830, hvorved landet fik sin selvstændighed. Forsiden af kobbermedaillen, der er udført af franskmænden Valentin Borrel, viser teatret, mens bagsiden har oprørssymboler og den belgiske løve. Erhvervet gennem Falbe 1832.

mine Landsmænd er forunderligt tilbage«, som han skriver til Christian Frederik i 1832.

De nye åbningstider træder i kraft i 1833, og Brøndsted fortæller prinsen om nyordningen, at der »allerede er Mange, som hidtil savnede dette Middel til Belæring og Fornøjelse, saare veltilpas. Andre som laborerer af særdeles Sympathi med Haren og deslige frygtsomme Dyr, ere meget vrede derover, sigende, at Tyvene snart ville ihjelslaa Thomsen, Devegge og mig og løbe af med Guldmedaillerne, hvortil jeg foruden adskillige Bemærkninger om tre Skildvagter og om den Indretning, at ikke flere end 10 Personer nogeninde indlades i Cabinettet til samme Tid – svarer, at Cabinettets Risiko allenfals just ikke blev større end dets Embedsmænds. Vi have hver Dag en god Deel Besøg ogsaa stundom af Udlændinge«.

Som led i sine bestræbelser for at gøre kabinettil et internationalt forskningscenter

Fig. 48-50. Mønter.

Fig. 48-49. Christian Frederik havde et eksemplar af hver af de mønter, der blev slået under den polske opstand mod russerne 1830-31, liggende i et særligt etui. Der kunne være flere grunde til denne forsigtighed, men ikke uvæsentligt var det, at gulddukaten (fig. 48) røbede et mangeårigt russisk, for så vidt helt officielt falskmøntneri, hvor den hollandske dukat blev efterlignet. Denne velbevarede hemmelighed blev nu røbet af mønten i Warszawa, der satte den lille polske ørn ud for ridderens hoved. Af hele sættet er kun 10 groszy af sølv bevaret, idet dukaten, allerede mens Christian VIII levede, var kommet i et andet eksemplar til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (vægt 3,50 gram).

Fig. 50. Den bayerske konge Ludvig I var så lettet over, at revolutionen ikke nåede til Bayern, at han 1830 lod præge en mindedal over Bayerns troskab, symboliseret ved den store hund, der ligger for fødderne af fru Bavaria. Vægt 28,00 gram. Mønten kan være erhvervet under rejsen til Østrig 1838.

Fig. 51-52. To napolitanske kobbermedailler, erhvervet på stedet under rejsen 1820. De er udført 1817. Den ene, hvis forside er signeret af schweizeren Henri François Brandt, viser facaden af det genopførte San Carlo teater, mens bagsiden har scenerummet. Denne bagside gentages på den anden medaille, hvis forside har en allegori: Muserne kroner kong Ferdinand I.

havde Brøndsted gjort en stor indsats for at skaffe svovlkopier af de vigtigste mønter fra de store udenlandske samlinger. Allerede i 1835 indeholdt »Copiekammeret« henvend 7000 aftryk, og det voksede stadig. Christian Frederik fulgte interesseret opbygningen af kopisamlingen og bidrog somme tider selv til dens forøgelse. I november 1838 takker Brøndsted prinsen, fordi han har sørget for aftryk fra Stuttgart, og beder samtidig, om han dog ikke også kan foranstalte nogle fra Wien – »Hvis en kongelig Printz beder dem, overvinder de maaske deres naturlige Magerlighed«.

Ved Ramus' død rådede Møntkabinetet

Fig. 53. Denne 1 1/2 dukat er slået til minde om hyldningen af kejser Ferdinand I i Sibiu i Transsylvanien 1837. Stykket er så vidt vides unikt, da mønten ellers kun kendes som 1 eller 2 dukater. Vægt 5,18 gram. Mønten, der hører til et sæt, er formentlig skænket af kejseren under besøget i 1838. Alle møntfotografier er af Kirsten Hediger og Lennart Larsen.

over ca. 20.000 romerske mønter, men kun ca. 10.000 græske, og Brøndsted var derfor ivrig efter at udvide den græske afdeling. En del skaffede han selv til veje på sine rejser til London og Paris i kabinettets tjeneste, og andre fik han ligesom prinsen gennem Falbe. Det er klart, at der i forbindelse med denne ordning kunne opstå modstridende interesser, navnlig efter at Christian Frederik i 1839 var kommet på tronen og havde fået flere penge til sin disposition, men alt i alt lader ordningen til at have forløbet gnidningsløst; Brøndsted og hans kolleger synes at have været indstillede på, at kongen havde første ret, når kabinettet modtog en sending mønter til gennemsyn fra udlandet. Til gengæld havde det længe været en stiltiende overenskomst, at kabinettet skulle arve Chr. VIII's samling efter hans død.

Da Christian VIII døde 20. januar 1848 arvede hans søn Frederik VII samlingen, der stod opstillet i syv piedestaler i kongens arkæologiske kabinet på Amalienborg under dagligt tilsyn af Falbe (fig. 54). Året efter, 19. juli 1849, døde Falbe pludselig midt i arbejdet, og alt blev forsejlet, så at ingen skulle røre de store værdier.

Det skyldes, som påvist af Georg Galster, en genistreg af den daværende finansminister Sponneck, at den så at sige herreløse samling i 1851 indgik i Det kgl. Møntkabinet, hvor Christian Jürgensen Thomsen og den klassiske ekspert Carl Ludwig Müller begge som gamle bekendte af kongen kendte den nøje. De sørgede for indordningen og beholdt piedestalerne. De er stadig opbevaringsmøbler på Møntsamlingen, og de to smukkeste udførte er udstillet (fig. 54). Sponnecks genistreg lå i, at Frederik VII's gæld til statskassen fra hans kronprinstid blev strøget sammen med hans onkel prins Ferdinands og hans tante prinsesse Julianes gæld, i alt godt 125.000 rigsdaler. For dette beløb overtog staten de fleste af Christian VIII's samlinger, incl. de næsten 10.000 mønter og medailler.

Christian VIII's samling er således, både hvad angår den klassiske oldtid og europæisk numismatik fra 1789 til ca. 1845, en af de væsentligste erhvervelser, der er foretaget til Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.

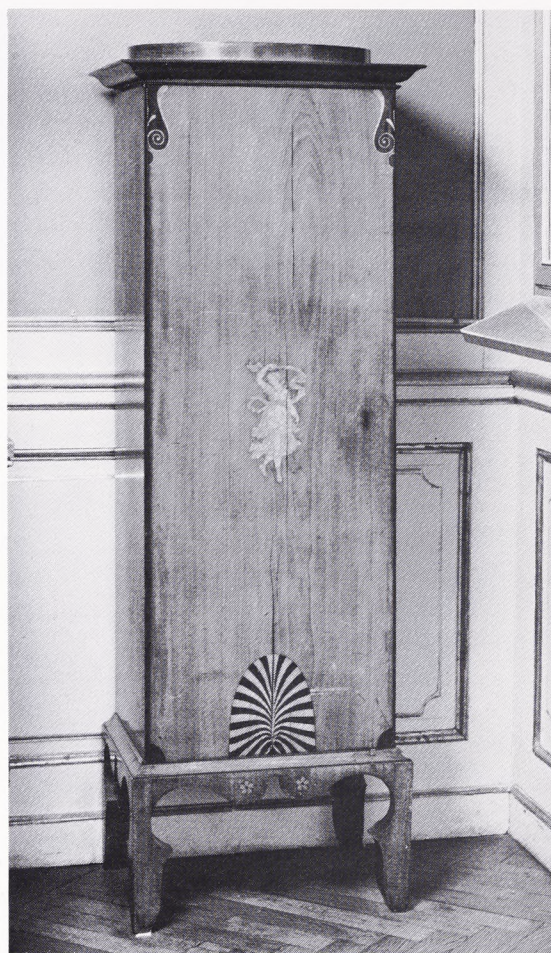

Fig. 54. Af Christian VIII's syv piedestaler med mønter er de to yngste og bedst bevarede udstillet i medaillerummet i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Kun den afbildede er fuldstændig intakt, højde på corpus er 122 cm, bredden er 46 cm og dybden 36 cm. Skufferne har mahogni på forkanten og elfenbensknapper, mens skabet i øvrigt er beklædt med mahognifinér med intarsia i ibenholt og gult træ. Motivet er en dansende mænade (en af de ophidsede kvinder i Dionysos' følge), og det kan være inspireret af et tilsvarende motiv på en vase i kongens samling. Skabenes dekoration daterer dem nærmest til Christian VIII's kongetid, en datering, der også støttes af den luksuøse udformning. Foto Niels Elswing.

FORKORTELSER OG LITTERATUR

- Galster = Georg Galster, Christian VIII's private Møntsamling. *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1967, s. 159-166.
- RIC = *The Roman Imperial Coinage*, London, bd. I 1984, bd. III 1930 og bd. IX 1951.
- SNG = *Sylloge Nummorum Graecorum*, Copenhagen 1942-79 bd. 1-43, katalogen over Den kgl. Mønt- og Medaillesamlings græske mønter.

V. Sjøqvist, Bidrag til en karakteristik af Christian VIII, *Historieljyske Samlinger*, 1985, s. 453-475.

Uggerbyvraget

Et eksempel på Nationalmuseets skibsmuseologiske udrykningstjeneste

Af MORTEN GØTHCHE

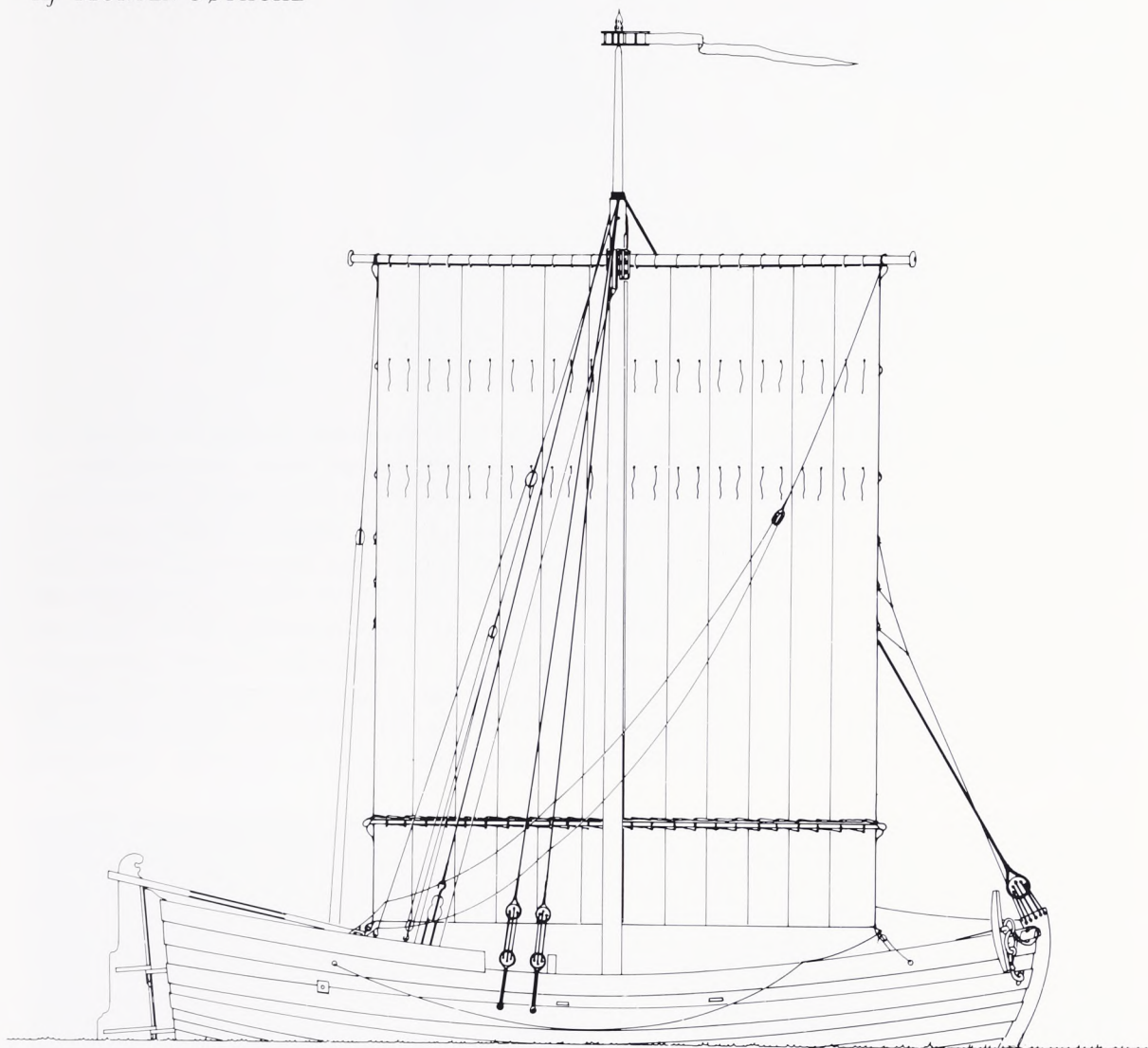

Fig. 1. Rekonstruktion af vraget fra Klim Strand. Morten Gøthche.

Den barske jyske vestkyst var frygtet af sejl-skibstidens søfolk, og det med god grund, som de mange vrage af større skibe langs den lange kyststrækning vidner om fra grænsen i syd til Skagens Gren i nord.

I de senere år har Nationalmuseet været partner i et samarbejde med Ringkøbing Museum omkring udgravningen af forrådsrummene i vraket af det engelske lineskib ST. GEORGE, der strandede og sank den 24. december 1808 ved Thorsminde. Et me-

get righoldigt fundmateriale til belysning af hverdagen om bord på de engelske orlogsskibe omkring 1800 reddes herved fra ødelæggelse. Kystnedbrydningen gnaver nemlig ind på vraket, og dette minde om en af de vestkyststrandinger, der har kostet flest menneskeliv, vil i løbet af de kommende år blive splittet ad af Vesterhavets utæmmelige kræfter, uden at vi kan gøre andet derimod end at bjærge disse eksempler på skibets udrustning.

Fig. 2. Fundstedet. Foto Morten Gøthche).

Men det er ikke kun de store vrug fra den internationale handels- og orlogsflåde, der har interesse. Tværtimod har vi igennem en årrække fulgt udviklingen langs den nordjyske kyst mod Skagerrak i håb om at få kontakt med vrug, der kunne kaste lys over de skibstyper, som blev anvendt i *skudefarten* mellem Nordjylland og Norge. Disse småskibe var af vital betydning for Norges forsyning med levnedsmidler, hvad man stærkt fik at føle, da den engelske flåde i perioden

1807-14 opsnappede de fleste af skibene i et forsøg på at stoppe denne forsyningslinie.

Fra de skriftlige kilder ved vi, at man i denne skudefart fra midten af 1600-tallet og i hele 1700-tallet har anvendt små åbne klinkbyggede fartøjer, de såkaldte *sandskuder*, der kunne løbe op på stranden, når de skulle losses og lastes. Med Skibshistorisk Laboratoriums opmåling og rekonstruktion af vrugene af en klinkbygget sandskude (fig. 1), opfisket i mange dele i 1976 ud for Klim strand ved

Fig. 3a og b. Frilægningen af Uggerbyvraget. Foto Morten Gøthche

Jammerbugten, har vi fået et nærmere kendskab til disse sandskuders udformning. Efter englænderkrigens tid var det dækkede fartøjer af kendte typer som bl.a. jagt, galease og slup, særlig den sidstnævnte type kendt som *danmarkssluppen*, som blev det mest almindelige fartøj i skudefarten. Som et eksempel på denne sidste fase i udviklingen af småskibene på denne fart har vi Nationalmuseets slup RUTH, bygget i 1854 i Svinør i Sydnorge til sejladsen på Nordjylland, og nu under restaurering i Nyhavn i København.

Disse eksempler har skærpet interessen for skudefartens fartøjer, men ville nye vragefund kunne kaste mere lys over denne udvikling? Dette spørgsmål meldte sig straks, da Skibshistorisk Laboratorium i efteråret 1983 fra Bangsbomuseet modtog melding om, at efterårsstormene havde gnavet ind på klitrækkerne ved Uggerby Å, 8 km øst for Hirtshals, og her havde blotlagt dele af et lille skib,

der nu lå udsat i havstokken (fig. 2). Historien om undersøgelsen og bjærgningen af dette fund og forsøgene på at datere og identificere det skal fortælles her. Den er et godt eksempel på en side af Skibshistorisk Laboratoriums virksomhed, der normalt ikke får den samme store pressebevågenhed som arbejdet med vikingeskibene og de store orlogsskibe, men som alligevel har sin betydning ved at give konkret viden om skibstyper fra fortiden, der har spillet en stor rolle i den livsvigtige, men lidet agtede småskibsart.

Fundmeldingen

Meldingen lød på en lille kravelbygget jagt, ca. 11 meter lang, der formentlig skulle sættes i forbindelse med skudefarten. Vraget betegnedes af Bangsbomuseet som velbevaret, og man ønskede derfra en snarlig bjærgning gennemført. Vraget stod næsten helt ude i havstokken, hvor det lå med en kraftig slagsi-

de på ca. 45° omtrent vinkelret på kysten. Det var begravet i sand, og kun en række spantestumper i styrbords side og forstævnen stak op af sandet. Agterstævnen blev delvis af-dækket ved Bangsbomuseets besigtigelse. Fundmeldingen og de medsendte fotos blev straks underkastet en nærmere analyse ved Skibshistorisk Laboratorium i et forsøg på at bestemme vrageets type, alder og bevaringstilstand.

På bagbords side af agterstævnen sås tydeligt rammemømmeret for et firkantet hul for indlastning af tømmer. På styrbordssiden af agterstævnen og tilsvarende forude kunne man se dele af klædningen, der i næsten lodret retning løb ind på stævnen. Forstævnen var opbygget af flere sammensatte stykker og har på begge sider været forsynet med høje kraftige stykker træ, *judasører*, der har støttet bovsprydet sideværts. På forkanten af stævnen sad der resterne af et knæ, *vullingsknæet*, hvortil bovsprydet har været surret. De manglende øverste planker i styrbords side havde tilsyneladende gået op imod nogle svære vandretliggende klædningsplanker, *barkholtrange*, længere oppe på skibssiden.

Foreløbig vurdering

Det særlige plankeforløb, hvor dele af klædningen i bunden løber op imod de kraftigere barkholtrange, kendes fra 1600-, 1700- og tidligt 1800-tal og ses især på de hollandske typer som huggert, kuf og tjalk. Vullingsknæet på forstævnen kendes fra perioden omkring 1800. Skibshistorisk Laboratorium vurderede herudfra fartøjet til at være bygget i perioden 1750-1850, måske efter hollandsk tradition, men ikke nødvendigvis i Holland. Det lille fartøj har været kravelbygget og har formentlig været bygget til fragtfart. At det skulle have været en af de lokalt byggede sandskuder fra før 1800 kunne udelukkes, da disse var klinkbyggede. Derimod kunne det godt være et fartøj af typen jagt eller slup fra skudefarten i tiden efter englænderkrigene.

En bjærgning af vraget i sin helhed, som Bangsbomuseet var indstillet på straks at sætte i gang, ville have været en meget vanskelig opgave, især på det tidspunkt af året. Samtidig var endnu alt for mange problemer uaf-

klarede omkring vrageets videre skæbne: opbevaring, dokumentation, konservering, udstilling m.m., og det økonomiske grundlag herfor. Alternativet til at bjærgе vraget var, at man udførte en udgravning af skroget for evt. løsfund og samtidig foretog en opmåling og registrering af de dele af skroget, der var til at komme til, for derefter enten at grave vraget dybere ned i sandet for bevaring på stedet eller at lade vraget blive liggende udsat for fortsat nedbrydning.

Denne afklaring kom i løbet af foråret 1984. Ansvaret blev fordelt således, at Skibshistorisk Laboratorium skulle stå for udgravning og dokumentation af vraget, mens Bangsbomuseet påtog sig ansvaret for vrageets konservering og videre skæbne, dersom man under udgravningen fandt, at det burde bjærges helt. Der blev derefter truffet aftale med en entreprenør, der kunne rykke ud med få dages varsel. En vigtig forudsætning for, at udgravningen skulle kunne gennemføres, var, at den blev foretaget i en periode med stabil østenvind. Samtidig skulle udgravningen og dokumentationen på stedet eller bjærgningen kunne foregå i én enkelt arbejdsgang.

Udgravning og bjærgning

I slutningen af april 1984 indtraf der en periode med stabile østlige vinde, så udgravningen kunne sættes i værk. Entreprenøren indledte arbejdet med at anlægge en vold af sand ud mod havet og etablere et sugespidsanlæg i en ring omkring vraget, så grundvandstanden lokalt kunne sænkes i udgravningen (fig. 3). Selve udgravningsarbejdet blev indledt den 1. maj om formiddagen. Entreprenøren havde allerede tidligt om morgenen påbegyndt gravearbejdet og frilagt dele af stævnpartiet. Gravemaskinen blev nu kørt ind over vraget fra bagbords side, og en forsigtig udgravning begyndte inde i skroget. Tre af museets medarbejdere gravede med håndkraft ud mod vraget. Snart dukkede dele af dæksplankerne og nogle afskårne bjælkeender frem. Ude langs med skibssiden i den begravede bagbords side blev der frilagt en kraftig pullert til fortøjning. Pludselig dukkede der, dybt nede i sandet, et parti op af skibets ræling med skanse-

Fig. 4. Agterskibet med tømmerlemmen. Foto Morten Gøthche.

Fig. 5. Skibets bagbord røst med de smukt formede jomfruer. Foto Henrik Bygholm.

klædning, der viste sig at være meget velbevaret. Langsomt fortsatte gravearbejdet agterover i vraget. Forude på dækket kom dele af ankerspillet til syne, og omtrent midtskibs også sporene af en dæksluger. Ud for lugen stoppede lønningen brat for igen at fortsætte halvanden meter længere henne. Arbejdet fortsatte hen over dækket, uden at der dukkede spor af andre dæksopbygninger op. Ca. 2 meter fra agterenden var lønningen igen afbrudt. Samtidig med at gravearbejdet skred frem inde i vraget, blev der gravet på

begge sider af vraget. Da man fjernede sandet udvendig, faldt plankerne i skanseklædningen af. De søm, der havde holdt dem, var rustet bort. Længere henne ad skibssiden dukkede skibets røst (fig. 5) frem med to smukt drejede jomfruer til fæste for mastens afstøtning, *vanterne*. Helt ude agter afdækkedes en smukt udformet *hugmand*, der har siddet i overgangen mellem skibssiden og agterspejlets planker.

Nu var der kun arbejdet med at få det sidste våde sand ud af skibet tilbage (fig. 3). Man havde under hele udgravningen været meget opmærksom på eventuelle løsfund, men endnu var der ikke dukket noget op. Helt agterude ved den agterste dæksbjælke stod resterne af et *skot*, en tværvæg i skibet. Umiddelbart bag dette skot i en dyb krog med gråt mudret sand blev der fundet en skive til en taljeblok. Derudover blev der kun fundet nogle stumper rød teglsten og nogle rustne forvredne jernstykker.

Da vraget viste sig at være så velbevaret, som tilfældet var, blev der taget beslutning om, at skibet skulle bjærges. Gravearbejdet fortsattes og blev afsluttet ved 19-tiden. En

Fig. 6. Uggerbyvraget ved medborgerhuset i Uggerby. Foto Morten Gøthche.

mobilkran og en blokvogn var blevet bestilt til kl. 19 samme dag, men entreprenøren havde forregnet sig med et andet stykke arbejde og dukkede ikke op før ved 22.30-tiden. Ventetiden blev benyttet til at få gravet rent omkring vraget, og ved for- og agterenden blev der gravet kanaler ind under kølen for løftestroppeperne. Endelig ankom den selvkørende kran og blokvognen. Kranen blev straks kørt i stilling og løftestroppeperne anbragt.

Ved det første løft rørte vraget sig ikke af stedet, derimod opnåede man at bøjge den løfteramme, der skulle forhindre stropperne i at skære sig ind i skroget. En ny og stærkere ramme blev fremskaffet, og et nyt løft blev forsøgt, men vraget kunne stadig ikke rokkes af stedet. Skibet var forinden blevet vurderet

til at veje mellem 5 og 8 tons, hvilket den selvkørende kran sagtens skulle kunne løfte. Selv om det indre af vraget var fuldstændig tømt for sand, kunne der godt ligge noget tilbage i spantemellemrummene imellem yder- og inderklædningen, og det ville være med til at forøge vægten væsentligt. Samtidig gav det våde sand omkring vraget et kraftigt bundsug.

Der blev nu forsøgt med endnu et løft med den store mobilkran, samtidig med at grave-maskinen løftede i forstavnen af vraget. Forud for løftet var der blevet skovlet så meget sand væk omkring vraget som muligt for derved at nedsætte bundsug. Nu blev hele forskibet rokket frem og tilbage, og endelig slap sandet sit tag i skroget. Forsigtigt blev vraget trukket hen under mobilkranen, inden det

endelig løft blev foretaget. Da først vraget stod helt inde under kranen, var det ingen sag for denne at løfte det op på blokvognen. Det viste sig bagefter, at vraget havde vejte 14 tons, og at man på mobilkranen havde målt op til 17 tons, lige inden bundsuget havde sluppet sit tag i vraget. Derefter blev vraget kørt op til medborgerhuset i Uggerby, hvor det blev stillet af på nogle kraftige bjælker. Det var også i sidste øjeblik; umiddelbart efter midnat var det begyndt at blæse fra nord, og havet havde truet med at bryde igennem sandvolden og fylde udgravningen. Det lykkedes dog entreprenøren at forstærke volden yderligere, så bjærgningsarbejdet kunne afsluttes. Udgravningsstedet blev straks efter rømmet, og arbejdet var endeligt afsluttet tidligt om morgenen den 2. maj kl. 03.00.

Opmåling og udtegning

Den næste dag begyndte selve opmålingen af vraget, der lå på bagbordssiden med en hældning på ca. 40°, som det havde ligget i havstokken (fig. 4). I denne stilling kunne det ikke måles op udefra, og arbejdet blev derfor foretaget indvendig fra. Først blev der udspændt to parallelle snore mellem stævnene i

skibets centerplan, og derudfra blev der vinkelret på centerplanet opmålt 8 tværsnit ned igennem skibet. Ud fra et retholt blev alle karakteristiske punkter indmålt med lodsnoer og tommestok og de forskellige dimensioner noteret. Da skibets inderklædning, *garneringen*, manglede flere steder, var det også muligt at måle højderne på spanterne og dermed også målet ud til den indvendige side af yderklædningen. Dernæst blev der foretaget en skitseopmåling af et længdesnit og en dækplan, hvor alle de konstruktive elementer, der ikke var blevet indmålt i forbindelse med tværsnittene, nu blev opmålt. Opmålingen afsluttedes i denne omgang med fotografering af skroget til støtte for udtegningen af opmålingen og med udtagning af forskellige prøver af kalfatring, tjære, maling samt træprøver til vedbestemmelse. Ved en senere lejlighed, efter at skibet var blevet rettet op, blev skrogets udvendige side opmålt og plankeforløb, forboltning, stødfordeling m.m. registreret (fig. 8).

På grundlag af opmålingerne kunne der nu foretages en udtegning af vragets form og opbygning (fig. 9). Ved udtegningen er skroget rettet op, så centerplanet står lodret, og dækket er løftet på plads. Tegningssættet

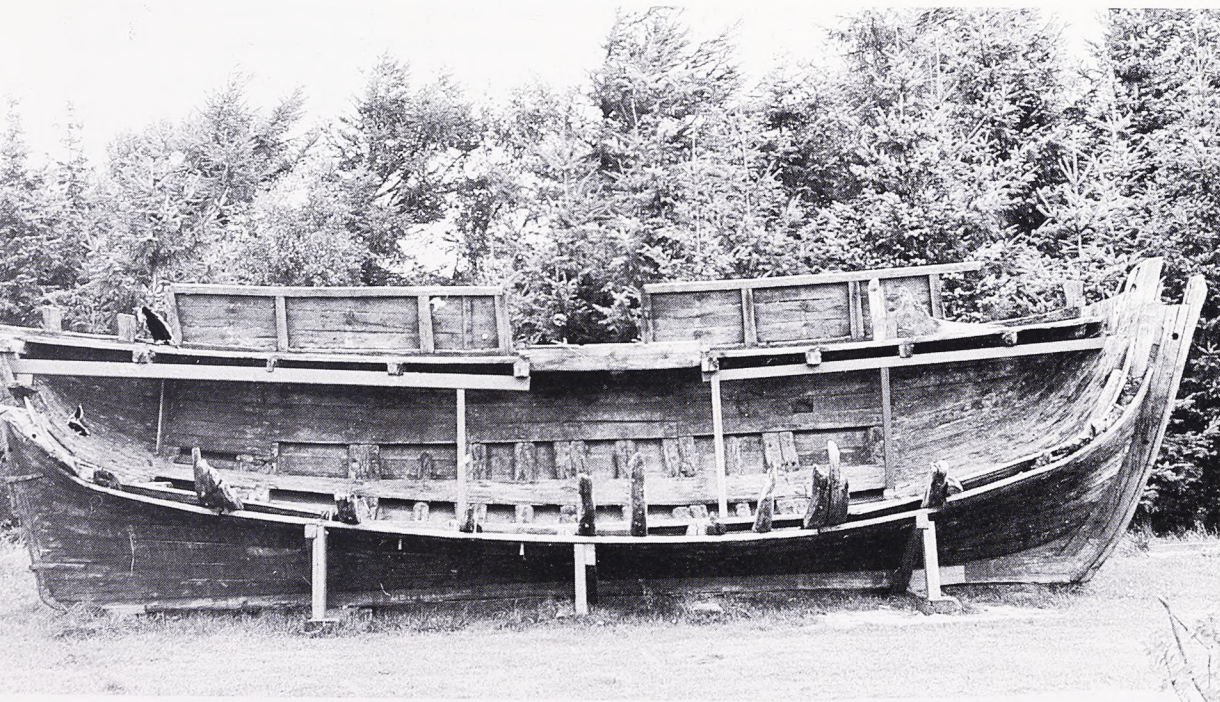

Fig. 7. Uggerbyvraget efter opretningen og suppleret med de manglende dele. Foto Henrik Bygholm.

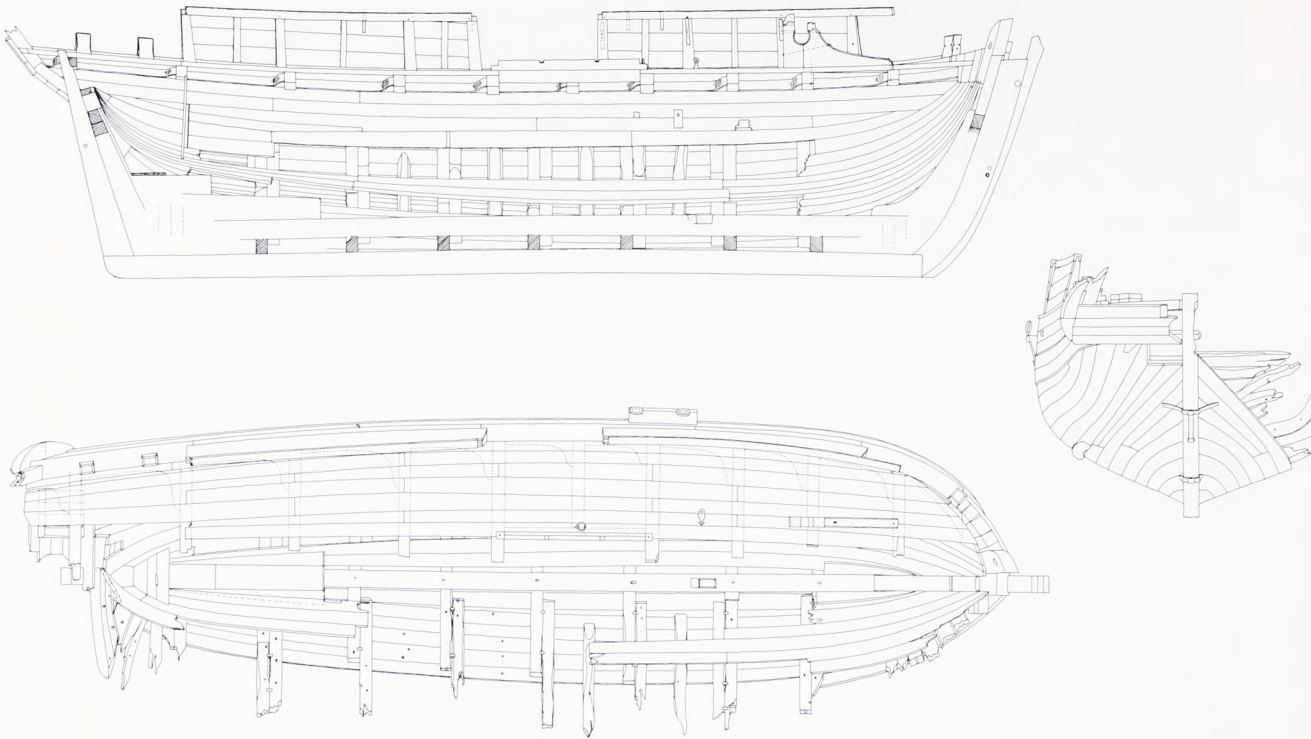

Fig. 8a. Opmåling af Uggerbyvraget. Længdesnit, dæksplan og vraget set agtenfra. Tegning Morten Gøthche.

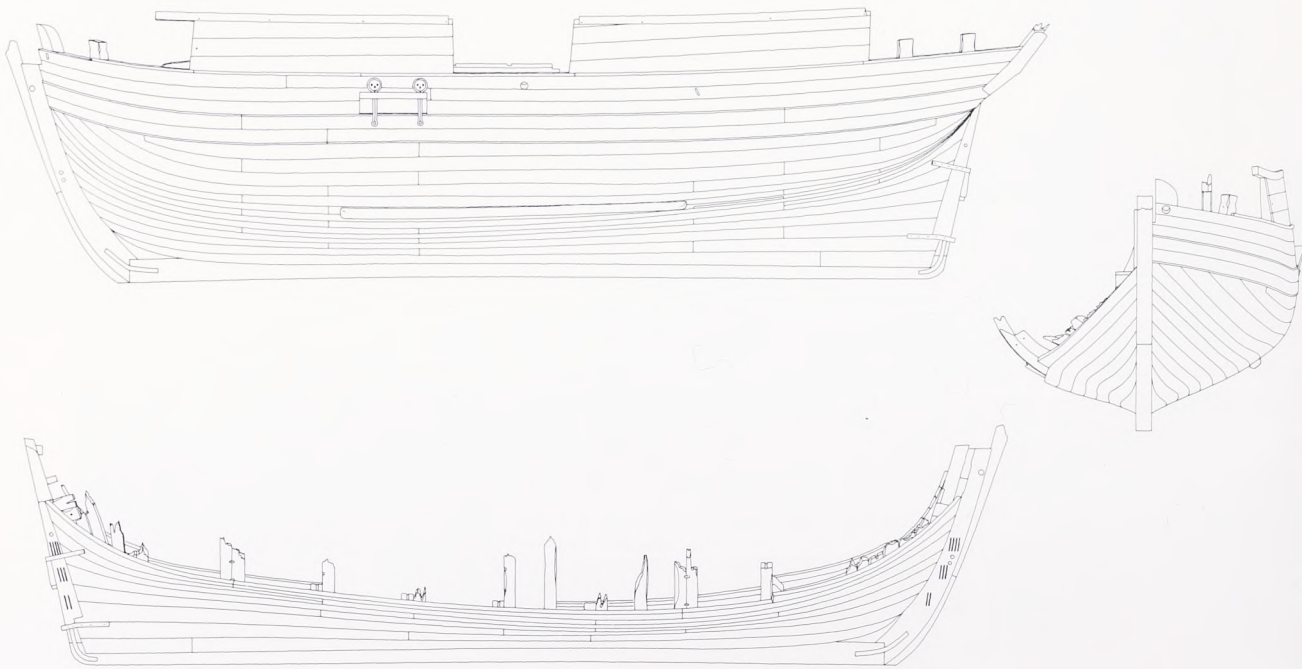

Fig. 8b. Opmåling af Uggerbyvraget. Opstalt bagbordssiden, opstalt styrbordssiden og vraget set forfra. Tegning Morten Gøthche.

omfatter 8 tværsnit, et længdesnit i centerplanet og en dækplan, hvor skroget er set ovenfra, samt en opstalt af vraget set fra såvel bagbordssiden som styrbordssiden. Sidstnævnte tegning kan lægges oven på længdesnittet, så man får en hel opstalt af styrbordssiden. Derudover blev der lavet opstalter af vraget set henholdsvis forfra og agterfra. Endelig blev der udført en linietegning af skroget, der giver en grafisk fremstilling af skrogets form.

Beskrivelse af vraget

Opmålingen af det lille vrage viser, at det er 11,50 meter langt. Bredden er 3,60 meter og højden 2,20 meter. Det er kraelbygget af eg og fyr med et fyldigt forskib og et tilsvarende langt slip agter. Fartøjet er hækbygget, dvs. at agterskibet er trukket ud agten for roret og har været afsluttet i et lille fladt spejl. Skibet har et dæk. Køl og stævne er traditionelt opbygget. Spantesystemet består af i alt 9 dobbeltspanter, der er sammensat af flere stykker, hvor samlingerne er forskudt i forhold til hinanden. Dobbeltspantets enkelte elementer er samlet med trænagler boret igennem spantelagene i langskibsretningen. I anlægsfladerne imellem de to spantelag er der indfældet små træklodser på $4,5 \times 6,0$ cm, der har skullet hindre spantestykkerne i at glide fra hinanden i stødene. Spanterne er på bundstokkene lige over kølen mærket med romertal fra I til VIII. På de forreste bundstokke sidder mærkerne på agterkanten og på de agterste på forkanten. Det har dog ikke været muligt at se denne mærkning på det forreste og det agterste spant. Spant nr. III står, hvor fartøjet er mest fyldigt, og

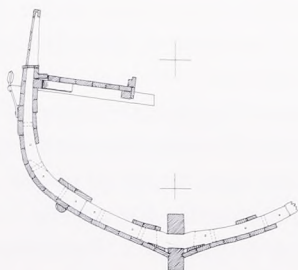

Fig. 8c. Uggerbyvragets middelspant.

må derfor være middelspantet. Afstanden mellem dobbeltspanterne er ca. 1 meter. Foruden dobbeltspanterne ligger der i de fire midterste spantefag ved overgangen mellem bund og side fire enkeltspanter, der begynder ca. 40 cm fra kølsvinet og rækker til ca. 1 meter fra undersiden af dækket.

Den indvendige klædning består af 14 planker af 5 cm's tykkelse. Derefter to barkholtrange på 6,5 cm og herover endnu tre planker, sætgangene, på 4,5 cm i tykkelsen. De seks af de 14 planker i bunden forude løber ikke ind på stævnen, men direkte op mod barkholtsrangene. Agterude deler den 6. og den 8. planke sig i to, og af disse 16 planker går kun de nederste 8 ind på selve agterstævnen. Hele den udvendige klædning er af eg med undtagelse af partier hen over midten, hvor de er af fyr. De stærkt krummede egeplanker for og agter i skibet viser tydelige spor af svidning på den indvendige side. Før man gik over til at dampe plankerne i en svedekiste, brugte man at svide plankerne over åben ild for at blødgøre dem, så de var nemmere at bukke.

Lige under hæktømmeret agter er der i bagbords side et firkantet hul for indladning af tømmer, i lighed med tømmerlemmen forude i Nationalmuseets galease ANNA MØLLER. Hullet har kunnet lukkes med en lem, der sikres indvendig med en travers og kalfatres, så den var vandtæt. Over hæktømmeret sidder der tre vandretliggende planker, *gillingen*, hvorigennem roret har været ført. Herover har det egentlige spejl siddet, hvoraf der endnu er en enkelt planke tilbage foruden hugmanden, der har været boltet ind på siden af barkholtet og sætgangene.

På for- og agterstævnen er i styrbords side indhugget amningsmærker eller dybgangsmærker med romertallene II, III, IIII. På agterstævnen sidder endnu to af rorbeslagene, men roret er væk.

Fartøjet har i alt 9 dæksbjælker og en halvbjælke ud for lugen. Bjælkerne er forbundet med skibssiden med vandrette knæ på agterkanten af bjælkerne. Ingen af bjælkerne er bevaret i fuld længde – de er kappet over midtpå med en sav, utvivlsomt efter strandingen. På dækket har der som allerede nævnt været et ankerspil, hvoraf den ene

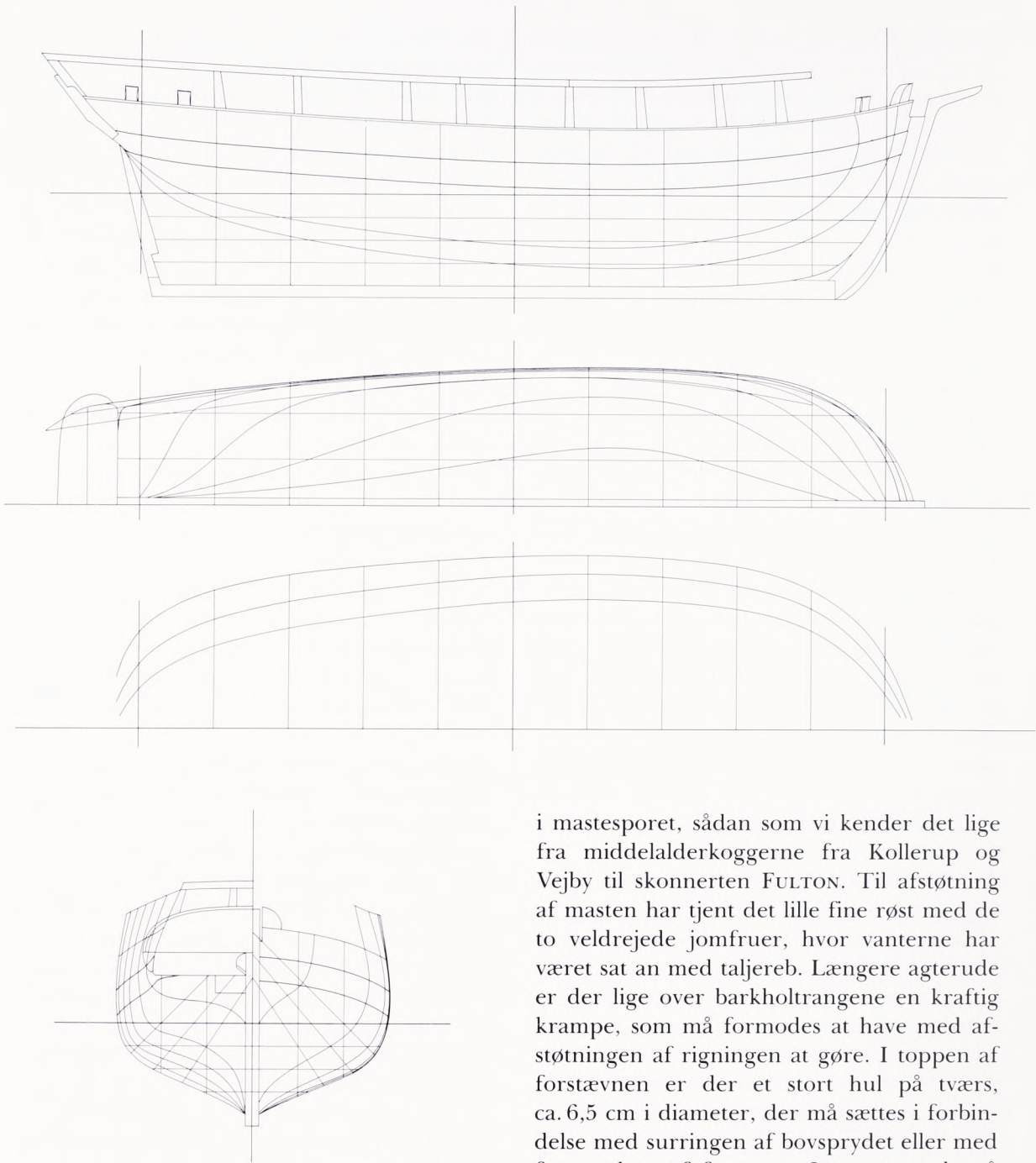

Fig. 8 d. Rekonstruktion af linietegningen af Uggerbyvraget. Tegning Morten Gøthche.

spilbedding er bevaret. Midtskibs har der været en luge på ca. 1,0 × 1,5 m.

Skibets mast og rig kan spores på forskellig vis, først og fremmest ved mastesporet i kølsvinet. I den agterste del af hullet er der indsat en lus, der kunne tyde på, at masten på et tidspunkt er blevet flyttet lidt fremover i sporet. Der blev i øvrigt ikke fundet nogen mønt

i mastesporet, sådan som vi kender det lige fra middelalderkoggerne fra Kollerup og Vejby til skonnerten FULTON. Til afstøtning af masten har tjent det lille fine røst med de to veldrejede jomfruer, hvor vanterne har været sat an med taljereb. Længere agterude er der lige over barkholtrængene en kraftig krampe, som må formodes at have med afstøtningen af rigningen at gøre. I toppen af forstævnen er der et stort hul på tværs, ca. 6,5 cm i diameter, der må sættes i forbindelse med surringen af bovsprydet eller med fastgørelsen af forstaget. Længere nede på forstævnen i højde med vandlinien er der to mindre huller. Det kan være fastgørelsespunkt for vaterstaget, der har støttet bovsprydet nedefter.

Tilsvarende findes der spor af fastgørelsespunkterne for den løbende rig, dvs. det tovværk, hvormed man stiller på sejlene. På den indvendige side af støtterne i styrbord er der spor af 4 klamper. Derudover er der spor af tre varnagler, tappe, der rager ned for lønningen, to ud for røstet og en ud for

krampen over barkholtet. Ud for mastespo-
ret i kølsvinet er der på dækket spor af løj-
gangen, hvor skødet for stagfokken har stået.

Skibets opbygning og rigning kan altså be-
stemmes i alle hovedtræk – hvad siger dette
om fartøjets type, alder, nationalitet og an-
vendelse?

Bestemmelse af vraget

Når det drejer sig om bestemmelse af skibsty-
per, bevæger man sig hurtigt ud på gyngen-
de grund. Mener man at have rede på en
bestemt periodes fartøjer, vil man ved nøjere
granskning opdage, at der for enhver regel
gælder flere undtagelser.

Begynder man ved rigningen, kan man for
vraget fra Uggerby straks konstatere, at det
må være enten en jagt eller en slup. Sædvan-
ligvis kendetegnes en jagt ved at være et en-
mastet fartøj med masten i ét stykke og slup-
pen som et enmastet fartøj med en todelt
mast. Det kan imidlertid ikke ud fra rigspo-
rene på vraget med sikkerhed afgøres, hvil-
ken af de to typer skibet har tilhørt.

Ser man på udformningen af skroget, kan
man med det samme fastslå, at det er hæk-
bygget, dvs. at klædningen agter løber op på
et vandretliggende hæk-tømmer. På et spejl-
bygget fartøj løber plankerne derimod ud på
et fladt spejl og er skåret af glat med dette.
For begge skrogtyper gælder det, at de godt
kan have den øverste del af skroget trukket
ud agter for roret og her være afsluttet i et
overliggende spejl, ofte forsynet med vin-
duer og med udsmykning i tidens stil. I mid-
ten af 1700-tallet udskiller det lille jagtbygge-
de skrog med det hjerteformede spejl sig,
men stadig med et todelt spejl: den nederste
del af spejlet er her trukket lidt ind på agter-
stævnen, mens den øverste del er glat med
agterkanten af stævnen. Omkring midten af
1800-tallet ændres denne udformning: den
nederste del af spejlet trækkes ud, så også det
ligger glat med agterstævnen, og spejlet bli-
ver i ét stykke. Det spejlbyggede skrog syntes
entydigt at hænge sammen med jagtriggen,
mens det hækbyggede skrog knytter sig til
slupriggen. Derfor må Uggerby-vraget for-
mentlig repræsentere sluptypen.

Så længe der ikke foreligger en dendroda-
tering af vraget, må vi nøjes med en omtrent-

lig bestemmelse ud fra skrogform og detal-
jer. Skrogmæssigt set er formen karakteri-
stisk for fartøjerne lige omkring 1800. Skro-
gets største fyldighed ligger fremme i det
forreste tredjedelspunkt, hvilket giver fyldi-
ge linier i forskibet og et tilsvarende langt og
slankt agterskib. Men det er særlig lønnin-
gens udformning og vullingsknæet under
bovsprydet, man i denne sammenhæng skal
hæfte sig ved. Skanseklædningen virker se-
kundær og må formodes at være tilføjlet se-
nere. Ser man derfor på fartøjet med den
åbne lønning uden skanseklædning og vul-
lingsknæet, er det netop detaljer, der er ka-
rakteristiske for perioden 1780-1830. Efter
den tid bliver lønningen ført helt frem til for-
stævnen og bliver lukket helt med skanse-
klædningen, og også vullingsknæet forsvin-
der helt.

Der er næppe tvivl om, at det lille fartøj
skal sættes i forbindelse med skudefarten på
Norge; det betyder, at det så kan være enten
dansk- eller norskbygget. Der kan for så vidt
ikke være tale om andre lande, idet amnings-
mærkerne, de indhugne romertal på hen-
holdsvis for- og agterstævnen, er afsat i dan-
ske eller norske fod. Almindeligvis blev am-
ningsmærkerne afsat således, at underkan-
ten af romertallet angav dybgangen i hele
fod, og da tallene samtidig skulle være seks
tommer høje, gav de en yderligere inddeling
i halve fod. Fartøjet er bygget næsten helt af
eg, men tilstedeværelsen af fyrretræ i klæd-
ningen, såvel som i krumtømmeret i spanter-
ne kunne tyde på, at byggestedet har været
Sydnorge. Størrelsesmæssigt har det lille far-
tøj været velegnet i skudefarten, men den hø-
je bundrejsning, dvs. den vinkel, hvormed
bundplankerne rejser sig i forhold til vand-
ret, har ikke gjort den særlig velegnet til at
lande på den åbne kyst, endsige at blive halet
op på stranden. Sædvanligvis lå skuderne op-
ankret uden for revlerne, men blæste det
pludselig op, og de ikke havde mulighed for
at krydse sig fri af land, var der ingen anden
udvej end at sætte skuden på land.

Der er meget, der taler for, at vraget fra
Uggerby ikke er bygget specielt til skudefar-
ten, men snarere er indsat i farten på et se-
nere tidspunkt. Ser man nærmere på de fire
enkeltspanter hen over midten, kunne det ty-

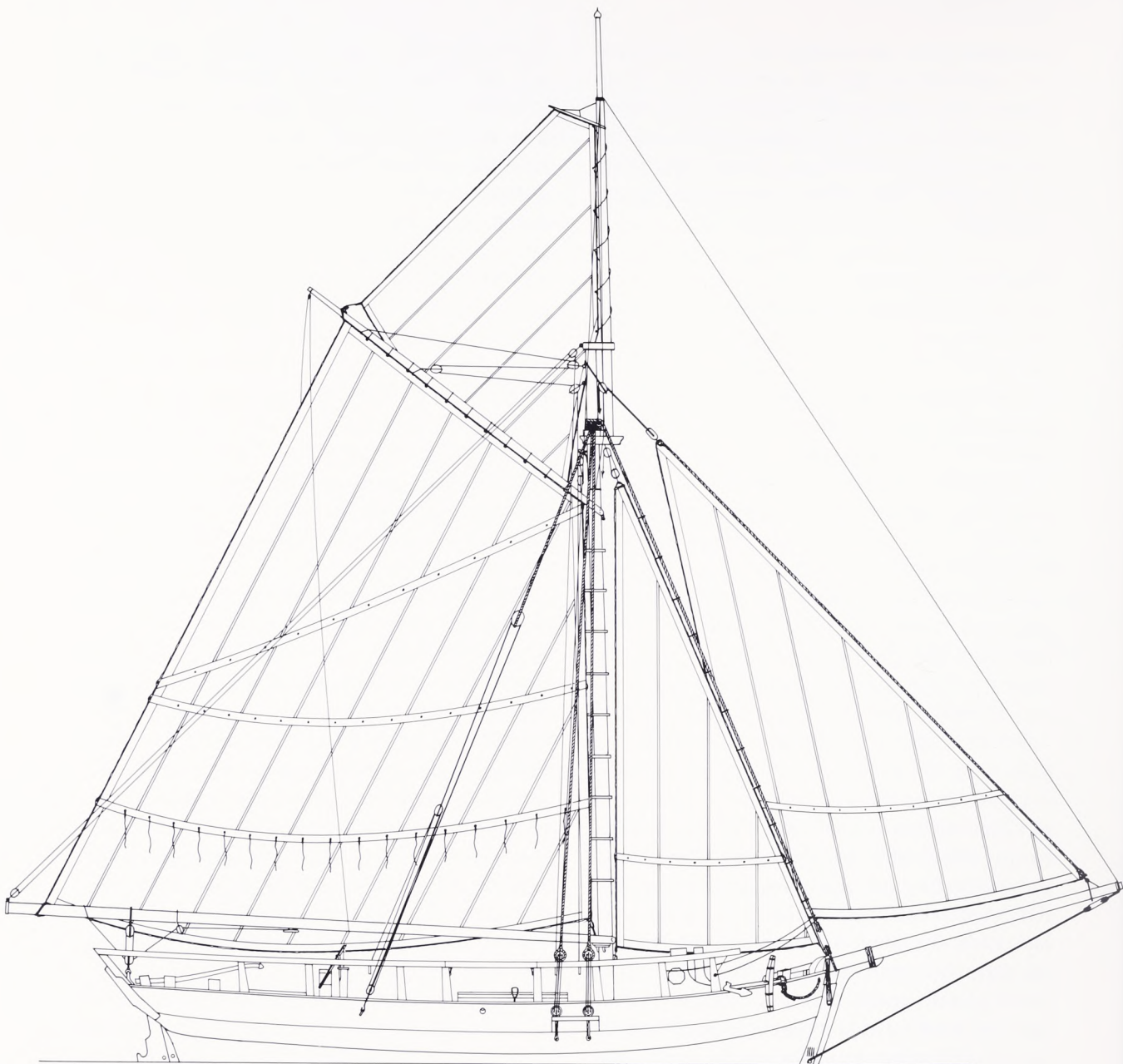

Fig. 9. Rekonstruktion af Uggerbyvrages skrog og rigning. Tegning Morten Gøthche.

de på, at de er indsat, efter at skibet er bygget, idet trænaglerne, de er fastgjort med, har en anden udformning end de øvrige trænagler i skroget. Sammen med slidkølen kan det være en forstærkning af skroget, der har været nødvendig, for at skibet skulle kunne klare at blive sat på land på kysten.

Uggerbyvraget er meget velbevaret med mange fine detaljer, der vidner om et højt håndværksmæssigt niveau. Konstruktionen i det lille fine kravelbyggede skrog peger i retning af et større etableret værft, hvor det har

været konstrueret og bygget efter en tegning, snarere end at være bygget lokalt på den åbne strand. Uggerbyvrages dobbeltspanter bærer tydeligt præg af at være tildannet på et spanteplan efter en tegning og senere rejst på kølen, hvorefter hele skibet er blevet klædt op. De gamle sandskuder og de senere danmarksslupper var som nævnt bygget på klink, helt uden brug af tegninger. Den lokale skibstømmermand har formet skroget, bordgang for bordgang, og senere er spanterne lagt i som støtte for den store skrogskal.

Behovet for den nødvendige tonnage til at sejle det fornødne korn til Norge var enormt omkring 1800. Da det ikke var muligt at skaffe de nødvendige fartøjer til opretholdelse af kornforsyningen, blev det i 1808 foreslået, at provideringskommissionen skulle lade bygge en kornflåde af små lette og hurtige fartøjer og selv stå som reder. Der blev i disse år opbygget en flåde på over hundrede fartøjer bestående af jagter, slupper, galeaser, skonerter og også brigger. Bevarede regnskaber fra den tid viser, at det overvejende var større fartøjer, der blev bygget, og at de alle var betegnet med et nummer. Provideringskommissionen fik dog bygget enkelte fartøjer på størrelse med Uggerbyvraget, som ikke var betegnet med noget nummer, blot et navn. Provideringsfartøjerne blev hovedsagelig bygget i Kristiansand, hvor der var flere store værfter, men der blev også bygget i de andre byer på Sørlandet. En dendrokronologisk datering ville kunne bidrage til at belyse, om vraget kan sættes i forbindelse med bygningen af provideringsfartøjerne i krigsårene, som mange detaljer i konstruktionen altså tyder på.

Uggerbyvraget har ved strandingen været et forholdsvis nyt skib. Skibet er tydeligvis strandet vinkelret ind på kysten, hvilket kunne tyde på, at det har slæbt sine ankre helt ind, til de har taget bunden. Den voldsomme nedslidning af hælen på kølen vidner om, at det har stået og hugget i brændingen, hvorefter det er sprunget læk og har gravet sig længere ned i sandet. Da stormen stilnede af, lå skroget helt om på siden og var næsten helt begravet i sand, akkurat som da skibet blev genfundet i efteråret 1983. Efter forliset var det ikke muligt at bjærge skibet, men man har reddet lasten, der må formodes at have været en last af træ. Da vraget har ligget dybt begravet i sandet, har det ikke været muligt at tage tømmeret ud gennem tømmerlugen agter. Der har derfor ikke været anden udvej end at brække nogle af dæksplankerne op og skære dæksbjælkerne over for på den måde at få trælasten ud. Derudover har man selvfølgelig bjærget hele rigningen og alt, hvad der har kunnet brækkes løs fra dækket, og det hele er formentlig solgt på en strandingsauktion, som måske vil kunne efterspores ad

arkivalsk vej. Derefter har man opgivet skibet. Alt, hvad der har raget op af sandet, er med tiden nedbrudt, mens det, der har ligget dybt nede, har ligget sikkert og godt. Kystlinien er i en evig bevægelse men har næppe afdækket vraget mere, end da det blev fundet. Fra tid til anden har vraget været dækket af flyvesand, så det lå under en klit, indtil umiddelbart før havet vaskede det frem igen i 1983.

Fremtiden

Uggerbyskibet står nu ved medborgerhuset i Uggerby, hvor man er i færd med en kontrolleret optørring af skibet. De mange år i det våde sand har bevaret træet frisk, men med en svag nedbrydning af veddet i de yderste lag. Konserveringen vil derfor ikke blive så omfattende og bekostelig, som vi kender det fra andre vragefund. Vraget skal efter planen forblive i Uggerby, hvor det er tanken at bygge en udstillingsbygning, der foruden dette fartøj også skal huse den lokale fladbåd, der stadig er i brug, og som har sin tilknytning til såvel den nørrejske skude-fart som det lokale bjærgelaug. Dette kapitel af Danmarks søfartshistorie vil dermed få et håndgribeligt mindesmærke i en egn, hvor havet på godt og ondt har præget hverdagen dybt helt frem til vore dage.

Medarbejdere ved »Nationalmuseets Arbejdsmark 1986«

- Carl Erik Andresen, cand. mag.
Henrik A. Bengtsen, cand. mag.
Niels Elswing, fotograf, Nationalmuseet.
Henrik Græbe, mag. art., museumsinspektør, Nationalmuseets 2. afdeling.
Morten Gøthche, restaureringsarkitekt, Vikingeskibslaboratoriet.
Johannes Hertz, arkitekt, museumsinspektør, Rigsantikvarens arkæologiske sekretariat.
Torben Holm-Rasmussen, mag. art., Antiksamlingen, Nationalmuseet.
Joan Hornby, cand. phil., museumsinspektør. Etnografisk Samling, Nationalmuseet.
Jørgen Høj Madsen, konservator. Nationalmuseets bevaringssektion.
Jørgen Jensen, mag. art., museumsinspektør. Nationalmuseets 1. afdeling.
Jørgen Steen Jensen, cand. art., overinspektør. Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet.
Mette Jensen, konserveringstekniker, Nationalmuseets bevaringssektion.
Grethe Jørgensen, mag. scient.
Jørgen Kjeldsen, forlagsleder, Nationalmuseets Forlag.
Anne Kromann, cand. mag., museumsinspektør. Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet.
Carsten U. Larsen, mag. art. et exam. scient., museumsinspektør. Det kulturhistoriske centralregister, Nationalmuseet.
Lennart Larsen, fotograf, Nationalmuseet.
Jørgen Lethan, redaktør.
Peter Ludvigsen, mag. art., museumsdirektør. Arbejdermuseet.
Finn Ole Nielsen, mag. art. Nationalmuseets 1. afdeling.
Poul Otto Nielsen, mag. art., overinspektør. Nationalmuseets 1. afdeling.
Mia Okkels, grafisk formgiver.
Peter Pentz, cand. phil.
Gert Posselt, cand. mag.
Kirsten Trampedach, konserveringstekniker, Nationalmuseets bevaringssektion.
Birgit Vorre, mag. art., museumsinspektør. Nationalmuseets 3. afdeling.

